

Karl Marx

Bart Tromp

bron

Bart Tromp, *Karl Marx*. Boom, Meppel 1983

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/trom003karl01_01/colofon.php

© 2018 dbnl / erven Bart Tromp

Voor mijn moeder en mijn dochter

1 Inleiding

Zijn lijfspreuk was ‘De omnibus dubitandum’: aan alles moet getwijfeld worden. Maar nergens in zijn geschriften treft men ook maar een spoor van twijfel aan. De enige vragen die in zijn werken voorkomen zijn retorisch van aard. Hij zette uiteen wat vanzelfsprekend had moeten zijn. Ook waar hij naar eigen overtuiging nieuwe paden betrad, ging het om waarheden die er al waren. Hij bedacht geen theorie; hij ontdekte haar, als de prins Doornroosje.

Hij schreef het beroemdste politieke pamflet aller tijden, maar het werd niet gelezen in de tijd waarvoor het geschreven was. De frasen uit zijn theorieën zijn onderdeel geworden van het politieke vocabularium van de twintigste eeuw, maar deze theorieën zelf zijn allerminst duidelijk. Als het te ver gaat te stellen dat hij door de meeste van zijn navolgers is misverstaan, dan is het toch zeker zo dat al honderd jaar over de ware uitleg van zijn intellectuele erfenis wordt gevochten. Tezelfdertijd is de dubbelzinnigheid van zijn vertoog een van de belangrijkste oorzaken van zijn succes.

De revoluties die hij voorzag vonden plaats waar ze volgens zijn theorie uitgesloten waren. De burgerlijke samenleving, waarvan hij het laatste stadium dacht te beleven, ontwikkelde zich met een door hem onvoorziene levenskracht. De meeste van de 153 voorspellingen die in zijn oeuvre zijn geteld, werden niet bewaarheid of blijken zozeer voor verschillende uitleg vatbaar, dat het niet mogelijk is vast te stellen of ze zijn uitgekomen.¹

Zijn theorieën werden niet opgenomen in het maatschappijbeeld van het proletariaat, noch in de doctrines van vakbonden en arbeiderspartijen, maar leven in de kapitalistische

samenlevingen slechts voort onder een deel van de intelligentsia. De filosofie die de wereld moest veranderen werd object van academische studie. Waar politieke bewegingen die onder zijn vaandel opereerden de staatsmacht wisten te veroveren, daar is zijn werk geheel en al een dode letter geworden.

Dat werk zelf heeft een enorme omvang. De eerste kritische uitgave van zijn verzameld werk, met de verschijning waarvan enkele jaren geleden een begin is gemaakt, zal uiteindelijk ruim honderd dikke delen omvatten. In die uitgave zijn ook de geschriften van zijn vriend Friedrich Engels opgenomen. Dan nog is het opmerkelijk dat van al die geschriften maar een handvol door de auteur zelf als voltooid en rijp voor publikatie is beschouwd.

Karl Marx is nu de beroemdste politieke denker van allen. Maar over de inhoud van zijn denkbeelden bestaat een aanhoudende verwarring.

Opzet

Dit boek is geschreven ter ere van de honderdste sterfdag van Marx, een moment dat de uitgeverij Boom een gerede aanleiding leek om een beknopte monografie over Marx uit te brengen. De uitnodiging om deze te schrijven heb ik aanvaard, in het besef dat de literatuur over Marx en het marxisme langzamerhand onoverzienbare vormen heeft aangenomen. Er zijn goede redenen nodig om aan die literatuur een nieuwe titel toe te voegen.

Een van die redenen is dat een oorspronkelijke en moderne Nederlandse inleiding eigenlijk niet voorhanden is. De monografieën van De Wolff² en De Kadt³ zijn allang niet meer verkrijgbaar. De nog wel beschikbare - Banning⁴, Van Praag⁵, Kwant⁶, Van Bladel⁷ - zijn gedateerd, oppervlakkig of te zeer op beperkte (filosofische) thema's toegespitst.

Als in deze leemte een goede aanleiding gevonden kan worden om de literatuur over Marx uit te breiden, dan kan men daar echter tegenover stellen dat verschillende belangrijke werken over Marx in het Nederlands vertaald zijn⁸ en

dat de literatuur over Marx in het Engels, Duits en Frans nog steeds voor grote delen van de Nederlandse bevolking niet toegankelijk is.

Een tweede, en belangrijker reden om dit boek te schrijven is dan ook te vinden in de bezwaren die ik koester tegen vrijwel alle mij bekende monografieën, en ook tegen een aantal uitvoeriger studies over Marx.

Te zeer zijn daarin de prestaties van Marx het vanzelfsprekende vertrekpunt, niet hun totstandkoming. Het heden dient als sleutel op het verleden. Afhankelijk van het standpunt van de auteur worden de denkbeelden van Marx verheerlijkt, bestreden of uiteengezet, maar te zelden worden ze gemeten aan de doeleinden en maatstaven die Marx zichzelf stelde. Het perspectief van waaruit Marx zelf schreef wordt aldus veronachtzaamd. Veel studies over Marx gaan gebukt onder het feit dat ze zijn werk en zijn denkbeelden teveel beschouwen en beschrijven los van de context waarin ze ontstonden. Op die manier worden zijn theorieën historisch en sociaal ontkoppeld, een procédé dat door Marx zelf als kenmerkend voor de ideologie van de bourgeoisie werd geacht.

Bij het schrijven heb ik mij dan ook voorgenomen het denken van Marx niet uiteen te zetten als een voltooid stelsel, maar juist te laten zien hoe het zich ontwikkelde, wat de consistentie ervan is, wat de grondtoon, wat de doorwerking, en wat de bijgeluiden. Dit brengt met zich mee dat ik veel meer aandacht aan de biografische en historische context besteedt dan gebruikelijk is bij een beknopte en kritische uiteenzetting van het werk van Marx.

Binnen deze opzet heb ik twee verdere uitgangspunten gehanteerd. In de eerste plaats beschouw ik Marx niet zozeer als filosoof, socioloog, econoom of strijder voor het socialisme, maar als een klassiek politiek theoreticus. Dit leidt tot het accentueren van bepaalde aspecten van zijn werk, en tot het betrekkelijk veronachtzamen van andere. Een tweede uitgangspunt is echter dat ik een evenwichtig beeld van dat oeuvre wil geven, en zonder aanspraak te kunnen maken op volledigheid in de beschrijving ervan toch de aandacht even-

redig wil spreiden over de verschillende genres in het werk van Marx. Hij heeft méér geschreven dan *Das Kapital* en het *Communistisch Manifest*; *Das Kapital* is in de eerste plaats een verhandeling over economische theorie en geen studie over kennistheoretische problemen, zoals sommige hedendaagse Marx-uitleggers wel hebben beweerd.⁹

Het oeuvre

De nadruk op de biografische en historische context van het werk van Marx wordt gedicteerd door het bijzondere karakter ervan. Het is namelijk zowel te groot als te klein van omvang.

Het is te groot, omdat Marx over telkens dezelfde thema's bleef schrijven, maar in steeds andere bewoordingen en met steeds andere accenten, zonder ooit tot een uiteenzetting te komen die hij als definitief beschouwde. Het is te groot ook, omdat Marx bij zijn intellectuele speurtocht steeds weer zijwegen insloeg die hem afbrachten van de heirbaan die hij al op jeugdige leeftijd had uitgetekend. Tegen zijn levenseinde hield hij zich bezig met differentiaal- en integraalrekenen, met de etnologie van de vroegste menselijke samenlevingen, met de ontwikkeling van de landbouw in Rusland. Hij was het spoor bijster geraakt. Zijn lezers zullen op hun beurt, zelfs als ze het geheel van zijn geschriften zouden kennen, geen weg weten met zijn werk.

Dat komt omdat dat werk tezelfdertijd te klein is. Het oeuvre van Marx is als een reusachtig atelier. Het staat vol met schetsen, voorstudies en halfbeschilderde doeken. Maar men treft er slechts een paar afgemaakte aquarellen en één enorm, voltooid schilderij in olieverf aan. Dit vertoont overigens in allerlei details alweer sporen van bijwerken. Voor Marx was iets eigenlijk nooit af; tot aan zijn dood bleef hij werken aan wijzigingen en veranderingen in zijn enige grote voltooide theoretische werk, het eerste deel van *Das Kapital*. Bijna de helft van het atelier wordt in beslag genomen door grote stapels, inderhaast voor kranten en tijdschriften vervaardigde prenten en tekeningen. Van een kunstenaar die

zoiets nalaat krijgt men geen goede indruk door een tentoonstelling in te richten waarin men alles wat hij heeft nagelaten ophangt, maar ook niet door alleen het min of meer afgemaakte te laten zien.

Kortom, het werk van Marx is te groot omdat het een jungle van steeds maar weer niet uitgewerkte ideeën is, en het is te klein omdat het centrale gedeelte van zijn theorie nooit ondubbelzinnig door hem is neergeschreven.

Daarom is een zorgvuldige analyse van de teksten die hij naliet niet genoeg om een juist begrip te vormen van zijn gedachtengoed. De informatie die uit de tekst zelf voortkomt schiet tekort. Zelf maakte Marx een scherp onderscheid tussen ‘Forschungsweise’ en ‘Darstellung’. Met het eerste woord bedoelde hij het proces waarbij hij al lezend zijn eigen conclusies trok. ‘Darstellung’ is echter de wijze waarop hij zijn gaandeweg uitgekristalliseerde gedachten en notities presenteert aan het publiek. Het grootste deel van zijn theoretische geschriften is nooit verder gekomen dan dit eerste, om zo te zeggen, autobiografische stadium. Het *moet* geïnterpreteerd worden, want het spreekt niet voor zich, en het heeft ook niet de pretentie dat te doen.

Naast het onvolledige en onvoltooide karakter van het grootste deel van zijn theoretische werk is er nog een tweede reden om de teksten van Marx, ook die welke het stadium van ‘Darstellung’ wel hebben bereikt, steeds in verband te brengen met hun historische context. Zover staat zijn taalgebruik en de aard van zijn denken af van onze tijd, dat veronachtzaming van deze twee aspecten voornamelijk misverstanden in de hand werkt. De geschiedenis van het ‘marxisme’ is grotendeels de geschiedenis van zulke misverstanden.

Klakkeloos wordt dikwijls aangenomen dat door de tijd heen de betekenis van belangrijke begrippen dezelfde is gebleven als die ze voor Marx en zijn tijdgenoten hadden. Paradoxaal genoeg is het vaak door de invloed die zijn ideeën hebben uitgeoefend dat dezelfde woorden in zijn en in onze tijd juist een geheel andere betekenis hebben gekregen.

Zo dient men te beseffen dat, als de jonge Marx het over ‘wetenschap’ heeft, hij daarmee niet hetzelfde voor ogen

heeft als hedendaagse lezers. In onze tijd wordt ‘wetenschap’ geassocieerd met de empirische (natuur)wetenschappen. Voor Marx was ‘wetenschap’ echter allereerst filosofie; en filosofie was toen niets anders dan de speculatieve filosofie van het Duitse Idealisme, niet een vorm van analytisch denken.

Een ander voorbeeld. ‘Dictatuur’ was in de tijd van Marx geen veelgebruikt woord. Maar als het werd gebruikt, gebeurde dat in de oorspronkelijke betekenis: in de staatsinrichting van de Romeinse republiek was voorzien dat in een hachelijke situatie voor de stad op last van de senaat door de consul een dictator werd aangewezen. Deze beschikte over uitgebreide bevoegdheden, maar de duur van zijn ambt ging in geen geval de zes maanden te boven. Het is nog in deze zin dat Marx de term ‘dictatuur van het proletariaat’ gebruikt. Enkele tientallen jaren na zijn dood had het woord ‘dictatuur’ al een heel andere betekenis gekregen, die van een met geweld gevestigd en niet aan constitutionele beperkingen gebonden heerschappij. Ook daarvan bood het oude Rome voorbeelden: de dictaturen van Sulla en Caesar, maar pas de staatsgrepen van de twintigste eeuw gaven dit moderne begrip ‘dictatuur’ vlees en bloed. Voortaan werd - in de communistische doctrine, waarvan het een centraal begrip werd - de ‘dictatuur van het proletariaat’ gedefinieerd als ‘de heerschappij van het proletariaat over de bourgeoisie, gewonnen en gehandhaafd door geweld en niet aan enige wet gebonden’ (Lenin).¹⁰

‘Kapitalisme’ is een woord dat Marx bij mijn weten nergens gebruikt. Het komt voor het eerst voor in de *Grote Larousse* van 1867. Het betekent dan: de heerschappij van enkele grote geldschieters. De ‘kapitalist’ is geenszins identiek met de industriële ondernemer. Een ‘revolutie’ was een kortstondige opstand waarbij ‘het volk’ de zittende monarch verjoeg en een nieuwe klasse aan de macht kwam. Voor Marx en zijn tijdgenoten was het grote voorbeeld van een revolutie niet zozeer de bestorming van de Bastille in 1789, maar de juli-revolutie van 1830 waardoor de Bourbons definitief van de Franse troon werden verstiten, de bourgeoisie

de staatsmacht verwierf, en die precies drie dagen - de 'trois glorieuses' duurde.

Deze voorbeelden kunnen met talloze andere worden aangevuld. Het probleem van interpretatie is echter soms nog ingewikkelder, aangezien er in het werk van Marx zelf allengs verschuivingen optreden in de betekenis van woorden, die niet onmiddellijk herkenbaar zijn. Zulke veranderingen houden verband met het feit dat Marx een aantal keren is veranderd van theoretisch perspectief, en daarmee ook van het bij zo'n perspectief behorende vocabulaire. De 'positieve wetenschap' die hij in *Die deutsche Ideologie* tegenover de hersenspinsels van de Jong-Hegelianen stelt, is niet dezelfde wetenschap waarmee hij in *Das Kapital* aan het licht brengt wat de 'natuurwetten van de kapitalistische productie' zijn en waarom ze zich met 'ijzeren noodzaak' voltrekken.¹¹

Hebben zulke interpretatieproblemen alleen nog maar betrekking op woorden en begrippen, moeilijker ligt het met de aard van het denken van Marx, dat in de filosofische denkwereld van Hegel en het Duitse Idealisme wortelt, een wereld die de hedendaagse lezer volstrekt vreemd is. Deze vreemdheid leidt tot onbegrip, maar, zo kan men vaststellen, evenzeer tot fascinatie. 'Zonder z'n duisterheden en abracadabra, zonder z'n kwaadaardige verzwijgingen, sjamaanse toverformules en magnetische kletsboek is marxisme niet marxisme', schreef Vladimir Nabokov aan Edmund Wilson.¹² Zo'n constatering slaat echter op 'marxisten' of wie daarvoor wil doorgaan, niet op het werk van Marx. Dit verdient het zoveel mogelijk in een helder daglicht gesteld te worden.

Marx als politiek theoreticus

In deze studie beschouw ik Marx, zoals gezegd, in de eerste plaats als een klassiek politiek denker. Dat de verwerkelijking van zijn politieke filosofie tot het einde van de politiek zou leiden maakt hem nog geen uitzondering binnen een traditie die met Plato begint en via, onder andere, Aristote-

les, Augustinus, Thomas van Aquino en Macchiavelli doorloopt naar Hobbes, Locke, Rousseau en Adam Smith.

Centraal staat de *politieke theorie* van Marx. Ik probeer mij bij de beschrijving daarvan te concentreren op de kern, en laat zoveel mogelijk de losse flodders die Marx heeft afgeschoten buiten beschouwing. Klassieke politieke theorieën hebben een aantal opvallende karakteristieken. In de eerste plaats zijn ze vrijwel altijd geconstrueerd rond een centraal probleem, dat door de theorie zowel wordt gesteld als opgelost. Meestal worden oplossing en probleem in algemene, ahistorische termen gepresenteerd; nochtans blijkt bij nadere beschouwing steeds dat ze hun aanleiding onmiddellijk vinden in de maatschappelijke werkelijkheid waarin de auteur verkeerde. De theorie is, ten tweede, vervat in een voor die theorie specifieke woordenschat, in een kenmerkend vocabularium. Dit vocabularium is rechtstreeks gebonden aan wat men de *grammatica* van de theorie zou kunnen noemen: de concepten en redeneerregels waarin probleem en oplossing worden gesteld en uitgewerkt. Een authentieke politieke theorie verschilt onder andere hierin van een willekeurige, geheel subjectieve verhandeling over politiek. Als de theorie eenmaal is geformuleerd, wint ze een zekere autonomie ten aanzien van haar auteur. De laatste staat het niet vrij naar eigen believen een slotsom te bedenken. Een buitenstaander die zich de woordenschat en *grammatica* heeft eigen gemaakt is daarentegen niet alleen in staat om het betoog van de politieke theoreticus te volgen, maar ook om het, als het ware, na te rekenen, en zelfs tot andere, overtuigender conclusies te komen. Zo'n politieke theorie is te vergelijken met een taal, die enerzijds geleerd kan worden en onafhankelijk van de eerste gebruiker bestaat, en die anderzijds eigen criteria van correct gebruik heeft, waaraan ook de imaginaire uitvinder zich niet kan onttrekken.

Meestal valt de taal van de politieke theoreticus samen met die van zijn (beoogd) publiek. Maar wanneer auteur en publiek in een verschillende traditie staan, of wanneer hij voor het probleem gesteld wordt verschillende publieken, met een verschillend politiek vocabularium, te overtuigen,

dan kan hij zich gedwongen zien zich in een andere politieke taal uit te drukken. Want uiteindelijk is het doel van klassieke politieke theorieën niet alleen om aan te tonen, te bewijzen of voor te stellen, maar voor alles: om te overtuigen. Hierin ligt - meer dan in hun normatieve karakter - het voornaamste verschil tussen politieke en wetenschappelijke theorieën. Hoezeer politieke theorieën ook sinds de opkomst van de moderne wetenschap zichzelf als wetenschappelijk presenteren, steeds is het hun uiterste oogmerk een publiek - al is dat soms niet groter dan een vorst - ervan te overtuigen dat het er goed aan doet naar de conclusies van die theorie te handelen. Het prestige van de wetenschap is daarbij vanaf de zestiende eeuw bij uitstek gebruikt als middel ter overreding. Maar hoe complex de grote politieke theorieën ook in elkaar zitten - en hun complexiteit is óók een middel om zich gezag te verschaffen - vrijwel altijd bevatten ze een klein aantal centrale ideeën, plastisch uitgedrukt in beelden van grote kracht. Het zijn deze beelden die als bedachte mythen doordringen tot het politieke denken en daar beklijven. Zo is het gegaan met Locke en Rousseau, naast Marx waarschijnlijk de meest succesvolle politieke theoretici van de moderne tijd, en zo is het gegaan met Marx zelf.

Vanuit dit perspectief is het nu mogelijk het werk van Marx te schetsen. Het centrale probleem in zijn politieke theorie, de verzoening van de mens met zijn wezen, erft hij van Hegel, en het is in de filosofie van Hegel, gemodificeerd door de materialistische filosofie van Feuerbach, dat Marx de eerste versie van zijn politieke theorie formuleert. Dit vocabularium was in de jaren veertig van de negentiende eeuw geschikt om de jonge Duitse intelligentsia - het beoogde publiek van Marx - aan te spreken en te overtuigen. Maar met de desintegratie van het Duitse Idealisme, die eigenlijk al meteen na de dood van Hegel in 1831 inzette, verdwijnt dit gehoor, evenals het vanzelfsprekende gezag dat deze filosofie had genoten onder de elites in Duitsland.

In de tweede helft van de jaren veertig schakelt Marx over op een politiek vocabularium dat een beter voertuig voor zijn denkbeelden kon zijn: de socialistische doctrines uit de eerste

helft van de negentiende eeuw. Dezen sloten bovendien aan bij de gedachtenwereld van het publiek dat hij nu allereerst tot zijn gehoor wilde maken: het proletariaat. Dit publiek was goeddeels imaginair; buiten de industriële centra van Engeland was van een arbeidersklasse nog geen sprake. Socialistische doctrines bloeiden vooral in de milieus van - vaak geëmigreerde - handwerkers en ambachtslui. Het vocabularium van de socialistische doctrines schiet echter in de ogen van Marx tekort. Vele inhoudelijke ideeën eruit neemt hij over; maar het ontbreekt deze doctrines te zeer aan intellectuele *rigueur*; ze zijn te weinig gezaghebbend, en waar ze bovenal niet in voorzien dat is in een filosofie van de geschiedenis welke die van Hegel kan vervangen.

Zo kiest hij zich een derde politieke taal om zijn theorie in uit te drukken: die van de politieke economie. Deze is in Engeland, het land dat hij bleef beschouwen als het model voor de ontwikkeling van het kapitalisme, het toonaangevende vocabularium in de wetenschap zowel als in de politiek. In zijn grote werken probeert Marx zijn oorspronkelijke visie gestalte te geven in de termen van deze politieke economie, hoewel er in de loop van de jaren steeds meer verwijzingen optreden naar de taal van de natuurwetenschappen, met name de biologie. Maar een definitieve draai in deze richting heeft hij nooit gemaakt. De aanvaarding van dit vierde vocabularium zou bovendien onverenigbaar zijn geweest met de kern van de oorspronkelijke theorie. Uiteindelijk zou Engels de denkbeelden van Marx wél consequent in het vocabularium van de toentertijd moderne natuurwetenschappen vertalen. Politieke theorie en beoogd publiek werden zo succesvol kortgesloten. Maar met de totstandkoming van wat bekend zou worden als het *orthodoxe marxisme* verdween veel van de oorspronkelijke politieke theorie van Marx uit het gezicht.

De verdienste van de hier geschetste benadering is dat zo een helderder zicht mogelijk wordt op de vele dubbelzinnigheden die de interpretatie van het werk van Marx tot zo'n permanent probleem maken. Veel van de verwarring waarvoor Marx zijn lezers stelt, zo valt nu immers te vermoeden,

moet zijn toe te schrijven aan die wisselingen van perspectief en vocabularium. Marx heeft zelf vaak niet doorzien wat die wisselingen logischerwijs met zich mee brachten. Anderzijds is hij in meer dan een opzicht de gevangene geworden van het vocabularium dat hij zich als instrument had gedacht.

Beperkingen

Uit het bovenstaande volgt niet alleen min of meer waarin mijn opzet afwijkt van de gebruikelijke bij monografieën over Marx, maar ook dat bij een beschrijving van de biografische en historische context het accent valt op de factoren die te maken hebben met de relatie tussen Marx, zijn werk en zijn publiek.

Men zal in dit boek weinig of geen polemieken met andere auteurs over Marx en het marxisme aantreffen. Er is - ik herhaal het - ontzettend veel over deze onderwerpen verschenen, en het meeste is niet goed, of tenminste niet betrouwbaar als interpretatie van Marx zelf. Vrijwel elke uitspraak over Marx, vrijwel elke zin is onderwerp van politieke en intellectuele controverses geweest (of zal het nog worden). Ingaan op alternatieve interpretaties, uitleggen waarom ik besloten heb deze uitleg de voorkeur te geven boven gene, aan te tonen dat een groot aantal auteurs over Marx naar mijn idee de plank steeds weer misslaat, dat alles zou niet alleen een werk vergen vele malen omvangrijker dan dit, het zou ook het Leitmotiv in een kakofonie hebben doen ondergaan.

Ik beperk mij daarbij tot de thema's die in de politieke theorie van Marx centraal staan. Dit lijkt uitzonderlijk geworden: er is een bibliotheek te vullen met boeken over Marx waarin de aandacht vooral uitgaat naar onderwerpen waarover hij noch naar intentie noch naar prestatie veel te vertellen heeft. Het is bijvoorbeeld curieus te zien tot welke volumineuze beschouwingen over een 'marxistische' kunst en cultuurtheorie de korte passage over de roman *Les Mystères de Paris* in *Die heilige Familie* aanleiding heeft weten te geven.

Een volgende beperking is die aan originaliteit. Daarop kan alleen de stoutmoedige aanspraak proberen te maken die de enorme literatuur over Marx negeert. Mijn pretentie gaat niet verder dan een zo precies en beknopt mogelijke uiteenzetting te geven van de politieke theorie van Marx. Voetnoten en literatuurverwijzingen heb ik zoveel mogelijk beperkt; alle citaten uit vreemde talen zijn vertaald - door mij, tenzij anders vermeld.

Dit is een studie over Marx, niet over het ‘marxisme’, een woord dat bij zijn leven niet bestond, en dat strijdig is met de kern van zijn politieke theorie.

Eindnoten:

1. Cf. F.M. Gottheil, *Marx's economic predictions*, Evanston 1966.
2. S. de Wolff, *Het heldenleven en de levende leer van Karl Marx*, Amsterdam 1933.
3. J. de Kadt, *Inleiding tot het denken van Karl Marx*, Assen 1965.
4. W. Banning, *Karl Marx. Leven, leer en betekenis*, Utrecht 1960.
5. H. van Praag, *Karl Marx. Profeet van een nieuwe tijd*, Deventer 1976.
6. R.C. Kwant, *De visie van Marx*, Meppel 1975.
7. L. van Bladel, *Kerngedachten van Karl Marx*, Antwerpen 1976.
8. W. Blumenberg, *Kleine geschiedenis van het leven van Karl Marx. Getuigenissen en documenten*, Nijmegen 1975; D. McLellan, *Karl Marx. Leven en werk*, Amsterdam 1976; F.J. Raddatz, *Karl Marx. Een politieke biografie*, Baarn 1976; L. Kolakowski, *Geschiedenis van het marxisme*, drie delen, Utrecht 1980-1981.
9. Bij voorbeeld: L. Althusser en E. Balibar, *Lire le Capital*, Parijs 1965.
10. Cf. W.I. Lenin, *De proletarische revolutie en de renegaat Kautsky*, 1918, vertaald naar de uitgave in V.I. Lenin, *Selected Works*, vol. 3, Moskou 1967, 49.
11. Karl Marx, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*, erster Band, in: Karl Marx, Friedrich Engels: *Werke*, Band 23, Berlijn 1969, 12 (tenzij anders aangegeven, wordt in het vervolg naar deze uitgave verwezen, en wel als *MEW*.)
12. S. Karlinsky (ed.), *The Nabokov-Wilson Letters*, New York 1979, 31.

2

Jeugd en vorming

Karl Heinrich Marx kwam op 5 mei 1818, omstreeks twee uur in de morgen, in Trier ter wereld. In de geboorte-akte is zijn naam gespeld als ‘Carl’, en die van zijn ouders als ‘Heinrich Marx’ en ‘Henriette Presborck’.

De familie Marx

Zijn voorgeslacht laat zich aan vaderskant tot in de vijftiende eeuw volgen. Het telt een lange reeks rabbijnen en joodse schriftgeleerden, verspreid over heel Europa. Vanaf het eind van de zeventiende eeuw vindt men de voorvaders van Marx in Trier, waar ze van vader op zoon rabbijn waren van de kleine plaatselijke joodse gemeenschap. De naam Marx is zelf niet joods. Zijn grootvader Meyer (Mordechai) Halevi is zich Marx-Levy gaan noemen, en later alleen: Marx. Toen Karl Marx werd geboren, was Marx de officieel vastgelegde familienaam geworden.

Zijn vader Heinrich, oorspronkelijk Heschel of Hirschel, Marx (1782-1838), de oudste zoon van Marx-Levy, was onder invloed van de denkbeelden van de Verlichting een andere weg gegaan dan de in zijn familie gebruikelijke. Terwijl zijn jongere broer zijn vader opvolgde als rabbijn, werd hij jurist en vestigde zich als advocaat in zijn geboortestad. Daar wist hij zich op te werken tot deken van de plaatselijke orde van advocaten. Deze loopbaan, evenals zijn latere benoemingen tot procureur en *Justizrat* (Raadsheer), werden echter pas mogelijk, nadat hij zich omstreeks 1816 had laten dopen: bij edict maakte de Pruisische regering het in dat jaar voor joden onmogelijk de advocatuur uit te oefenen.

nen. Hoewel Trier overwegend katholiek was, trad Heinrich Marx toe tot de Evangelische Gemeente. Bij dit al waren sterke godsdienstige gevoelens niet in het geding. Heinrich Marx was een bewonderaar van de Verlichting en een gematigd liberaal, die naar eigen zeggen geen problemen had met een geloof dat goed genoeg geweest was voor Newton, Leibniz en Locke. Zes jaar na zijn geboorte werd Karl Marx, te zamen met zijn broer Hermann en zijn vijf zusters, eveneens gedoopt. Ook deze geloofsdaad werd waarschijnlijk ingegeven door praktische overwegingen: niet-christenen mochten geen openbare scholen bezoeken. Met het geloof heeft Marx al aan het eind van zijn adolescentie gebroken. Zijn joodse afkomst heeft hij zijn hele leven genegeerd.

Enkele jaren voor de geboorte van Karl Marx was Heinrich Marx te Nijmegen in het huwelijk getreden met de toen zesentwintigjarige Henriette Presburg (1787-1863). De familie Presburg was oorspronkelijk afkomstig uit de gelijknamige stad (het huidige Bratislava), maar maakte al sinds de zeventiende eeuw deel uit van de joodse gemeenschap in Nijmegen. Zijn moeder leerde nooit goed Duits spreken en noemde haar zoon naar diens zeggen 'Karell'. Karl Marx daarentegen sprak en las van jongs af Nederlands, al deed hij het later voorkomen alsof dit niet het geval was.

Hij had drie broers en vijf zusters. De meesten zijn niet oud geworden en stierven aan tuberculose. Alleen zijn zusters Sophie, Luise en Emilie behaalden een voor die tijd normale leeftijd. Twee van hen trouwden met Nederlanders. Met geen van zijn broers en zusters heeft Karl Marx veel contact onderhouden. Zij spelen geen rol in zijn leven. Al op vroege leeftijd stak hij geestelijk boven hen uit; zijn ouders beschouwden hem als hun 'gelukskind'.

Gymnasium

Van 1830 tot 1835 bezocht Karl Marx het Friedrich Wilhelm-gymnasium in Trier. Dit was een staatsschool, maar het geestelijk klimaat dat er heerste was liberaal en anti-Pruisisch. De Pruisische regering bezag instellingen als deze,

zeker die in het Rijnland, dat pas in 1815 aan Pruisen was toegevalen, met achterdocht. In hetzelfde jaar dat Karl Marx op het gymnasium kwam, werd dit onder geheim toezicht van de politie geplaatst. Maar in de wekelijkse rapporten aan Berlijn komt zijn naam niet voor. Vooreerst gaat zijn belangstelling niet uit naar de politiek maar naar de poëzie. Hij was geen opvallende leerling op deze school, die in meerderheid door de zonen van boeren en ambachtslieden werd bezocht. Onder zijn medeleerlingen was hij populair vanwege zijn durf, maar gevreesd om zijn scherpe tong.

De stukken die betrekking hebben op zijn eindexamen zijn bewaard gebleven. In de klassieke talen werden zijn prestaties beoordeeld als zeer bedreven. Frans, wiskunde en geschiedenis waren ruim voldoende. Zijn theologische kennis heette ‘helder en goed gefundeerd’; alleen zijn natuurkunde was ‘middelmatic’.¹ In zijn commentaar op de opstellen die Karl Marx voor het eindexamen had geschreven merkte Wyttenbach, de rector, een liberaal en Kantiaan, op dat Karl Marx een ‘ongedisciplineerde geest’ had en ‘geneigd was tot overdrijving, onprecieze bewoordingen en vergaande generalisaties’. Het Duitse opstel noemde hij ‘zeer goed’, maar zo tekende hij aan, ‘de auteur begaat z'n gebruikelijke fout: een overdreven zoek naar ongewone, schilderachtige uitdrukkingen; zijn opstel ontbreekt het daarom aan helderheid en precisie in vele passages’.²

De enige vriendschap die zijn gymnasiumjaren overleefde was die met Edgar von Westphalen, de zoon van *Regierungsrat* (de hoogste rechterlijke autoriteit in Trier) baron Ludwig von Westphalen. Al op school werd Karl hevig verliefd op de zuster van Edgar, Jenny, vier jaar ouder dan hij en ‘het mooiste meisje van Trier’.³ Ondanks het verschil in stand kwam Karl veel bij de Westphalens over de vloer. De vader ontving hem gastvrij en liet hem kennis maken met de wereldliteratuur: Lessing, Goethe, Cervantes en bovenal Shakespeare, die de favoriete schrijver van Marx werd. Vóór hij in Berlijn ging studeren, verloofde Marx zich heimelijk met Jenny. De verloving zou zeven jaar duren.

Bonn

Enkele weken nadat hij geslaagd was voor het gymnasium, vertrok Karl Marx naar Bonn om daar rechten te gaan studeren. Niet uit eigen beweging koos hij deze studierichting. Het was zijn ambitie voor alles dichter te worden. Zowel zijn vader als zijn toekomstige schoonvader hadden echter aandrang op hem uitgeoefend om zich aan de juridische faculteit in te schrijven. De rechtenstudie was noodzakelijk om advocaat of ambtenaar te worden - en dat waren vrijwel de enige beroepsmogelijkheden voor iemand van zijn stand en capaciteiten. De universiteit van Bonn telde toentertijd ongeveer 700 studenten en 60 hoogleraren. Er waren vijf studierichtingen: filosofie, medicijnen, rechten, protestantse theologie en katholieke theologie. In Bonn volgde Marx zowel colleges in het recht als over literatuur en kunstgeschiedenis. Hij studeerde op heel ongeregelde wijze, zodat hij aan het eind van het eerste semester overwerkt raakte. In de loop van het jaar verlegde hij zijn aandacht meer en meer naar het dichten en het studentenleven. Hoewel hij een ruime toelage van zijn vader kreeg, slaagde hij er toch in steeds grote schulden op te lopen. In de zomer van 1836 werd Marx bij een studenten-duel aan het oog gewond. Voor Heinrich Marx was daarmee de maat vol. Hij droeg zijn zoon op verder te studeren in Berlijn, in de hoop dat de overgang van de al te gemoedelijke Rijnlandse sfeer naar het strenge Pruisische klimaat van Berlijn een heilzame invloed op de leefwijze van zijn zoon zou uitoefenen.

Berlijn

De Berlijnse universiteit, nauwelijks een kwart eeuw eerder gesticht door Wilhelm von Humboldt, telde niet alleen driemaal zoveel studenten als die te Bonn, maar was ook in heel Europa vermaard om de kwaliteit van haar hoogleraren. Van hen was de beroemdste de filosoof Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), die er van 1818 tot zijn dood doceerde. Zijn invloed was nog overheersend, toen Marx

zijn studie in Berlijn begon. Vrijwel onmiddellijk na Hegels dood bleek echter dat zijn werk zich op uiteenlopende wijzen liet interpreteren. In de loop van de jaren dertig ontstonden verschillende wijsgerige stromingen die tot soms tegengestelde posities kwamen, maar zich niettemin bleven bedienen van de concepten en redeneerwijze van Hegels filosofie.

Met deze tegenstellingen werd Marx in Berlijn dadelijk geconfronteerd, toen hij in zijn eerste jaar daar de colleges volgde van Von Savigny en Gans. De eerste doceerde geschiedenis van het recht, de tweede strafrecht. Beiden waren Hegeliaan. Von Savigny een conservatief die Hegels identiteitsfilosofie uitlegde als ‘Wat bestaat, is juist’; Gans een liberaal met socialistische opvattingen, die Hegel in omgekeerde zin begreep: het bestaande moet beoordeeld worden naar de criteria van de Rede.

Van de negen semesters die Marx aan de universiteit van Berlijn stond ingeschreven, liep hij er drie in het geheel geen colleges. Slechts enkele van de twaalf colleges die hij in totaal volgde lagen op het terrein van het recht. De andere gingen over geografie, kunstgeschiedenis, antropologie (in feite romantische natuurfilosofie), het werk van Euripides en dat van de profeet Jesaja. Het laatste college werd gegeven door de aanvoerder van de Jong-Hegelianen, Bruno Bauer, met wie hij bevriend raakte. Nog een zeer groot gedeelte van zijn inspanningen besteedde Marx aanvankelijk aan de letterkunde. Eind 1836 had hij drie schriften volgeschreven met gedichten. Het laatste noemde hij *Buch der Liebe*. Dit stuurde hij met een opdracht aan Jenny von Westphalen, die het haar hele leven zou bewaren. Zijn literaire ambities resulteerden verder in onder andere *Skorpio und Felix*, een komisch bedoelde roman, en een tragedie, *Oulanem*. Geen van beide werken werd voltooid. Al spoedig kwam Marx tot het inzicht dat het hem aan literair talent ontbrak, hierin gesteund doordat pogingen tot publikatie steevast mislukten. (Van al zijn gedichten zijn er twee gepubliceerd, jaren later, in het weekblad van zijn Jong-Hegeliaanse vrienden.) Voor deze expedities in het rijk van de romantische poëzie heeft Marx later alleen maar spottende woorden overgehad. Na de

dichtkunst vaarwel te hebben gezegd speelde hij achtereenvolgens met de gedachte toneelschrijver, toneelcriticus dan wel ambtenaar te worden.

De brieven van Heinrich Marx, en de enige bewaarde brief van Marx aan zijn vader, vormen de voornaamste bron van informatie over de Berlijnse studietijd. De kennelijke onwil van Karl af te studeren en een beroep te kiezen waarmee hij zijn aanstaande vrouw en zichzelf zou kunnen onderhouden, zijn ongeregelde leven, de grote schulden die hij blijft maken, terwijl het inkomen van zijn al zieke vader terugliep - dat alles boezemt zijn vader steeds meer zorg en uiteindelijk ergernis in. Heinrich Marx stierf in 1838. Daarna hebben de betrekkingen tussen Marx en zijn familie, vooral met zijn moeder, die over een eigen vermogen beschikte, voornamelijk om geld gedraaid.

Al in zijn eerste jaar in Berlijn las Marx in Hegels *Phänomenologie des Geistes*, maar raakte toen niet onder de indruk. Enige tijd later, in een periode waarin hij bijkwam van een zekere overwerktheid las hij naar eigen zeggen Hegel 'van begin tot eind'⁴, waarna hij zich aansloot bij de zogenaamde 'doctorenclub'. Daar ontmoetten een aantal al afgestudeerde Jong-Hegelianen elkaar onder leiding van Bruno Bauer. Dat Marx al het werk van Hegel in die tijd gelezen heeft, is fysiek onmogelijk. Merkwaardig is in dit verband dat geen van de excerpten die Marx in die tijd schreef over werken van Hegel gaat. Wat Marx van Hegel serieus bestudeerd heeft, en wanneer hij dat deed, is niet duidelijk. In ieder geval kloppen zijn eigen mededelingen hierover niet. Dat Marx bijvoorbeeld het werk van Kant werkelijk kende, zoals hij in de brief aan zijn vader suggereert, moet sterk betwijfeld worden; er bestaat in elk geval geen enkele aanwijzing voor.

Zijn werklust en leesijver waren niettemin indrukwekkend. Al in zijn Berlijnse jaren ontwikkelt Marx een stijl van werken waaraan hij zijn verdere leven heeft vastgehouden. Hij begint met een onderwerp; verslindt boek na boek, deze werken ondertussen excerpterend en van commentaar voorzien; werkt een tijdlang dag en nacht door; ontwikkelt zo onder hoge, zelfopgelegde druk een eigen theorie. Maar tot

een voltooiing van het project komt het maar zelden. Soms is het omdat steeds weer nieuwe boeken op hem wachten. Soms raakt hij overwerkt of maken lichamelijke aandoeningen verder werken onmogelijk. Dan weer geeft hij de onderneming op om haastig aan iets nieuws te beginnen. Nog maar nauwelijks is hij in Berlijn aangekomen of hij ontwerpt onder de titel *Metaphysik des Rechts* een alomvattend rechtsfilosofisch stelsel, maar als hij zo'n driehonderd bladzijden heeft volgeschreven, geeft hij er de brui aan, om onmiddellijk te beginnen aan een 'fundamenteel nieuw systeem van metafysica'⁵, dat hij opgaf toen hij er de onzinnigheid van inzag.

Op zijn omgeving maakte Marx grote indruk. Hoewel hij jonger was dan de meeste leden van de 'doctorenclub', werd hij door hen als een man van superieure kwaliteiten erkend. Tekenend is het oordeel van de zes jaar oudere Moses Hess (1812-1875) in een brief uit 1841: 'Bereid je maar voor op een kennismaking met de grootste, wellicht de enige thans levende filosoof. (...) Dr. Marx, zo heet mijn afgod, is een nog heel jonge man (hooguit 24 jaar oud) die de middeleeuwse godsdienst en politiek de genadeslag zal geven; hij paart aan diepe filosofische ernst een snijdende humor; denk je Rousseau, Voltaire, Holbach, Lessing, Heine en Hegel in één persoon verenigd (...) dan heb je dr. Marx'.⁶ Dit oordeel is des te opmerkelijker, omdat Marx op het moment dat Hess dit schreef nog in het geheel niets had gepubliceerd.

De filosofie van Hegel

In deze jaren betekende in Duitsland filosofie: de filosofie van Hegel. Deze is buitengewoon moeilijk uit te leggen aan wie in diens stelsel niet thuis is. In zekere zin is ze vergelijkbaar met een taal die onvertaalbaar is, omdat de erin gebruikte begrippen niet voorkomen in andere talen. Ook het omgekeerde kan zich voordoen. Toen de Pruisische autoriteiten in 1841 de wijsgeer Schelling tot hoogleraar in Berlijn benoemden, om zo de invloed van de Jong-Hegelianen terug te dringen, bleek hij, met een eigen filosofisch systeem en een

eigen filosofische taal, voor het in Hegel grootgebrachte publiek onbegrijpelijk te zijn.

Tegen het einde van de achttiende eeuw bracht de Koningsbergse wijsgeer Immanuel Kant (1724-1804) een synthese tot stand tussen de twee hoofdstromingen in de Europese filosofie, empirisme en rationalisme. Zijn *kritische filosofie* gaf een antwoord op de drie vragen die Kant aan de basis van alle denken en handelen vond: ‘Wat kan ik weten?’, ‘Wat moet ik doen?’, ‘Wat mag ik hopen?’.⁷ De filosofen van het Duitse idealisme bouwden allen voort op het denken van Kant. Maar het zorgvuldig speuren van de laatste naar de grenzen en soorten van menselijke kennis, zijn onderscheidingen tussen zijn en behoren, tussen geloof en rede, tussen analytische en synthetische oordelen, tussen metafysica en kennis gebaseerd op de ervaring - dat alles maakte bij denkers als Fichte, Schleiermacher, Schelling en Hegel plaats voor kolossale speculatieve systemen, waarbinnen die door Kant gemaakte onderscheidingen geen bestaansrecht meer hebben.

Het thema van de filosofie van Hegel is de tegenstelling tussen het Absolute, de Geest (God, heel pantheïstisch opgevat), en de wereld. De wereld vat hij op als een verschijningsvorm van de Geest, die zich ten dele objectieveert, en zich zo van zichzelf vervreemdt. Aldus ontstaat een tegenstelling tussen de Geest, die absoluut is, en zijn negatie, het in de wereld geobjectiveerde gedeelte ervan. Deze tegenstelling leidt tot een spanning die noodzakelijkerwijze leidt tot een terugkeer naar de oorspronkelijke situatie: het vervreemde element keert terug tot het geheel van de Geest. Maar het is geen werkelijk herstel van wat eerder was. Er is daaraan iets toegevoegd: het bewustzijn van wat inmiddels gebeurd is. Dit is de driedubbele betekenis van het begrip ‘opheffen’ (‘aufheben’) bij Hegel: naar een hoger niveau brengen, de bestaande toestand elimineren, en deze tegelijk bewaren.

De geschiedenis is het drama van de ontwikkeling van de Geest en bestaat uit een proces van differentiatie van geheel naar deel, van objectivering en vervreemding, en van de daarop volgende fase van opheffing en het teniet doen van de

vervreemding. Maar de geschiedenis is geen zinloze baaierd. Ze heeft een ingebouwde richting. In de gang van de historie wordt de Geest zich steeds meer van zichzelf bewust. Er is sprake van een proces van ‘vooruitgang in het bewustzijn van vrijheid’: de wereldgeschiedenis is niets anders dan het relaas van de Geest die zich steeds meer van zichzelf bewust wordt.

Dit proces wordt ontdekt en beschreven door de filosofie. Deze ontwikkelt zich parallel met de Geest. Elke nieuwe filosofie heft de voorgaande op, zodat de filosofie van Hegel de hoogste vorm van wijsbegeerte moet zijn. Deze filosofie is echter niet een denken dat buiten de ontwikkeling van de Geest staat. Integendeel: niet alleen is ze daarvan onderdeel, ze is juist het uiteindelijke instrument van de emancipatie van het bewustzijn. ‘Hegel schrijft niet *over* de Geest; hij schrijft de autobiografie van de Geest’.⁸ De voltooiing van de filosofie betekent niets anders dan dat het zijn van de Geest en de kennis van dat zijn in niets meer verschillen. Het werkelijke is identiek geworden met het ware. Het Absolute is verzoend met het contingente, de wereld. De Geest is tot zichzelf teruggekeerd, maar in het volledige bewustzijn daarvan. Het proces van objectivering, vervreemding en opheffing is afgelopen. De geschiedenis is voorbij.

Dit is de kern van Hegels *Phänomenologie des Geistes*. Wie deze gedachtengang kan volgen, begrijpt dat in deze filosofie geen onderscheid gemaakt kan worden tussen waarden en feiten: inzicht in het verloop van de geschiedenis maakt het goed- of afkeuren van de gebeurtenissen die daarin plaatsvonden niet zozeer onmogelijk als wel onbeduidend. Daarom is de filosofie van Hegel ook anti-utopisch, en in zekere zin a-moreel: moraliteit ligt besloten in het historisch proces, evenals wat mogelijk is. Er zijn geen buiten-historische maatstaven met behulp waarvan een oordeel over dat proces kan worden geveld, of een richting daarbinnen kan worden ingeslagen.

Een filosofie als deze gaat ervan uit dat de werkelijkheid niet is zoals deze zich in de ervaring, en de daarop gebaseerde wetenschappen voordoet. De werkelijkheid kan alleen ge-

kend worden door de filosofie (die overigens alle wetenschappelijke, religieuze en esthetische kennis in zich heeft opgenomen). Alleen het filosofisch denken kan de spanning tussen tegenstrijdigheden aan het licht brengen waarop de ontwikkeling van de wereld is gebaseerd. Dat proces, maar ook de filosofische beschrijving ervan, noemt Hegel *dialectiek*, ‘de wetenschappelijke toepassing van de in de aard van het denken gelegen wetmatigheid, en tegelijkertijd deze wetmatigheid zelf’.⁹ Dialectiek is dus niet een filosofische techniek, die onafhankelijk van de hegelse filosofie kan worden gebruikt: ze is zelf onderdeel van de ontwikkeling van het zijn.

De filosofie van Hegel is de wereldlijke interpretatie van het christelijke scheppingsverhaal. God schiep de wereld uit zichzelf; de scheppingsdaad is de eerste daad van vervreemding. Alles wat zich in de wereld voordoet is uiteindelijk een aspect van God en vanuit dat oogpunt goed noch kwaad. De ontwikkeling van de wereld is de ontwikkeling van het zelfbewustzijn van God, een proces dat vergeleken kan worden met de wijze waarop in de ontwikkelingspsychologie wordt beschreven hoe een kind geleidelijk aan onderscheid gaat maken tussen zichzelf en de omgeving, juist daardoor het vermogen om te leren opdoet, en met behulp daarvan een steeds beter inzicht in zijn eigen capaciteiten ontwikkelt.

Kentheorie en filosofie van de geschiedenis zijn dus bij Hegel identiek, en dat is niet het enige probleem waarvoor zijn werk hedendaagse lezers stelt. Als men niet terug wil vallen op de taal van Hegel, dan zou men kunnen zeggen dat zijn filosofie een sterk *deductief* en *essentialistisch* karakter heeft. Hij gaat uit van abstracte begrippen, waarvan wordt verondersteld dat ze een intrinsieke (dus een los van het taalgebruik staande) betekenis hebben. Van elk begrip wordt verder verondersteld dat het met een bepaald object in de werkelijkheid correspondeert, maar Hegel nam van Aristoteles de gedachte over dat dat niet zonder meer het geval is: er is steeds sprake van een ontwikkeling van *potentie* naar *act*, van de mogelijkheden die besloten liggen in het begrip van iets, tot de verwerkelijking van die mogelijkheden. Door

deze begrippen met elkaar te confronteren - zoals in Hegels beroemde analyse van 'meester' en 'slaaf' - wordt het mogelijk de tot dan toe verborgen implicaties van zulke begrippen te demonstreren en tegelijkertijd de al evenzeer aan het oog onttrokken relaties tussen de begrippen te laten zien. Zulke operaties zijn deductief, in de zin dat ze verricht kunnen worden zonder een beroep te doen op de ervaring. Deze techniek van filosoferen maakte Marx zich eigen bij zijn eerste serieuze kennismaking met het werk van Hegel, en van zijn vroege tot zijn allerlaatste geschriften is hij haar blijven gebruiken.

Na Hegels dood bleek vrijwel onmiddellijk dat de conclusie van zijn *Phänomenologie des Geistes* in tegengestelde zin kon worden uitgelegd. Als het werkelijke en het redelijke identiek waren, dan konden conservatieven als Von Savigny daaruit terecht de conclusie trekken dat de Pruisische staat de meest rationele institutie was die men zich kon denken. De Jong-Hegelianen kwamen tot een heel andere conclusie, door de gedachte te verwerpen dat die uiteindelijke identiteit al was bereikt. Zij betoogden dat de ontwikkeling van de geschiedenis nog niet was afgesloten, en zagen het als de taak van de filosofie om gestalte te geven aan het negatieve moment in het dialectisch proces, en wel in de vorm van een radicale kritiek op de bestaande, vervreemde werkelijkheid. Hun kritiek was allereerst kritiek op de gangbare godsdienst. Deze zagen zij als een manifestatie bij uitstek van vervreemding. Een tweede element binnen de linkervleugel van de Hegeliaanse filosofie was de gedachte dat filosofie zélf een vorm van handelen hoort te zijn.

Als men de filosofie van Hegel opvat als een compromis tussen de beloften van de Verlichting en de Franse Revolutie enerzijds en anderzijds de sociaal-politieke werkelijkheid van Duitsland, dan zijn de Jong-Hegelianen te beschouwen als de voorhoede van een radicale intelligentsia, die in een politiek verdeelde natie waar de opkomende burgerij zeer zwak stond, haar kracht moest ontlene aan het feit dat juist de filosofie van de bestaande orde werd omgesmeed tot wapen daartegen.

Dissertatie

Ondanks de druk van zijn Berlijnse vrienden, en de inkrimping van zijn toelage na de dood van zijn vader, duurde het nog drie jaar voor Marx zijn studie afrondde met de dissertatie *Differenz der demokritischen und epikureischen Naturphilosophie*. Deze niet geheel compleet bewaarde studie is de neerslag van een veel omvangrijker project: een volledige analyse van de epicuristische, stoïsche en sceptische filosofie van de Oudheid. Dit project is niet in een verder stadium gekomen dan dat van uitgebreide voorstudies en aantekeningen.

Het thema oefende een sterke aantrekkingskracht uit op de Jong-Hegelianen. Zij trokken parallellen tussen de alomvattende filosofieën van Aristoteles en van Hegel en vergeleken hun eigen positie met die van de filosofische scholen die na Aristoteles waren ontstaan. In die geest schreef Marx dat ‘pas nu de tijd is gekomen waarin men de systemen van de epicuristen, stoïci en sceptici kan begrijpen. Het zijn de *filosofen van het zelfbewustzijn...*’.¹⁰ ‘Zelfbewustzijn’ was een centrale categorie in het denken van de Jong-Hegelianen. Met behulp van het zelfbewustzijn leert de mens inzien dat krachten die schijnbaar onafhankelijk van hem bestaan, in werkelijkheid door hemzelf geschapen zijn. Het voornaamste wapen van het zelfbewustzijn is filosofische kritiek, die de mens bevrijdt van ideeën die de vrije ontwikkeling van zijn bewustzijn in de weg staan.

In zijn dissertatie probeerde Marx aannemelijk te maken dat er een fundamenteel verschil bestaat tussen de natuurfilosofie van Democritus en die van Epicurus. Beiden beschrijven de wereld als opgebouwd uit atomen, maar Marx construeert een scherpe tegenstelling tussen het determinisme van Democritus en Epicurus, die hij looft en prijst als filosoof van Verlichting, atheïsme en menselijke vrijheid. De analyse van deze filosofen uit de klassieke oudheid is tegelijkertijd de eerste poging van Marx zijn positie te bepalen ten opzichte van Hegel en zijn Jong-Hegeliaanse vrienden. De kritiek van de laatsten schiet in zijn ogen tekort. Het systeem van Hegel

wordt daarin opgevat als een voltooid geheel. Kritiek wordt daarbinnen uitgeoefend. Voor Marx was de kern van het probleem echter dat het voltooide systeem van Hegel in tegenstelling stond tot de in zichzelf verscheurde wereld. De oplossing van deze tegenstelling moet volgens hem dan ook niet in deze filosofie, maar in de werkelijkheid gezocht worden. Hier toont Marx zich hegelser dan Hegel: de tegenstelling tussen de filosofie van Hegel en de werkelijkheid bewijst dat er een hoger niveau van filosoferen nodig is om deze te begrijpen en daardoor op te heffen.

Zulke gedachten zijn door Marx in een weliswaar zeer polemisch en uiterst levendig, maar ook zeer duister proza verrat. De dissertatie geeft wat dat betreft een goed beeld van de kwaliteiten en gebreken - die vaak keerzijden van dezelfde medaille zijn - van zijn intellectuele werk.

In de eerste plaats wordt men getroffen door de stoutmoedigheid van de schrijver, die zich uit in de zelfverzekerdheid waarmee hij uit het werk van twee klassieke filosofen, dat uit schaarse en niet samenhangende fragmenten bestaat, twee complete filosofische stelsels reconstrueert. Hij doet dit op basis van de gedachte dat de werkelijke kern van wat denkers beweren aan hun eigen oog onttrokken is; deze aan het daglicht te brengen is de taak bij uitstek van de kritische filosoof. Marx geeft echter in het geheel niet aan volgens welke methode de kritische filosoof in staat is aan te wijzen wat dan wel het wezen van andermans filosofie is. In zijn dissertatie beschouwt hij het atheïsme van Epicurus als misschien wel diens grootste verdienste. Dat Epicurus het bestaan van God in het geheel niet uitsloot, werd door Marx genegeerd; blijkbaar behoorden diens uitlatingen over de goden niet tot 'het wezen' van zijn filosofie.

Opmerkelijk is in de tweede plaats het gemak waarmee Marx al polemiserend - in dit geval tegen Plutarchus - zijwegen inslaat waarvan de lengte in geen verhouding staat tot het eigenlijke thema.

In de derde plaats vindt men hier reeds de elementen waarin het denken van Marx zich zal gaan onderscheiden van dat van de Jong-Hegelianen. De kritische filosofie van de

laatst en vat kritiek op als de permanente negatie van het bestaande. Maar de standaarden waarmee men kritiseert worden niet ontleend aan de wereld, maar aan zichzelf. De kritische filosofie tendert er met andere woorden naar zichzelf als los van de wereld te zien. Marx, in dit opzicht meer Hegeliaan dan zijn vrienden, acht deze positie in strijd met zichzelf. De kritische taak van de filosofie gaat verder dan denken over de wereld: zij moet onderdeel van het menselijk leven worden. Het zelfbewustzijn kan niet ontstaan op basis van zelfgekozen criteria van humaniteit of rationaliteit, maar enkel als element van het historisch proces.

Marx studeerde niet af aan de universiteit van Berlijn. Er bestond een eenvoudiger weg om de doctorstitel te bemachtigen. Hiervan maakte Marx gebruik: hij stuurde zijn dissertatie naar de universiteit van Jena (dat niet in Pruisen maar in Weimar lag). Daar kon men het doctoraal afleggen zonder zich aan het *Rigorosum*, het mondeling examen, te onderwerpen. Vrijwel per kerende post ontving Marx de bul, op 15 april 1841.

Eindnoten:

1. Geciteerd naar de vertaling van het gymnasium-diploma in S. Padover, *Karl Marx. An Intimate Biography*, New York 1978, 620-621.
2. Geciteerd bij Heinz Monz, *Karl Marx. Grundlagen der Entwicklung zu Leben und Werk*, Trier 1973, 167.
3. Uit een brief van Marx aan Jenny, gedateerd 15 december 1863, *MEW*, 30, 643.
4. Brief van Marx aan Heinrich Marx, gedateerd 16 november 1837, *MEW*, Ergänzungsband I, 10.
5. *Idem*, 4-7.
6. Brief van Moses Hess aan Berthold Auerbach, gedateerd 2 september 1841, *Marx Engels Gesamt Ausgabe* (voortaan: *MEGA*), 1e afdeling, deel 1, tweede deel, Moskou 1927, 261.
7. I. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, deel 2, Frankfurt am Main 1968, 677.
8. L. Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, deel I: *The Founders*, Oxford 1978, 60. Cf. R.C. Tucker, *Karl Marx. Zijn filosofie en de mythe*, Utrecht 1966, 47.
9. G.W.F. Hegel: *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (1817), geciteerd in *Philosophisches Wörterbuch*, Stuttgart 1969, 112.
10. Vorrede (tweede versie) bij 'Über die Differenz der demokratischen und epikureischen Naturphilosophie', *MEW*, Ergänzungsband I, 309.

3

Vroege geschriften

Na zijn studie hoopte Marx dat Bruno Bauer, toen privaattoecent aan de universiteit van Bonn, hem een plaats aan deze instelling kon bezorgen. Maar Bauers kritische studies over de bijbel verwekten in toenemende mate irritatie bij de autoriteiten. Een anoniem pamflet van zijn hand, waaraan Marx zou hebben meegewerkt, deed de emmer overlopen. In dit geschrift, *Die Posaune des jüngsten Gerichtes über Hegel den Atheisten und Antichristen. Ein Ultimatum*, wordt Hegel vanuit zogenaamd orthodox protestants standpunt 'ontmaskerd' als atheïst en bederver van de jeugd. Bauer werd het doceren in mei 1842 definitief verboden, waarmee Marx' enige kans op een academische loopbaan verviel.

De Rheinische Zeitung

De weg die Marx nog openstond was die van 'freier Schriftsteller' en journalist. In mei 1842 werd hij medewerker van de *Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*, een krant die vier maanden eerder door vooruitstrevende Keulse zakenlieden was begonnen. In zijn eerste reeks artikelen verdedigt Marx de noodzaak van een vrije pers en de ontoelaatbaarheid van censuur. In oktober 1842 wordt hij hoofdredacteur en slaat een radicalere toon aan dan de aandeelhouders voor wenselijk houden. Marx gebruikt de krant ook voor scherpe aanvallen op de zogenaamde 'Freien', Jong-Hegelianen die op een zijns inziens oppervlakkige en onbenullige manier het communisme bepleiten. Nu eerst leest hij zelf socialistische auteurs als Fourier, Cabet, Considérant en Proudhon.

Begrippen als ‘communisme’, ‘socialisme’ en ‘democratie’ hadden in deze tijd nog geen vastomlijnde betekenis. Voor- en tegenstanders gebruikten ze door elkaar. Evenmin lag er in Pruisen een scherpe scheidslijn tussen liberalisme en socialisme: beide stromingen concentreerden zich op dezelfde politieke eisen aan het onder koning Frederik Willem IV steeds reactionairder optredende regime. De scherpe koers die Marx de krant liet varen boekte resultaat: de oplage steeg van 400 naar 3400. Maar hij leidde ook tot aanhoudende conflicten met de censuur. Deze bereikten een dieptepunt, toen tsaar Nicolaas I zich bij de Pruisische regering beklaagde over een artikel waarin zijn absolutistisch bewind werd aangevallen. Nog voor de *Rheinische Zeitung* als gevolg daarvan definitief werd verboden, nam Marx ontslag, op 17 maart 1843.

In die zelfde maand maakte hij zijn eerste reis naar Nederland, waarschijnlijk om met de familie van zijn moeder geldzaken te bespreken. Vanuit de trekschuit schreef hij aan Arnold Ruge dat hij pas in Nederland zag hoe ellendig het met Pruisen was gesteld. ‘De kleinste Hollander is nog een staatsburger, vergeleken met de grootste Duitser.’¹

Zijn journalistieke werk had Marx gedwongen zich te gaan verdiepen in politieke en maatschappelijke problemen als de persvrijheid, de positie van de wijnboeren aan de Moezel, huwelijkswetgeving en eigendomsverhoudingen. Zodoende werd zijn blikveld verruimd tot andere gebieden dan dat van de kritiek op de godsdienst waarin de meeste Jong-Hegelianen bleven steken.

De Deutsch-Französische Jahrbücher

Met zijn toenmalige vriend en geestverwant Arnold Ruge kwam het tot plannen voor een maandblad, de *Deutsch-Französische Jahrbücher*, dat artikelen van Franse en Duitse radicalen zou moeten bevatten. Franse auteurs bleken echter niet tot medewerking te bewegen. Het eerste en laatste nummer van de *Jahrbücher* verscheen in februari 1844 in Parijs (waarheen Marx inmiddels was verhuisd); de oplage

bedroeg 1000 exemplaren. Het bevatte bijdragen van o.a. Marx, Ruge, Herwegh, Bakoenin en Engels. In Frankrijk trok het geen aandacht; in Duitsland en Oostenrijk allereerst die van de autoriteiten die de meeste exemplaren al bij de grens in beslag lieten nemen. Niettemin wist het in intellectuele kringen een zeker *succès d'estime* te behalen. Als bron van inkomsten voor de redacteuren was het een volslagen mislukking.

Enige tijd later kwam het tot een breuk tussen Marx en Ruge. De meeste vriendschappen van Marx werden verbroken, waarna de voormalige vriend en bondgenoot het object van spot en haat werd. Ruge is een van de eersten uit een lange reeks. Tien jaar later schreef Marx over hem, in *Die grossen Männer des Exils*: ‘Ruges plaats in de Duitse revolutie is te vergelijken met het bordje op de hoeken van bepaalde straten, waarop staat: hier is het geoorloofd te wateren’.²

Inmiddels waren Karl Marx en Jenny von Westphalen eindelijk getrouwd. Het huwelijk vond plaats in de protestantse kerk van Kreuznach (19 juni 1843). Na de toen gebruikelijke huwelijksreis langs de waterval van de Rijn bij Schaffhausen maakt hij die zomer op intensieve wijze studie van de politieke filosofie van Hegel, hetgeen resulteerde in drie manuscripten: *Kritik des Hegelschen Staatsrechts*, *Zur Judenfrage* en *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*. De laatste twee teksten verschenen in de *Deutsch-Französische Jahrbücher*.

Eind oktober 1843 verhuisde Marx met zijn vrouw naar Parijs, om daar een leven als schrijver en journalist te beginnen. Parijs was toen het politieke centrum van Europa. De aanwezigheid van politieke emigranten uit andere landen stond borg voor een kleurrijk intellectueel klimaat. Politiek speelde zich niet alleen af in de *salons*. In deze jaren waren er alleen al meer dan 10.000 Duitsers werkzaam in Parijs, voornamelijk als handwerkslieden. Tal van radicale groepen vonden in dit milieu een voedingsbodem, zoals de ‘Bund der Kommunisten’ en het geheime genootschap de ‘Bund der Gerechten’. Met beide groeperingen onderhield Marx contacten.

In Parijs begon Marx het werk van klassieke economen als James Mill, David Ricardo, Adam Smith en Jean Baptiste Say serieus te bestuderen. Over de werkwijze van Marx berichtte Ruge - de vriendschap en de *Jahrbücher* werden in maart 1844 beëindigd - aan Feuerbach: 'Hij leest enorm veel, werkt met ongewone intensiteit en beschikt over een kritisch vermogen dat soms tot arrogante dialectiek verwordt; maar hij maakt niets af, breekt voortdurend af waarmee hij bezig is en stort zich steeds opnieuw in een eindeloze zee van boeken'.³

De vruchten van deze inspanningen zijn de zogenaamde 'economisch-filosofische geschriften', ook wel de 'vroege' of 'Parijse' manuscripten genoemd. Marx schreef ze tussen april en augustus 1844; ze zijn niet in enige zin 'af' te noemen, en evenmin in hun oorspronkelijke vorm compleet bewaard. Drie van de vier manuscripten behandelen thema's als landrente, winst en lonen; het laatste is opgezet als een kritiek op Hegels filosofie. Het was de bedoeling van Marx deze aantekeningen te gebruiken ten behoeve van een veelomvattende analyse van de sociale werkelijkheid, die de vorm zou krijgen van een systematische kritiek op de instituties van die samenleving. Zover is het niet gekomen. Pas in 1932 zijn deze manuscripten in druk verschenen.

Kritiek op de politieke filosofie van Hegel

Bijna al deze vroege geschriften zijn werk in uitvoering. Ze vormen de onmiddellijke neerslag van de inspanningen van Marx om zijn eigen ideeën te ontwikkelen en te verhelderen door de denkbeelden van anderen te kritiseren en van commentaar te voorzien. *Kritik des Hegelschen Staatsrechts*, bijvoorbeeld, is een gedetailleerd commentaar op de paragrafen 261 tot en met 313 van Hegels *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse* uit 1821. In deze paragrafen wijst Marx met een gedurfdheid die niet door enige argumentatie onderbouwd wordt, de kern van de politieke filosofie van Hegel aan.

In deze fase stond Marx onder sterke invloed van Ludwig

Feuerbach (1804-1872), die in zijn *Das Wesen des Christentums* (1841) de filosofie van Hegel, en de speculatieve filosofie in het algemeen had aangevallen als schijnoplossing van de religieuze vervreemding. Hegels uitgangspunt dat de schepping van de wereld door God de eerste daad van zelfvervreemding is verhult voor Feuerbach de achterliggende waarheid: de mens heeft zich van zichzelf vervreemd om God te kunnen scheppen. De vervreemde mens projecteert zijn ontbrekende menselijkheid op de voorstelling van God. De filosofie van Hegel is daarom, letterlijk, *verkeerd* - maar niet onwaar. ‘Hegels stelling dat de mens de onthulde God is, veranderde in Feuerbachs stelling dat God de verhulde mens is’.⁴ Feuerbach keert met andere woorden het hele systeem van Hegel om. Het systeem zelf blijft daarbij intact: ‘Het is voldoende overal het subject en het predikaat te verwisselen, dat wil zeggen, *de speculatieve filosofie ondersteboven te zetten*; wij vinden dan de waarheid in haar onverholen, zuivere, manifeste vorm’.⁵

Deze transformatieve methode van Feuerbach was precies het instrument dat Marx nodig had. Hij kon nu Hegel kritiseren zonder Hegel op te geven. Als hij al spoedig de filosofische conclusies van Feuerbach gaat kritiseren, dan gebeurt dat op basis van dezelfde gedachten die ten grondslag liggen aan het stelsel van Hegel. De verscheurdheid van de wereld, zoals die bijvoorbeeld tot uiting komt in de tegenstelling tussen de individuele mens en de mens als soort, is niet, zoals Feuerbach meent, een onveranderlijk gegeven. Ooit in de geschiedenis van de mensheid is die tegenstelling ontstaan en ooit zal ze overwonnen worden, als de mensen hun ware wezen kunnen verwerklijken. Zo kritiseert Marx Feuerbach.

De transformatieve methode blijft echter karakteristiek voor de werkwijze van Marx. Hij gebruikte deze niet alleen bij zijn kritiek op Hegel, maar ook als hij socialistische denkers of politieke economen analyseert. In twee opzichten is zijn werk als geheel door het gebruik van deze methode getekend. In de eerste plaats leidt het ertoe dat Marx er niet toe komt een eigen theorie te formuleren; zijn aanpak komt

er altijd op neer dat hij de theorieën van anderen tracht te kritiseren op basis van hun eigen pretenties en standaarden, en ze daardoor geheel of gedeeltelijk transformeert in overeenstemming met zijn opvattingen. In de tweede plaats heeft deze methode tot consequentie dat het werk van de kritische filosoof bovenal *tekstkritiek* is. De werkelijke mens en de werkelijke wereld bestaan voor Marx slechts in de vorm van woorden en theorieën over mens en wereld.

De transformatieve methode wordt voor het eerst door Marx in het veld gebracht tegen Hegels opvatting van de staat, waarin de laatste wordt voorgesteld als een institutie die onafhankelijk is van de individuen die er deel van uit maken. Zoals godsdienst niet de mens, maar de mens de godsdienst maakt, zo ook zijn het de mensen die de staat vormen, niet andersom. Aldus verder redenerend betwist Marx de gedachte dat staat en individu onafhankelijk van elkaar gedacht kunnen worden: het wezen van de mens is diens sociale karakter en daarvan is de staat een bestaansvorm. Het doel van de democratie is de staat af te stemmen op menselijke behoeften. De staat dient een werkelijke bestaansvorm voor mensen te worden en niet een vreemd lichaam dat over de burgers heerst.

De staat wordt door Hegel opgevat als de belichaming van het algemeen belang. Als consequentie daarvan omschrijft hij de bureaucratie als de universele klasse. Immers: ambtenaren identificeren zich noodzakelijkerwijs met de staat en dus met het algemeen belang. Tegenover de burgerlijke samenleving, de totaliteit van alle met elkaar wedijverende individuele en groepsbelangen, plaatst Hegel de staat, die het algemene belang dient en het definieert.

Marx aanvaardt de scheiding tussen staat en maatschappij (*burgerlijke samenleving* heet deze bij hem en Hegel: een vertaling van het *civil society* van de Schotse moraalfilosofen). Maar hij verwerpt de rest van Hegels betoog. Juist omdat de staat, en het uitvoerend apparaat ervan, de bureaucratie, georganiseerd is als een afzonderlijke institutie, staat deze niet voor het algemeen belang, maar voor een specifiek eigen belang. Het doel van de staat is niet dat elke burger zich moet

wijden aan de algemene zaak alsof deze een bijzondere is; de algemene zaak moet werkelijk algemeen zijn, dat wil zeggen de zaak van elke burger.

Vanuit dit gezichtspunt verklaart Marx Hegels oplossing voor de tegenstelling tussen staat en maatschappij tot illusoir. De staat belichaamt niet het algemene belang, maar een bijzonder deelbelang, dat zich manifesteert in de bureaucratie. In zijn rol als staatsburger maakt de mens derhalve deel uit van een mystificatie; zijn echte bestaan leidt hij in de samenleving. Als Hegel het primaat van de staat over de burgerlijke samenleving stelt, dan keert Marx de zaak om: eerst komt de samenleving, dan de staat. Dat neemt niet weg dat er ook in deze visie een fundamentele scheiding blijft bestaan tussen staat en maatschappij, tussen de publieke en de private sfeer. Uit het betoog van Marx valt op te maken dat deze tegenstelling slechts kan worden opgeheven, als de maatschappelijke scheidslijnen identiek zijn met de politieke. De standenmaatschappij in de middeleeuwen noemt Marx als een historisch voorbeeld van zo'n identiteit; tegen Hegel, die dit zelfde voorbeeld gebruikt, voert hij aan dat inmiddels de voorwaarde voor deze identiteit verdwenen is: de moderne wereld wordt juist gekenmerkt door de tegenstelling tussen staat en burgerlijke maatschappij. Met behulp van zijn transformatieve methode laat Marx zien dat deze conclusie eigenlijk al in het werk van Hegel besloten ligt.⁶

Deze gedachten werkt Marx verder uit in het artikel 'Zur Judenfrage', dat gepubliceerd werd in de *Deutsch-Französische Jahrbücher*. Hierin betoogt Marx dat, gegeven de tweedeling tussen staat en maatschappij, politieke emancipatie nooit meer dan een beperkte vrijmaking van de mens kan opleveren. Een politieke revolutie geeft een wettelijk kader voor bijvoorbeeld de uitoefening van een godsdienst, of het gebruik van bezit, maar de mens wordt daardoor niet van godsdienst en de eigendom bevrijd. Zo laat Marx het louter op politieke emancipatie gerichte programma van Bruno Bauer achter zich; 'Zur Judenfrage' is een kritiek op een beschouwing van Bauer over de emancipatie van de joden. Ook Feuerbach wordt ingehaald en gepasseerd: godsdienst

wordt niet als oorzaak, maar als symptoom van menselijke vervreemding gezien. Uiteindelijk loopt het betoog van Marx met ijzeren logica uit op de gedachte dat er niet een politieke, maar een sociale transformatie van de samenleving nodig is om de tegenstelling tussen het publieke en het private, tussen staat en maatschappij werkelijk op te heffen. In deze polemiek met Bauer over de positie van de joden haalt Marx overigens alle antisemitische stereotypen van stal, en eindigt met de slotsom: ‘De *maatschappelijke* emancipatie van de jood is de *emancipatie van de samenleving van het jodendom*’.⁷

De uitvinding van het proletariaat

Het sociaal-filosofisch program dat in deze denkbeelden naar voren komt leidt echter in wezen nog aan dezelfde zwakte als de kritische filosofie van de Jong-Hegelianen. Ook bij Marx is sprake van een abstracte kritiek, waarin de wenselijkheid van een andere samenleving zomaar geponereerd wordt. Hoe deze maatschappij tot stand moet komen en waarom - dat is blijkbaar voorbehouden aan de wil en willekeur van de criticus. De gecompliceerde filosofie van de geschiedenis bij Hegel, waar vrijheid samenvalt met inzicht in noodzakelijkheid, dreigt zo plaats te maken voor een extreem voluntarisme, waarin alles kan wat de criticus bedenkt, of in ieder geval zou moeten kunnen.

Dit probleem vormt het centrale thema van *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*, dat eveneens verscheen in de *Deutsch-Französische Jahrbücher*. Marx legt hier grote nadruk op de hervorming van het bewustzijn als een voorwaarde voor sociaal-politieke verandering. Maar die hervorming is in zijn ogen niet een vrije, willekeurige keuze voor een of ander ideaal. Het gaat, integendeel, om een proces waarbij mensen inzicht krijgen in wat reeds onuitgesproken aanwezig is. Aan Ruge schrijft hij in een programmatische brief: ‘Ons devies moet daarom zijn: hervorming van het bewustzijn, niet met behulp van dogma's, maar door het ontleden van het mystieke, zichzelf duistere bewustzijn, of de grond

daarvan nu religieus dan wel politiek is. Dan zal blijken dat de wereld allang de droom van iets heeft, waarvan ze alleen ook het bewustzijn moet hebben, om het werkelijk te bezitten. Dan zal blijken dat het niet gaat om een grote breuk in het denken tussen verleden en toekomst, maar om de *voltooiing* van de gedachten uit het verleden. Eindelijk zal dan blijken dat de mensheid geen *nieuwe* arbeid op zich neemt, maar met bewustzijn haar oude arbeid uitvoert'.⁸

Met dit standpunt, dat één van de grote constanten in zijn denken vormt, neemt Marx niet alleen afstand van de Jong-Hegelianen, maar ook van het utopisch socialisme. Hij stuurt de kritische filosofie van het toneel: de rol van bewerkstelliger van de revolutie is voor haar niet weggelegd. Maar het toneel blijft leeg achter, zonder hoofdrolspeler. Marx moet op zoek naar een echt subject van de revolutie. Hij vindt de arbeidersklasse, het proletariaat. Sterker: hij vindt het proletariaat uit, het is het ontbrekende element in zijn theorie.

Deze uitvinding gaat als volgt in het werk. Duitsland, zo constateert Marx, is een land, waar revoluties zich alleen maar in de filosofie hebben voorgedaan. In vergelijking met andere Europese staten is het een achterlijk land, een anachronisme. De bevrijding van Duitsland heeft als voorwaarde een onverbiddelijk inzicht in de eigen situatie. Daartoe schrijft Marx in een merkwaardige beeldspraak een geschikt recept uit: 'Wij moeten deze versteende verhoudingen laten dansen door ze hun eigen deuntje voor te spelen'.⁹ Toch is dit inzicht niet meer dan een voorwaarde voor de Duitse revolutie, die de verwerkelijking van de Duitse filosofie door haar afschaffing inhoudt. Filosofie kan alleen op het niveau van het handelen verwerkelijkt worden: 'Het wapen van de kritiek kan niet de kritiek van de wapenen vervangen'.¹⁰ Filosofie kan echter wel degelijk een machtsfactor worden: als ze greep krijgt op de mensen. Maar welke mensen kunnen dat zijn? Opnieuw keert Marx de redenering van Hegel om. De sociale revolutie is een revolutie voor de hele samenleving. Ze kan daarom alleen maar worden uitgevoerd door een klasse, waarvan de belangen samenvallen

met die van de samenleving in haar geheel. In Duitsland komt hiervoor maar één klasse in aanmerking: het proletariaat, de bezitloze loonarbeiders. Dit is de universele klasse, omdat haar lijden universeel is. Het proletariaat moet de rol op zich nemen, die de derde stand zichzelf in Frankrijk aanmat, toen ze in 1789 (bij monde van abbé Siéyès) zich tot niets in het nu, en tot alles in de toekomst verklaarde.

Abrupt en zonder enige toelichting stelt Marx vervolgens de emancipatie van de Duitsers gelijk aan de emancipatie van de mensheid, waarna hij de verhouding tussen het proletariaat en zijn filosofie nader beschrijft: ‘Het hoofd van deze emancipatie is de filosofie, het hart ervan het proletariaat. De filosofie kan niet verwezenlijkt worden zonder de opheffing van het proletariaat, het proletariaat kan zich niet opheffen zonder de verwerkelijking van de filosofie’.¹¹

De analyse die Marx geeft van de relatie tussen staat en maatschappij bevat tal van rake opmerkingen. Zijn beschouwing over de bureaucratie doet merkwaardig modern aan. Dit moet worden toegeschreven aan het abstracte van zijn redeneringen, die geen verwijzing naar de toen werkelijk bestaande situatie nodig hadden om tot conclusies te komen. De ‘bureaucratie’ in het Pruisen van die tijd bestond uit een klein aantal raadgevers en ambtenaren van de koning, die - zoals de censoren van Keulen, van wie Marx er in zijn tijd bij de *Rheinische Zeitung* vijf versleet - goeddeels naar eigen goeddunken konden handelen. De bureaucratie zoals die ruim zeventig jaar later door Max Weber in kaart werd gebracht als organisatievorm, de bureaucratie als een kolossaal ambtenarenapparaat, met zijn vastgelegde voorschriften, zijn ingewikkelde hiërarchie, zijn georganiseerde onpersoonlijkheid en zijn verfijnde net van voorgeschreven communicatiekanalen; die bureaucratische organisatie die zo karakteristiek is voor de ontwikkelde staten van de twintigste eeuw, die bestond nog niet.

Noch op de staat, noch op de bureaucratie en de politiek is Marx in zijn latere werk systematisch teruggekomen. Het ontbreken van een uitgewerkte theorie van de politiek is de grootste lacune in zijn oeuvre. Zijn politieke theorie ver-

vangt politiek eerst door filosofie en later economie. Dit ontbreken is echter niet toevallig. Een theorie van de politiek had Marx nodig, zolang hij werkte binnen het *paradigma* van de politieke filosofie van Hegel, want daarbinnen moest een dergelijke theorie de opheffing van de tegenstelling tussen staat en maatschappij verklaren en daardoor mogelijk maken. Een theorie van de politiek is echter van veel minder belang in het *paradigma* van de politieke economie, waarin Marx zijn voornaamste theorieën uitwerkt, omdat politiek daarbinnen een secundaire rol speelt. Daar komt nog bij dat Marx nooit toe is gekomen aan de door hem geplande boeken over staat en politiek.

Het is opvallend dat de redenering die Marx ertoe brengt het proletariaat tot subject van de revolutie te benoemen abstract-deductief van aard is. De conclusie wordt niet bereikt op basis van studies over de positie van loonarbeiders in de maatschappij, maar is rechtstreeks afgeleid uit de hegelse vooronderstellingen waar Marx ook in zijn kritiek op Hegel aan vasthoudt. Aan de redenering komt noch een economische theorie over het kapitalisme, noch een verwijzing naar het Duitse proletariaat (toen een nog nauwelijks bestaande groepering) te pas. Het begrip ‘proletariaat’ pikte Marx op in Parijs, waar de term niet alleen voorkwam in de verschillende socialistische doctrines, maar waar ook een miniem proletariaat bestond. De uitvinding door Marx van het proletariaat als *deus ex machina* is, kortom, een metafysische constructie.

De analyse die Marx in deze stukken geeft geldt steeds nadrukkelijk voor Duitsland, de natie waar - in de ogen van de Jong-Hegelianen - de filosofie het falen van de burgerlijke revolutie moest compenseren. Steeds vergelijkt Marx Duitsland dan ook in ongunstige zin met Engeland en Frankrijk, zelfs zo dat hij aan het slot van *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie* de dag van Duitslands wederopstanding laat aankondigen door ‘het gekwetter van de Gallische haan’.¹² In vrijwel alle interpretaties van het werk van Marx wordt gesproken over begrippen als ‘staat’, ‘revolutie’ en ‘klasse’ alsof het algemene sociologische termen zijn die men

bij de analyse van elk afzonderlijk land op dezelfde wijze kan gebruiken. Deze gewoonte is in de hand gewerkt door het feit dat Marx in zijn andere theoretische werken uitgaat van een *model* van de burgerlijke samenleving, en daarom geen systematische aandacht besteedt aan de verschillen en overeenkomsten tussen de afzonderlijke landen en staten. Hier doet hij dat wel, zoals ook in zijn journalistieke werk. Maar in zijn grote theorie is geen plaats ingeruimd voor het voornaamste thema van de politiek van de negentiende eeuw: nationalisme en de nationale staat.

De economisch-filosofische manuscripten

De economisch-filosofische manuscripten worden ingeleid met een voorwoord waarin Marx uiteenzet dat het zijn bedoeling is, de indertijd in de *Deutsch-Französische Jahrbücher* geformuleerde kritiek op de filosofie van Hegel verder uit te werken in afzonderlijke studies over recht, moraal, politiek en andere elementen van de burgerlijke samenleving. Daarna stelt hij zich voor een afsluitende beschouwing te schrijven, waarin de samenhang tussen al die thema's getoond wordt; tevens zal daarin de onhoudbaarheid van de speculatief-filosofische werkwijze definitief worden gedemonstreerd.¹³ Dit voorwoord is in feite de eerste schets van het project waaraan Marx de rest van zijn leven zou werken. Hij zou deze opzet later verschillende keren anders formuleren, maar de centrale gedachte bleef dezelfde: een kritische analyse van de burgerlijke samenleving in al zijn facetten, te beginnen met de economie, waarbij deze uiteenzetting door haar vorm en inhoud tegelijkertijd de eerste stap tot verandering ('opheffing') van die samenleving zou zijn. Noch deze eerste versie van dit grote project werd voltooid, noch de definitieve, die alleen maar het eerste deel van *Das Kapital* opleverde.

Aan de hand van het werk van de nu door hem bestudeerde klassieke economen zet Marx in het eerste gedeelte van de economisch-filosofische manuscripten de werking van een kapitalistisch economisch stelsel zoals dat toen bestond uit-

een. Hij rondt zijn notities af met de volgende slotsom: ‘Wij zijn uitgegaan van de veronderstellingen van de politieke economie. Wij hebben haar taal en haar wetten geaccepteerd. Wij veronderstellen de privé-eigendom, de scheiding van arbeid, kapitaal en land, en parallel daarmee de scheiding van arbeidsloon, kapitaalwinst en grondrente, als ook de arbeidsverdeling, de concurrentie, het begrip ruilwaarde, enzovoorts. Vanuit de politieke economie zelf hebben wij, in haar eigen woorden, aangetoond dat de arbeider tot koopwaar, en wel tot de ellendigste van alle koopwaar verzinkt, dat de ellende van de arbeider in omgekeerde verhouding tot de macht en de omvang van zijn produktie staat, dat het noodzakelijke resultaat van de concurrentie de opeenstapeling van het kapitaal in enkele handen is, en bijgevolg het schrikbarende herstel van het monopolie, dat tenslotte het onderscheid tussen kapitalist en grondbezitter verdwijnt, net als het onderscheid tussen landbouwer en fabrieksarbeider, en dat daarom de hele maatschappij in twee klassen, die van de *bezitters* en die van de bezitloze *arbeiders*, moet uiteenvallen’.¹⁴

In deze conclusies verschilt Marx niet noemenswaard van mening met de klassieke economen die hij heeft aangehaald. Maar hierna onderwerpt hij hun economische theorie zelf aan kritiek. Deze theorie opereert immers op basis van een aantal uitgangspunten die niet in de theorie zelf ter discussie staan. Van deze is de eigendom de belangrijkste. Deze wordt als gegeven aanvaard, maar niet verklaard. Marx neemt het op zich zo'n verklaring te leveren, door de vooronderstellingen van de politieke economie nader te onderzoeken.

De eerste vooronderstelling die hij opspoort en kritiseert is dat in de politieke economie ervan wordt uitgegaan dat de wijze waarop in de burgerlijke samenleving geproduceerd en geruild wordt, de enig mogelijke is. Concurrentie, het jagen op winst en de eigendom worden zo tot algemeen-menselijke, antropologische karakteristieken uitgeroepen. In de tweede plaats zien de politieke economen niet dat economische relaties óók sociale relaties zijn. In het proces van de ruil van waren worden arbeiders zélf tot waar, en zo

ontdaan van hun menselijkheid.

Dit acht Marx, net als de privé-eigendom zelf, een noodzakelijk gevolg van *vervreemde arbeid*. Bij vervreemde arbeid onderkent Marx vier aspecten. In de eerste plaats wordt het produkt van arbeid een vreemd object voor de maker; het staat los van, en tegenover hem.¹⁵ Maar bij het produceren vervreemdt de arbeidende mens ook van zichzelf: de arbeid is niet een middel zijn eigen menselijkheid tot uitdrukking te brengen, maar wordt een tegen hem gerichte kracht.¹⁶ In de derde plaats vervreemdt de mens zich van de menselijke soort, want vervreemde arbeid brengt de kern van het mens zijn - vrijheid als gevolg van bewustzijn - terug tot de noodzaak in de meest directe levensbehoeften te voorzien.¹⁷ Het vierde aspect dat Marx aan vervreemde arbeid onderscheidt is daarvan de keerzijde: door van de menselijke soort te vervreemden, vervreemdt de mens van zijn afzonderlijke medemensen.

Vervreemde arbeid is het meest wezenlijke kenmerk van een kapitalistische economie. Privé-eigendom is er een gevolg van, niet de oorzaak - evenmin als goden er de oorzaak van zijn dat mensen in hen geloven.¹⁸ Maar als privé-eigendom eenmaal bestaat, dan leidt dat tot de versterking en instandhouding van vervreemde arbeid. Niet alleen de arbeider is slachtoffer van de vervreemding. Ook de kapitalist verliest zijn menselijkheid en wordt tot niet meer dan een verpersoonlijking van het kapitaal. Vervreemde arbeid leidt tot een samenleving waarin alles verwordt tot objecten die gekocht en verkocht kunnen worden. In het verschijnsel 'geld' vindt de wereld van de vervreemde arbeid zijn meest extreme uitdrukking. Het wezen van het geld ziet Marx treffend beschreven in de monologen die Shakespeare de ontgoochelde Timon van Athene in de mond geeft (*Timon van Athene, IV, 3*).

'Goud? Geel, glinsterend, kostbaar goud?...
 ... Zo veel hiervan maakt zwart wit, lelijk mooi, slecht goed,
 Laag nobel, oud jong, laf dapper...
 Dit lokt de priester van het altaar, de dienaar van uw zijde,
 Haalt onder de halfgenezene het kussen weg.

Deze gele slaaf
 Bindt en verbreekt gewijde banden, zegent de vervloekte
 Maakt de melaatsheid liefelijk, eert de dief,
 En schenkt hem rang, gebogen knie en invloed
 In de raad der senatoren. Dit is wat
 Overjarige weduwen vrijers brengt;
 Zij, met nog giftig etterende wonden uit het gasthuis
 met walging weggestuurd, verjongt welriekend
 tot een jeugdige april. Kom, vervloekt slijk
 Gij gemene hoer der mensheid, die de
 volkeren verdwaast.

Geld is het vervreemde vermogen van de mensheid: alles wat de mens individueel niet vermag, wordt met behulp van geld mogelijk.¹⁹

Deze analyse van vervreemde arbeid heeft consequenties voor de politiek. Streven naar loonsverhoging, bijvoorbeeld, verandert het karakter van vervreemde arbeid niet, en maakt van de arbeider alleen maar een beter betaalde slaaf. Gelijkheid van inkomen plaatst ieder in precies dezelfde positie van vervreemding tegenover de samenleving. De laatste wordt op die manier de algemene kapitalist *in abstracto*.²⁰ Maar uit het voorgaande volgt ook dat de opheffing van de eigendom niet ook tot opheffing van de vervreemding leidt. Deze conclusie trekt Marx als hij communisme beschrijft als een volstrekt andere vorm van maatschappelijke orde. Communisme definieert hij als de negatie van de eigendom. Deze kan echter uiteenlopende vormen aannemen. Het vroege communisme, bijvoorbeeld, wilde alles afschaffen en verbieden wat niet door iedereen bezeten kon worden. In de ogen van Marx leidt de verwerkelijking van dat program geenszins tot opheffing van de vervreemding, maar zou ze er, integendeel, de meest extreme vorm van zijn.²¹ Een aanvaardbare vorm van communisme moet daarentegen een positieve opheffing van de eigendom inhouden, en tevens tot gevolg hebben dat de mens zichzelf kan herkennen als lid van de menselijke soort.

Maar wat betekent dat: positieve opheffing van de privé-eigendom? Marx trekt een vergelijking met de positieve

opheffing van de godsdienst. Atheïsme wordt een inhoudsloos begrip, als de mens geen geloof in God meer nodig heeft om zijn menselijkheid in te zien. Zo ook wordt privé-eigendom overbodig, als de mens zichzelf onafhankelijk van bezit als mens herkent.²² Deze vergelijking wordt niet gevolgd door een beschrijving van de stappen die nodig zijn om dit stadium van positieve opheffing te bereiken. Evenmin geeft Marx aan hoe men zich een communistische samenleving moet voorstellen. Wel typeert hij in vage bewoordingen en op profetische toon wat hem voor ogen, of beter gezegd, voor de geest staat: ‘Het *communisme* als *positieve* opheffing van de *privé-eigendom* als *menselijke zelfvervreemding*, en daarom als werkelijke *toeëigening van het wezen van de mens* door en voor de mens; daarom als volledige, bewuste en binnen de volledige rijkdom van de ontwikkeling tot dusver tot stand gebrachte terugkeer van de mens tot zichzelf als een *maatschappelijke*, dat wil zeggen menselijke mens. Dit communisme is als volmaakt naturalisme=humanisme, als volmaakt humanisme=naturalisme, het is de *waarachtige* oplossing van de strijd van de mens met de natuur en met de medemens, de ware oplossing van de strijd tussen zijn en wezen, tussen objectivering en zelfbevestiging, tussen vrijheid en noodzakelijkheid, tussen individu en soort. Het is het opgeloste raadsel van de geschiedenis, en het is zich ervan bewust die oplossing te zijn’.²³

Ondertussen heeft Marx weliswaar de privé-eigendom uiteindelijk verklaard uit de vervreemde arbeid, maar nog niet uitgelegd wat dan dáárvan eigenlijk de wortel is. Uit verspreide opmerkingen in de economisch-filosofische manuscripten moet men opmaken dat aan de basis van kapitalisme, geld, privé-eigendom en vervreemde arbeid uiteindelijk de *arbeidsdeling* ligt. Marx laat deze arbeidsdeling al beginnen bij de geslachtsdaad tussen man en vrouw; ze zet zich voort in gezin en familie en vertakt zich in steeds meer van elkaar gescheiden menselijke activiteiten. Opheffing van vervreemding en privé-eigendom is dus alleen maar mogelijk op basis van het ongedaan maken van de arbeidsverdeling. Dit is een thema dat in het latere werk van Marx steeds weer

terugkeert, maar waarvan de oplossing nooit een duidelijke vorm aanneemt. Hier leidt de abstract-deductieve redeneerwijze van Marx tot nieuwe concepten waarbij het vrijwel onmogelijk is zich iets concreets voor te stellen. De opheffing van de arbeidsverdeling maakt van de mens een universele producent, zo heet het, terwijl het productieproces dan pas gebaseerd wordt op de individuele capaciteiten van elke afzonderlijke mens.

De economisch-filosofische manuscripten worden afgesloten met een essay waarin Marx zijn positie ten opzichte van Hegel nader probeert te beschrijven.

Het hegelse schema neemt Marx in essentie over. Al arbeidende schept de mens zichzelf. De daarmee noodzakelijkerwijs gepaard gaande vervreemding roept haar eigen negatie op en wordt zo opgeheven. Maar in die opheffing ligt het eraan voorafgaande proces besloten. Dientengevolge eindigt deze fase van het dialectisch proces op een hoger niveau dan waarop het begon. Elke ronde van vervreemding-negatie-opheffing nadert op die manier iets dichter tot de uiteindelijke verzoening van subject en object.

Arbeid is ook bij Hegel een fundamentele categorie. Door arbeid veruiterlijkt de mens zich; arbeid is dus het mechanisme van de dialectiek. Marx accepteert de inhoud die Hegel aan dit proces geeft echter niet. Voor Hegel is arbeid in de eerste plaats geestelijke werkzaamheid, en is het wezen van de mens zelfbewustzijn. De opheffing van de vervreemding is de opheffing van het door arbeid geobjectiveerde, en wel door de wederopname daarvan in de geestelijke natuur van de mens. Ongenuanceerd samengevat: het dialectisch proces speelt zich bij Hegel af op het niveau van de geest. Dit maakt het voor Marx, die in navolging van Feuerbach arbeid opvat als de fysieke uitwisseling tussen mens en natuur, tot een abstractie, een illusie. Niettemin benadrukt hij zijn instemming met de centrale gedachte van de filosofie van Hegel: 'Het grote aan de *Phänomenologie* van Hegel en de conclusie daarvan - de dialectiek van de negativiteit als bewegend en verwekkend principe - is dus dat Hegel de zelf-ontwikkeling van de mens als een proces opvat, objectivering als een

tegenover-de-mens-komen-staan, als veruiterlijking en als opheffing van deze veruiterlijking; dat hij, kortom, het wezen van de *arbeid* begrijpt, en de objectieve mens, de ware, want werkelijke mens, opvat als resultaat van zijn *eigen arbeid*'.²⁴

In de economisch-filosofische manuscripten zet Marx zijn filosofie van de geschiedenis uiteen en daarmee ook zijn visie op de mens. Hij kritiseert de filosofie van Hegel met behulp van de transformatieve methode van Feuerbach, maar deze kritiek laat het hegelse schema intact. In grote lijnen staat voor Marx daarmee de ontwikkeling van de samenleving vast, evenals de manier waarop deze geanalyseerd en mede daardoor gestuurd kan worden. In zekere zin is de rest van zijn werk niets anders dan een verbeten zoeken naar de precieze mechanismen volgens welke dit proces verloopt. De grote conceptie is er, hoe fragmentarisch ook verwoord; in proza dat beurtelings of tegelijk briljant en duister is. De manuscripten zijn de intellectueel rijkste teksten van Marx. Maar hun rijkdom is die van de Saragossa-zee: ze zitten vol, maar aan de oppervlakte is niets te zien, en zelfs daar beneden doen zich geen duidelijke of stabiele structuren voor in die oerwouden vol wier en vissen.

Eindnoten:

1. Brief aan Ruge, maart 1843 (uit de 'Deutsch-Französische Jahrbücher'), *MEW*, 1, 337.
2. 'Die grossen Männer des Exils', *MEW*, 8, 281.
3. Brief van Arnold Ruge aan Ludwig Feuerbach, gedateerd 15 mei 1844, geciteerd in M. Rubel en M. Manale: *Marx Without Myth. A Chronological Study of his Life and Work*, Oxford 1975, 42-43.
4. R.C. Tucker, *o.c.*, 92.
5. Ludwig Feuerbach, *Kleine Philosophische Schriften*, Leipzig 1950, geciteerd bij R.C. Tucker, *o.c.*, 94.
6. *MEW*, 1, 275-277.
7. *MEW*, 1, 377.
8. *MEW*, 1, 346.
9. *MEW*, 1, 381.
10. *MEW*, 1, 384-385.
11. *MEW*, 1, 391.
12. *MEW*, 1, 391.
13. *MEW*, Ergänzungsband 1, 467.
14. *MEW*, Ergänzungsband 1, 510.
15. *MEW*, Ergänzungsband 1, 510.
16. *MEW*, Ergänzungsband 1, 515.
17. *MEW*, Ergänzungsband 1, 517.
18. *MEW*, Ergänzungsband 1, 520.
19. *MEW*, Ergänzungsband 1, 565.
20. *MEW*, Ergänzungsband 1, 521.
21. *MEW*, Ergänzungsband 1, 534-535.
22. *MEW*, Ergänzungsband 1, 546.
23. *MEW*, Ergänzungsband 1, 536.
24. *MEW*, Ergänzungsband 1, 574.

4 Engels

De eerste ontmoeting tussen Karl Marx en Friedrich Engels verliep koel. Ze vond plaats toen Engels, onderweg van Berlijn naar Manchester, eind november 1842 de redactie burelen van de *Rheinische Zeitung* bezocht. Engels behoorde tot de 'Freien', zoals de Berlijnse Jong-Hegelianen toen waren gaan heten. Als hoofdredacteur weerde Marx hun artikelen: hij vond dat zij met hun propaganda voor atheïsme en met het binnensmokkelen van communistische dogma's in theaterkritieken serieuze politieke discussie in de krant onmogelijk maakten.

Die heilige Familie

Friedrich Engels werd op 28 november 1820 geboren in Barmen, in het Roergebied. Zijn achtergrond was een geheel andere dan die van Marx. Barmen was een van de eerste industriestadjes van Duitsland, zoals Trier marktplaats en bestuurscentrum was. Engels voltooide de middelbare school niet, maar ging op zeventienjarige leeftijd de praktijk in: in de textiel fabriek van zijn vader. Hij was een autodidact met brede belangstelling. Tijdens zijn dienstitijd in Berlijn volgde hij als toehoorder colleges in de filosofie en sloot hij zich aan bij de Jong-Hegelianen. Behalve voor literatuur, muziek en filosofie ontwikkelde hij al spoedig ook belangstelling voor een heel ander terrein. De onderneming waarvan zijn vader deelgenoot was, had ook een fabriek in Manchester, en al bij zijn eerste reis daarheen, in 1840, werd Engels getroffen door de ellendige omstandigheden waarin de Engelse industriearbeiders verkeerden. Met grote aan-

dacht volgde hij de ontwikkeling van de Chartisten-beweging. Deze stelde het zonder een van de vele socialistische doctrines die op het vasteland bloeiden, maar vormde een massale volksbeweging, waarbij vergeleken de Duitse en Franse socialistische genootschappen onbetekenende sekten waren. Zijn bezoek aan Engeland bracht Engels bovendien in aanraking met de economische wetenschap zoals die daar, als *political economy*, beoefend werd. In dat ene nummer dat er uitkwam van de *Deutsch-Französische Jahrbücher* legde hij daarvan getuigenis af in een tweetal artikelen. Deze trokken de aandacht van Marx, en brachten hem er op zijn beurt toe zich te gaan verdiepen in de ‘dismal science’, zoals de essayist en historicus Carlyle de politieke economie vanwege haar sombere voorspellingen had gedoopt.

Inmiddels was Engels al begonnen aan het boek dat zijn meesterwerk zou worden, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*. Het verscheen in 1845. Hij werkte er in 1844 en 1845 aan, en bezocht op weg van Barmen naar Manchester in de zomer van 1844 Marx in Parijs. Tien dagen, van 28 augustus tot 6 september, bleef Engels in Parijs. Vrijwel alles wat beiden interesseerde op het gebied van de politiek en de filosofie werd uitvoerig besproken. Hun opvattingen en meningen bleken in hoge mate met elkaar overeen te komen. De totstandkoming van de nieuwe vriendschap werd beklonken met het plan gezamenlijk een pamflet tegen de Jong-Hegelianen te schrijven.

Zo werd niet de bestaande burgerlijke samenleving het slachtoffer van hun eerste samenwerking, maar hun voormalige vrienden en concurrenten in maatschappijkritiek. Marx liet de economisch-filosofische geschriften voor wat ze waren, en begon aan dit nieuwe project: een satire op Bruno Bauer en zijn vrienden. Engels schreef zijn aandeel nog in Parijs; dit beperkt zich tot de eerste drie korte hoofdstukken en enkele paragrafen in andere. Van een pamflet, zoals aanvankelijk in de bedoeling van de auteurs had gelegen, was al gauw geen sprake meer toen Marx zijn aandeel op schrift begon te zetten. Zoals gebruikelijk bij zijn werkwijze dijde het manuscript steeds verder uit. Zijn bijdrage aan het

boek werd uiteindelijk ruim tien keer zo omvangrijk als die van Engels. In Parijs kon Marx geen uitgever vinden, maar in Frankfurt bleek Löwenthal bereid het boek te publiceren. Het verscheen onder de titel *Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik* in 1845, en Marx ontving zijn eerste honorarium als schrijver, 1000 frank. Op de titelpagina werd Engels - tot diens verwondering - als eerste auteur vermeld, waarschijnlijk omdat hij als schrijver al enige naam had gemaakt, terwijl Marx nagenoeg onbekend was.

Zoals gewoonlijk was Marx niet in staat zich op bondige wijze aan zijn onderwerp te houden. Dit gebrek aan zelfbeheersing en concentratie maakt *Die heilige Familie* tot een rommelig en onoverzichtelijk boek. Het eigenlijke thema is de aanval op de Jong-Hegelianen. De kern van die aanval wordt precies neergezet in de eerste zin van het boek: ‘Het reële *humanisme* heeft in Duitsland geen gevaarlijker vijand dan het *spiritualisme*, oftewel: het *speculatieve idealisme*, dat in de plaats van de *werkelijke individuele mens* het “*zelfbewustzijn*” of de “Geest” stelt, en met de evangelist leert: “Het is de Geest die levend maakt, het vlees is van geen nut”.’¹ Dit thema wordt ontwikkeld in een satire die rondstamp op lemen voeten, maar in ieder geval de verdienste heeft dat het boek een structuur met begin en eind heeft gekregen. In allerlei toonaarden krijgen Bauer en andere Jong-Hegelianen te horen dat zij de problemen van de samenleving definiëren als in de eerste plaats van filosofische aard, en dat zij, daarnaast, deze problemen alleen op het niveau van de filosofie oplosbaar achten. Tegenover de - overigens karikaturale² - beschrijving van de opvattingen van Bauer ‘en zijn consorten’ nemen Marx en Engels een eigen positie in, die ze ‘het echte humanisme’ noemen. Tegen de Jong-Hegelianen betogen zij dat het kwaad van het kapitalisme zich niet laat *wegredeneren*: ‘Maar de *massa's* van communistische arbeiders die in de werkplaatsen van Manchester en Lyon produceren, die geloven niet door “*zuiver denken*” hun industrie-heren en hun eigen, feitelijke vernedering weg te kunnen redeneren. Zij ondergaan zeer smartelijk het *verschil* tussen *zijn* en *denken*, tussen *bewustzijn* en *leven*. Zij weten dat eigendom, kapitaal,

geld, loonarbeid en dergelijke in het geheel geen ideële hersenspinsels zijn, maar zeer praktische, zeer concrete produkten van hun zelfvervreemding, die daarom ook op een praktische, concrete manier moeten worden opgeheven, opdat niet alleen in het *denken*, in het *bewustzijn*, maar in het *zijn*, in het leven de mens tot mens wordt³.

Een tweede thema in *Die heilige Familie* is de uitwerking van het ‘echte humanisme’, zoals Marx en Engels in deze tijd hun politiek-filosofische programma noemen. ‘Uitwerking’ is echter een misleidende term. Elke systematiek ontbreekt. In terzijdes en polemische uitweidingen vindt men hier een aantal motieven, die gedeeltelijk al eerder en in andere bewoordingen te vinden zijn, maar gedeeltelijk ook voor de eerste keer hun opwachting maken. In een minder Hegeliaanse schrijfrant dan in de *Deutsch-Französische Jahrbücher* betoogt Marx opnieuw dat het proletariaat krachtens zijn positie in de burgerlijke samenleving gedwongen wordt zichzelf te bevrijden, en daarmee ook de mensheid. ‘Het gaat er niet om wat deze of gene proletariër, of zelfs het hele proletariaat zichzelf als voorlopig doel *voorstelt*. Het gaat erom wat het is en wat het volgens dit *zijn* historisch gedwongen zal zijn te doen.’⁴ De revolutionaire rol van het proletariaat wordt andermaal afgeleid uit het (verkeerde) schema van de hegelse dialectiek, maar een van de aardse mechanismen die het proletariaat in staat moet stellen deze rol te vervullen wordt in dit boek geïntroduceerd: de produktiewijze. Enerzijds worden hierdoor grenzen gesteld aan wat mensen binnen de produktiewijze kunnen denken en hoe ze succesvol kunnen handelen; anderzijds ligt in de produktiewijze al de richting besloten waarin ze zich ontwikkelt en uiteindelijk zal worden opgeheven. Vanuit deze gedachtengang is het ook mogelijk onderscheid te maken tussen de ‘kritische kritiek’ van Bauer en de zijnen, die daar geen weet van hebben en daarom machteloos om zich heen maaien in de mist, en kritiek als die van Marx en Engels: deze is het wapen dat het proletariaat nodig heeft om op den duur de knellende banden van de burgerlijke produktiewijze door te hakken.

Het probleem van *Die heilige Familie* is dat het boek vlees is noch vis. Als satire is het voor die tijd al te lomp; wie de ‘kritische kritiek’ van Bauer niet kent zegt dit staaltje van strijdcultuur al helemaal niets. Het boek schiet echter ook tekort als een systematische uiteenzetting van de politieke ideeën die Marx nu koesterde. Toch was het op zo'n boek dat door zijn politieke medestanders werd gewacht. Zijn vriend Weydemeyer schreef hem dat de mensen uitkeken naar een behoorlijk boek over het communisme, omdat ze genoeg hadden van algemene frasen.⁵ En in de eerste brief die Friedrich Engels aan Marx schrijft, heet het: ‘Zorg er nu voor dat het materiaal dat je verzameld hebt gauw de wereld wordt ingeslingerd. Het is, vervloekt, de hoogste tijd’.⁶ Engels doelt hiermee op het boek, waarvan de economisch-filosofische manuscripten als onderdeel of voorstudie gedacht waren, het boek dat Marx zijn hele leven lang zou schrijven, terwijl het de levenstaak van Engels zou worden deze eerste vermaning eindeloos te herhalen.

Inmiddels was Marx medewerker geworden van *Vorwärts*, een in Parijs verschijnend Duits tijdschrift. Het oproer onder de Silesische wevers in juni 1844 beschreef hij daarin als de empirische bevestiging van zijn theorie over het proletariaat. Zulke artikelen trokken de aandacht van de Pruisische regering, die druk begon uit te oefenen op de Franse autoriteiten. De minister-president, Guizot - een van de Franse historici van wie Marx het concept ‘klasse’ overnam - wees begin 1845 de voornaamste medewerkers van *Vorwärts* uit. Toen puntje bij paaltje kwam, moest alleen Marx Frankrijk verlaten. Hij week uit naar Brussel.

De Belgische regering verleende hem een verblijfsvergunning op voorwaarde dat hij geen artikelen over politiek zou schrijven. Aan deze conditie hield Marx zich - tot 1848, maar hij was onmiddellijk betrokken bij de organisatie van communisten in Brussel, en correspondeerde met radicale ballingen in andere Europese landen over de revolutie die volgens hem voor de deur stond. Ook deze activiteiten ontgingen de Pruisische regering niet. Deze zette nu de Belgische onder druk. Om aan die druk te ontkomen, maar

vooral uit woede over dergelijke manoeuvres, gaf Marx eind 1845 de Pruisische nationaliteit op, nadat hij eerst bij de Pruisische autoriteiten een vergunning om naar Amerika te emigreren had aangevraagd. De rest van zijn leven was Karl Marx stateloos.

De kleine kolonie politieke ballingen in Brussel, waartoe toentertijd onder andere Michael Bakoenin en Moses Hess behoorden, werd begin april 1845 versterkt met Engels. Marx had inmiddels zijn studie van de economie weer opgenomen, en schrijft rond deze tijd de conclusies van zijn filosofische beschouwingen op uiterst beknopte wijze neer in de *Stellingen over Feuerbach*. Deze werkt hij niet uit, noch voltooit hij de studie over de economie. In plaats daarvan begint hij samen met Engels aan een tweede boek, *Die deutsche Ideologie*, daartoe geprikkeld door de reacties van de Jong-Hegelianen op *Die heilige Familie*.

Die deutsche Ideologie

Die deutsche Ideologie is in feite een voortzetting van het voorafgaande boek. Opnieuw zijn het de concurrenten van Marx en Engels in de branche van de Duitse maatschappijkritiek die het doelwit van de, alweer, lang uitgesponnen kritiek vormen. Waren Bauer en zijn medestanders in het eerste boek het slachtoffer, de polemiek richt zich nu tegen Max Stirner, die opzien had gebaard met zijn boek *Der Einzige und sein Eigentum*, Karel Gruen, een radicaal met wie Marx sinds de universiteit bevriend was geweest, en de zogenaamde 'ware socialisten'. Net als *Die heilige Familie* is *Die deutsche Ideologie* een buitengewoon onevenwichtig boek. Voor vijf-zesde bestaat het uit de aanval op 'Sankt Max' (Stirner), in 25 pagina's wordt 'Sankt Bruno' (Bauer) nog eens onder handen genomen, en Gruen en de 'ware socialisten' krijgen een kleine honderd pagina's met de roede. De algemene teneur van de kritiek is dezelfde als die in *Die heilige Familie*, en die kritiek wordt omslachtig uitgewerkt. Nergens gebruiken Marx en Engels een woord, als het ook niet in een zin kan, en met een zin volstaan ze niet waar een

alinea evengoed mogelijk is. Het meest belangwekkende gedeelte van het boek zijn de eerste 80 pagina's, waarin de auteurs hun positie ten opzichte van Feuerbach trachten te verduidelijken. Hier vindt men namelijk de eerste schets van wat later het *historisch materialisme* zal worden genoemd, maar wat juister kan worden omschreven als Marx' visie op de ontwikkeling van de maatschappij. Deze visie wordt, zoals gebruikelijk, uiteengezet in de vorm van een polemieek. Het is niet alleen de eerste, maar ook de laatste schets van het *historisch materialisme*. Alleen in het voorwoord tot *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (1859) vat Marx zijn benadering nogmaals samen. Maar wat in *Die deutsche Ideologie* een voorstudie is, een schets in houtskool, is in dat beroemde voorwoord geworden tot een catalogus-beschrijving van een voltooid olieverfschilderij. Dat schilderij zelf bestaat echter niet.

Die deutsche Ideologie heeft wel een begin, maar geen eind. Het boek stopt op bladzijde 530 (in de MEW-uitgave), maar het had zonder probleem nog honderden pagina's kunnen doorgaan. Deze indruk lijkt met de feiten te kloppen: in het voorjaar van 1846 hielden de beide auteurs het voor gezien, en verklaarden het opus voor voltooid. *Die deutsche Ideologie* is in feite het enige werk dat Marx en Engels gezamenlijk hebben geschreven, vaak werkend tot diep in de nacht, en van lachen bulderend over het geschrevene.

Pogingen een uitgever te vinden faalden. Het onderwerp, de met dierlijke ernst geschreven polemieek van één minuscule radicale sekte tegen enkele andere eenmanspartijen, was geen aantrekkelijk project voor een uitgever, die bovendien het gevaar liep dat de censuur het werk zou verbieden. Een bijkomende rol heeft wellicht het feit gespeeld dat *Die heilige Familie* geen verkoopsucces was geworden. Een allerlaatste poging van Marx, om het boek via een eigen uitgeverij op de markt te brengen, mislukte. Daarop lieten Engels en hij het manuscript over aan 'de knagende kritiek van de muizen'.⁷ Het manuscript vertoont inderdaad sporen van zulke afdoende kritiek. Engels vond het in 1883 terug in de nalatenschap van Marx, maar zag af van een nieuwe poging tot

publicatie, evenals Bernstein na hem, die het werkstuk daarvoor niet van voldoende belang achtte. Pas in 1932 werd het boek - voor zover bewaard, enkele bladzijden ontbreken - in Moskou uitgegeven. Vóór dat tijdstip vond slechts één hoofdstuk zijn weg naar de openbaarheid: in september 1847 publiceerde het maandblad de *Westphälische Dampfboot*, waarvan Weydemeyer toen hoofdredacteur was, het hoofdstuk over Gruen.⁸

Engels en Marx

Die deutsche Ideologie is het enige werk dat Marx en Engels werkelijk gezamenlijk hebben geschreven, juist omdat het onmogelijk is aan te geven welk aandeel ieder van hen in het geheel heeft gehad. Van *Die heilige Familie* staat vast wat van de hand van Engels en wat van de hand van Marx is. Voor het *Communistisch Manifest* heeft Engels een eerste ontwerp gemaakt, maar de uiteindelijke tekst is van Marx, en van Marx alleen. Omgekeerd heeft Engels later in zijn *Anti-Dühring* gebruik gemaakt van enkele hoofdstukken van Marx over de ontwikkeling van het kapitalisme, maar het is verder zijn boek. Voor de rest bestaat hun oeuvre uit onafhankelijk van elkaar geschreven stukken, boeken en brochures. Niettemin worden Marx en Engels nog altijd in één adem genoemd, als een intellectuele en politieke Siamese tweeling, en is vrijwel altijd de innige overeenkomst van hun inzichten het onaantastbare uitgangspunt van de meeste 'marxisten' en Marxkenners geweest. Hun werken zijn uitgegeven als onderdelen van één gemeenschappelijk oeuvre. Dat geldt ook weer voor de eerste kritische uitgave van hun verzameld werk, waarvan de eerste delen in de afgelopen jaren zijn verschenen. Pas in de laatste tien jaar is de relatie tussen Marx en Engels zélf een thema dat nader onderzocht wordt. Ten dele heeft dat onderzoek een meer apologetische dan tekstkritische tendens. Het lijkt er dan op dat Engels zijn grote vriend een laatste dienst moet bewijzen door de schuld op zich te nemen voor alle defecten die moderne exegeten aan het marxisme hebben ontdekt.

Dit boek gaat over Marx, niet over Marx en Engels. Maar het leidt geen twijfel dat er zonder Engels niet zoiets als ‘marxisme’ zou hebben bestaan, en het is twijfelachtig of Marx zonder de invloed van Engels zou hebben geschreven wat hij heeft geschreven. Het is daarom onmogelijk Engels buiten beschouwing te laten bij een analyse van Marx en zijn werk. De betekenis van Engels voor Marx valt op vier niveaus te onderkennen.

De vriendschap met Engels is de enige in het leven van Marx, die niet in ruzie en haat is geëindigd, ook al hebben zijn dochters na de dood van Marx veel van de correspondentie tussen Jenny en Karl Marx verbrand uit piëteit tegenover Engels. Bijna veertig jaar lang was Engels de man bij wie hij kon aankomen met zijn politieke en persoonlijke problemen. Voor de kinderen van Marx was Engels een tweede vader, en van het kind dat Marx verwekte bij Helene Demuth, de huishoudster van de familie, op 18-jarige leeftijd door de moeder van Jenny naar Brussel gestuurd, nam Engels het vaderschap op zich.

Naast, en onmiddellijk verbonden met deze psychologische steun, staat de materiële bijstand die Engels Marx en zijn familie bij voortduring verschafte. Zonder het geld dat Marx van Engels kreeg, was Marx niet in staat geweest te studeren en te schrijven. Het is een ironisch feit dat, om in de termen van de theorie van Marx te blijven, de arbeiders in de textiel fabriek van Engels de meerwaarde hebben opgebracht die Marx in staat stelde *Das Kapital* te schrijven.

Ook in intellectueel opzicht deed Marx nooit een vergeefs beroep op Engels. Hij schreef en vertaalde artikelen voor Marx, en deed alle moeite om het werk van Marx bekend te maken. Na de dood van Marx gebruikte Engels het leeuwedeel van de twaalfjaar die hem nog restten om het tweede en derde deel van *Das Kapital* persklaar te maken, en hij beheerde met grote inspanning de intellectuele erfenis van Marx.

In de vierde plaats is Engels de Paulus van het marxisme. Hij gaf door middel van zijn popularisering van de theorieën van Marx gestalte aan een politieke doctrine en een wereldbeschouwing die ‘marxisme’ zou gaan heten. Engels

deed dat geheel te goeder trouw, maar dat neemt niet weg dat zijn uitleg op wezenlijke punten niet in overeenstemming is te brengen met de kern van de denkbeelden van Marx. Het is hoogstwaarschijnlijk dat vertekening de noodzakelijke prijs is voor elke poging tot systematisering van de denkbeelden van Marx, en het besef daarvan heeft Marx wellicht weerhouden van eigen pogingen in die richting. Zijn werk is een hoogst persoonlijke en in tal van opzichten door onoverbrugbare tegenstellingen getekende mengeling van standpunten en ideeën, alleen in leven gehouden door het onderliggende Hegeliaanse vertrekpunt, dat tegen het einde van zijn leven onzichtbaar was geworden. Zonder iemand als Engels had zijn werk nauwelijks de politieke uitwerking kunnen krijgen die het in de geschiedenis van de afgelopen honderd jaar heeft gehad.

Inhoudelijk heeft Engels echter weinig bijgedragen aan het denken van Marx. Hij heeft Marx in het begin van de jaren veertig gewezen op de politieke economie als een instrument ter ontleding van het kapitalisme, dat tegelijkertijd een symptoom van dat zelfde kapitalisme is. Op allerlei terrein heeft hij Marx voorzien van informatie, en illustratiemateriaal bij diens theorieën. Maar in hun omvangrijke correspondentie is niets te vinden van een discussie over de theoretische problemen van *Das Kapital*. Engels zag de tekst van het eerste deel voor het eerst toen dit al gedrukt was. Pas na de dood van Marx kon hij voor het eerst de manuscripten inzien waaruit later het tweede en derde deel en de *Theorien über den Mehrwert* zijn samengesteld. Er zijn eigenlijk geen argumenten te vinden op grond waarvan men mag concluderen dat de voorstelling van zaken als zouden Marx en Engels twee zielen met één gedachte zijn geweest, juist is.

Eindnoten:

1. *MEW*, 2, 7.
2. Cf. T. Brattinga, *Karl Marx, Bruno Bauer, Ludwig Feuerbach. Een studie naar de herkomst van de marxistische opvatting over godsdienst*, Bolsward 1982.
3. *MEW*, 2, 55-56.
4. *MEW*, 2, 38.
5. Padover, *o.c.*, 191-192.
6. Geciteerd bij F.J. Raddatz (hrsg.), *Mohr an General. Marx und Engels in ihren Briefen*, Wenen 1980, 15.
7. *MEW*, 13, 10.
8. M. Rubel en M. Manale, *o.c.*, 68.

5

Het Communistisch Manifest en de revolutie van 1848

Met de publikatie van het *Manifest van de Communistische Partij* in februari 1848 ronds Marx, zonder zich daar natuurlijk van bewust te zijn, de eerste periode van zijn leven af. Het manifest is een compromis tussen de Hegeliaanse visie die overigens het fundament van de theorie van Marx blijft, en de nieuwe politieke taal die hij is gaan hanteren, die van het 'wetenschappelijk socialisme'. Het is ook een compromis tussen zijn opvatting van wetenschappelijk socialisme, en de opvattingen die leefden in de Bond van Communisten, waarvoor hij het manifest schreef. Het verschijnen van het Manifest valt samen met revolutionaire woelingen in heel Europa, hetgeen in het leven van Marx een voorlopig hoogtepunt van zijn eigen politiek-organisatorische activiteiten betekent.

Familieomstandigheden

Ook in Brussel leeft de familie Marx onder weinig aangename omstandigheden. Achteraf blijkt dat het economisch patroon van zijn leven al tijdens zijn studie jaren zijn definitieve vorm heeft gekregen. Een vast, of zelfs maar regelmatig inkomen heeft Marx tot 1869 niet gehad. Met leningen, inzamelingen door vrienden, voorschotten op te schrijven boeken en kleinere en grotere erfenissen werden de eindjes aan elkaar geknoopt. Of liever gezegd: ze werden niet aan elkaar geknoopt, want noch Marx, noch zijn vrouw kon huishouden. Toen Marx begin 1848 de rest van zijn vaderlijk erfdeel kreeg, 6000 frank, een fors bedrag voor die tijd, gaf hij 5000 frank aan radicale groepen in Brussel, om er wapens

voor te kopen, met het oog op de revolutie.

Al in Parijs was hun eerste kind geboren, Jenny (1844-1883). In september 1846 kwam een tweede dochter ter wereld, Laura (1846-1911). Karl Marx en Jenny von Westphalen zouden zes kinderen verwekken. Alleen Jenny, Laura en Eleanor (1856-1898) werden volwassen. Jenny stierf enkele maanden voor haar vader. Laura en Eleanor pleegden zelfmoord. Guido (1849-1850) en Franziska (1851-1852) stierven in de wieg; Edgar, 'Mus', in de van bijnamen wemelende familietaal, kwam een jaar na Laura ter wereld, maar stierf in 1856, negen jaar oud. Het huishouden werd bij de geboorte van Laura uitgebreid met Helene Demuth (1820-1890). 'Lenchen' zou tot de dood van Marx het huishouden bestieren. Zij was een geduchte persoonlijkheid, de enige die de woedeuitbarstingen van Marx trotseerde, de enige die hem met schaken versloeg, en was begiftigd met een scherp inzicht in praktische zaken. Haar raad werd ook op politiek gebied door Marx en Engels (bij wie ze na de dood van Marx huishoudster werd) gezocht. In 1851 bracht ze een kind ter wereld, Frederick Demuth, van wie Marx met een zekerheid grenzende waarschijnlijkheid de vader was.

Marx was zeer aan zijn familie gehecht. De ziekten en geldzorgen die een permanent aspect van het familieleven vormden, hebben een zware tol van zijn veerkracht geëist. Het onvoltooide karakter van het werk van Marx is allereerst een gevolg van zijn werkwijze, en van de innerlijke tegenstrijdigheden van zijn project; een minder groot man zou alleen al aan deze ellendige materiële omstandigheden genoeg hebben gehad om niet half zo ver te komen.

De Bond van Communisten

Nog vlak voor zijn uitwijzing naar Brussel tekende Marx een contract met de Duitse uitgever Herman Leske om een boek in twee delen te schrijven met als titel *Een kritiek op de politiek en de politieke economie*. Dit zou dan eindelijk de systematische uiteenzetting van de nieuwe socialistische theorie worden die Marx als zijn belangrijkste werk had beschouwd en bleef

beschouwen. Hij incasseerde een voorschot van 1500 frank, maar legde het werk terzijde om met Engels *Die deutsche Ideologie* te schrijven. Aan Leske schreef hij dat de kritiek op het Duitse denken die in dat boek geleverd werd de ruimte zou scheppen waarin het Duitse publiek zijn nieuwe theorie zou weten te waarderen. In die zelfde brief berichtte Marx aan de inmiddels ernstig verontruste uitgever dat zijn werk geen politiek schotschrift zou zijn, maar het karakter van een streng wetenschappelijke verhandeling zou dragen. Leske liet zich niet overtuigen en schortte het contract in maart 1846 op, op grond van het vermoeden dat het boek in Pruisen verboden zou worden door de censuur. Enkele maanden later vroeg hij Marx het manuscript in te leveren of anders het voorschot terug te geven. Marx beloofde de eerste deel in november te voltooien.

Maar toen Marx na *Die deutsche Ideologie* zijn studie van de economische wetenschap weer opnam, resulteerde deze niet in het beloofde werk. In plaats daarvan opende hij het vuur op de Franse socialistische denker Pierre Joseph Proudhon (1809-1865), die in het najaar van 1846 *Système des contradictions économiques ou Philosophie de la Misère* publiceerde. Marx las het in december en begon koortsachtig te werken aan een kritiek, die uitdijde tot een compleet boekwerk, *Misère de la Philosophie*, dat in juli 1847 in Brussel verscheen. Marx herhaalt en parafraseert hierin zijn eerdere sociale en politieke denkbeelden, en geeft bovendien een eerste schets van zijn economische theorie. *Misère de la Philosophie* lijdt onder dezelfde tekorten als *Die heilige Familie* en *Die deutsche Ideologie*. Voor de derde keer besteedt Marx een compleet boekwerk aan het afschieten van een concurrent (en ook in dit geval een vroegere medestander) op het terrein van de theorie van het socialisme. Maar zijn eigen ideeën krijgen in deze eindeloze polemiek niet zelfstandig gestalte. Begin 1847 annuleert Leske het contract definitief, wegens wanprestatie.

De theorie van Marx benoemde de arbeidersklasse tot subject van de revolutie. Maar hoe deze filosofische constructie in een politieke en maatschappelijke realiteit te vertalen? De kleine Brusselse kolonie van politieke emigranten

kon moeilijk de rol van revolutionair proletariaat op zich nemen. De enige massale arbeidersbeweging in Europa werd gevormd door de Chartisten in Engeland. Op hen hadden Marx en Engels in eerste instantie hun hoop gesteld, ook al was het programma van de Chartisten geenszins revolutionair: algemeen actief en passiefkiesrecht voor mannen, geheime verkiezingen, een Lagerhuis dat elk jaar gekozen werd, kiesdistricten van gelijke grootte en bezoldiging van parlementsleden. Maar na de grote krachtproef van 1842, toen na een zenuwenoorlog, waarbij gewelddadig optreden van de Chartisten lange tijd niet uitgesloten leek, een petitie die uiteindelijk door 3.317.702 mensen ondertekend was met de bovengenoemde eisen aan het Lagerhuis werd aangeboden (dat haar vervolgens verwierp), raakte de beweging op haar retour. Van iets wat leek op een georganiseerde arbeidersbeweging was op het vasteland van Europa eigenlijk alleen maar sprake in Parijs en Lyon, met hun voor-industriële nijverheid. Maar daar overheerste de invloed van Blanc, Proudhon en Blanqui; Marx was er onbekend en de daar levende denkbeelden over politiek en revolutie stonden nog geheel en al in de jakobijnse traditie. Bovendien ging het bij deze kleine, sektarische groepjes niet om de eigenlijke proletariërs, maar om ambachtslieden en kleine zelfstandigen.

In de zomer van 1846 maakt Marx met Engels een studiereis van zes weken naar Engeland. Daar leggen zij contact met de radicale vleugel van de Chartisten, maar ook met organisaties van politieke vluchtelingen in Londen. De voornaamste daarvan is de in 1840 opgerichte *Deutsche Bildungsgesellschaft für Arbeiter*. De *Arbeiterverein*, zoals ze meestal genoemd wordt, telt dan zo'n 250 leden; iets meer dan de helft ervan is Duitser. De vereniging is sterk internationaal gericht, naar samenstelling zowel als in visie. 'Alle mensen zijn broeders' is de meest gebruikte slogan. De meeste leden waren na een mislukte opstand in 1839 vanuit Parijs naar Londen gevlucht; de term 'communisme' waarmee ze zich tooien, is nog steeds verwisselbaar met 'democratie' of 'socialisme'. De activiteiten van de vereniging zijn

vooral van educatieve en culturele aard. Elke avond is gereserveerd voor een bepaald soort activiteit. Op zondag luistert men naar lezingen over geschiedenis, astronomie, of politieke theorie; 's middags wordt er gediscussieerd met de Franse leden; op dinsdag: lezingen en debat over contemporaine politiek of de godsdienst van de toekomst; op woensdag: zingen; op donderdag: taalonderwijs en tekenen; op vrijdag: danses, en op zaterdagavond vermaakt men zich met dans, zang en declamatie.

Voor hun terugkeer naar Brussel wordt op voorstel van Engels het Communistisch Correspondentie Comité opgezet, dat over en weer informatie moet uitwisselen. In Brussel zetten Marx en Engels een plaatselijke tak op, waarna Engels voor een klein jaar naar Parijs vertrekt, om de Duitse arbeiders daar - met name die van de met de Arbeiterverein gelieerde Bund der Gerechten - los te maken uit de onzalig geachte invloed van Weitling, Proudhon, Gruen en anderen; deze expeditie draagt geen vruchten.

In 1847 heffen de Londense communisten de Bund der Gerechten op en richten in plaats daarvan de Bund der Kommunisten op. Marx sluit zich aan bij de nieuwe organisatie en wordt voorzitter van de Brusselse afdeling. Deze is overigens niet groot en telt ook niet veel proletariërs. Van het ongeveer anderhalf dozijn Brusselse communisten met wie Marx samenwerkt zijn er drie arts en negen journalist, dichter of schrijver. In dit gezelschap zet Marx zijn veldtocht tegen ideologische concurrenten voort, nu met Gruen en Wilhelm Weitling als doelwit.

Op aandrang van Engels woont Marx het tweede congres van de Communistenbond bij dat in december 1847 in Londen werd gehouden; hij neemt deel als vice-voorzitter van de Association Démocratique, een Belgische communistische organisatie. Marx en Engels hebben een werkzaam aandeel in de opstelling van de nieuwe statuten, waarvan artikel één nu luidt: 'Het doel van de Bond is de omverwerping van de bourgeoisie, de heerschappij van het proletariaat, de opheffing van de oude, op klassentegenstellingen berustende burgerlijke maatschappijen, de oprichting van een nieuwe sa-

menleving zonder klassen en privé-eigendom'.¹ Op 8 december draagt het congres Marx op een ontwerp te maken van een 'gedetailleerd theoretisch en praktisch partij-programma'.² De totstandkoming van de Communistenbond is het sluitstuk van een ontwikkeling waarbij de organisatie zich geleidelijk aan heeft veranderd van een geheim genootschap van het model dat typerend was voor de eerste generatie van socialistische groeperingen - genootschappen, voor welke de vrijmetselarij hét voorbeeld als organisatievorm is -, tot een open en democratische vereniging. Met deze ontwikkeling is Marx het geheel eens, maar hij heeft er geen noemenswaardige invloed op uitgeoefend. Dat hij de opdracht krijgt een ontwerp-program te schrijven, betekent niet dat de Bond zijn denkbeelden zonder meer wil gaan accepteren; Marx wordt eerder gezien als de intellectueel die de discussies in de Bond op een verantwoorde manier zal kunnen samenvatten.

Dit programma zou begin januari 1848 gereed moeten zijn, maar het is het niet. Als de tekst op 24 januari nog niet in Londen is aangekomen, stelt het Centrale Comité de auteur met een ultimatief schrijven voor het blok: 'Het Centrale Comité draagt hierbij het plaatselijk comité te Brussel op C. Marx mee te delen dat, als het Manifest van de Communistische Partij, dat hij op het laatste congres toegezegd heeft te zullen ontwerpen, niet voor dinsdag 1 februari in Londen is aangekomen, er verdere maatregelen tegen hem zullen worden genomen. In het geval C. Marx geen ontwerp van het Manifest maakt, eist het Centrale Comité dat hij onmiddellijk de documenten terugstuurt die het congres hem ter beschikking heeft gesteld'.³

Ditmaal is Marx op tijd. Het is niet bekend of het Centrale Comité nog over zijn ontwerp heeft beraadslaagd; amendement is in ieder geval feitelijk niet meer mogelijk. Het *Manifest van de Communistische Partij* verschijnt in februari 1848 in Londen in een oplage van 500 exemplaren, zonder dat de naam van de auteur in de brochure wordt vermeld. In hetzelfde jaar zien vertalingen in het Deens, Nederlands, Frans, Italiaans en Pools het licht, maar, evenals het origineel,

oefenen ze in het ‘revolutiejaar’ geen enkele invloed uit.

1848

De revolutie van 1848, door Marx met spanning verwacht en gevolgd, ontbrandde op de meest onwaarschijnlijke plaats die zich daarvoor ook toen liet denken: Zwitserland. In deze republiek, toentertijd de meest liberale en democratische ter wereld, was een beweging naar meer autonomie van de kantons ontstaan, die haar inspiratie vond in conservatief-katholieke denkbeelden. De revolutie begon dus als contrarevolutie, vanuit de katholieke kantons, en werd ondanks de verholen steun vanuit de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie, in een korte burgeroorlog beslecht ten gunste van de vooruitstrevenden, die al aan de macht waren. Deze merkwaardige episode is een van de paradoxen die het revolutiejaar 1848 kenmerkt, en die het onmogelijk maken alle gebeurtenissen die dan in Europa plaatsvinden op één noemer te brengen. Zeker is echter dat het Europese machtsevenwicht, dat in 1815 zo zorgvuldig in elkaar was gezet, en met kunst en vliegwerk dertig jaar lang in stand was gehouden, nu begon te wankelen.

Het echte startschot van 1848 werd in Parijs gegeven - voor Marx zijn hele leven het centrum van de politiek, zoals Engeland voor hem dat van de economie bleef. De februari-revolutie duurde twee dagen - één minder dan de ‘trois glorieuses’ achttien jaar eerder. Terstond werd de republiek geproclameerd, en van de voorlopige regering maakte ook de socialist Louis Blanc deel uit. Ook in Brussel giste het. Maar na een aanvankelijke aarzeling smoorde de Belgische regering de revolutionaire beweging in de kiem. In België en Engeland, toen de twee meest geïndustrialiseerde landen ter wereld, zouden de revolutionaire woelingen zich in 1848 het minst doen gevoelen. Marx, die duidelijk met de voorwaarden voor zijn verblijfsvergunning had gebroken, werd uitgewezen. Op vier maart reisde hij met zijn gezin per trein naar Parijs. De voorlopige regering daar had hem al eerder uitgenodigd terug te komen.

Inmiddels had het tij van de revolutie ook Duitsland bereikt. Een klein jaar lang leek het mogelijk dat de natie verenigd zou worden, en de macht van koning en grootgrondbezitters aan constitutionele banden gelegd. Hoewel Marx van mening was dat uiteindelijk in Parijs beslist zou worden over het uiteindelijke lot van de revolutie, en hij zich scherp keerde tegen het militaire ‘avonturisme’ onder de Duitse emigranten (die met een ‘Germaans Legioen’ naar het vaderland wilden oprukken), keerde hij in april terug naar Keulen, om daar met Engels en andere vertrouwde partijgangers een revolutionair dagblad uit te gaan geven: de *Neue Rheinische Zeitung*.

Al snel werd duidelijk dat de Communistenbond nergens in Duitsland staat kon maken op aanhang van enige betekenis. De partij werd in feite identiek met de redactie van de krant, die op autoritaire wijze door Marx geleid werd. Het eerste nummer van de *Neue Rheinische Zeitung* verscheen op 31 mei 1848. De ondertitel luidde ‘Orgaan van de democratie’. Dit was in zoverre misleidend, dat de redactionele lijn zich niet alleen met ongekende felheid keerde tegen de Pruisische regering, maar ook tegen de democraten en liberalen die de monarchie trachtten te veranderen in een parlementaire, constitutionele democratie. Deze opstelling paarde de *Neue Rheinische Zeitung* aan de strategie dat het proletariaat ervan weerhouden moest worden zelfstandig op te treden. Naar de mening van Marx was de tijd daarvoor nog niet rijp; de rol van de arbeiders moest dientengevolge er een zijn, waarin zij de bourgeoisie, die daartoe zelf onvoldoende moed en karakter bezat, ertoe dwong een burgerlijke revolutie tot stand te brengen. De krant werd geen succes. De redactionele lijn vervreemde alle potentiële medestanders onder de burgerij, en het minieme Keulse proletariaat las haar niet. Voor zover de Duitse arbeiders zich in 1848 politiek organiseerden, gebeurde dat in weerwil van de adviezen en voorspellingen van Marx. Zowel door de *Neue Rheinische Zeitung* als in latere beschouwingen over 1848 heeft Marx het bestaan van de autonome, niet door hem beheerste Duitse arbeidersbeweging in 1848, de ‘Arbeidersverbodering’ zo goed als genegeerd.⁴

In juni 1848 werd een tweede revolutie in Parijs op bloedige wijze onderdrukt door generaal Cavaignac, die aan het eind van het jaar de macht overdroeg aan de tot president gekozen neef van Napoleon Bonaparte, Louis Napoleon. Het revolutionaire tij was gekeerd. De aanvankelijke verwarring onder de machthebbers maakte plaats voor het vastberaden neerslaan van opstandige bewegingen en het intrekken van eerder verleende concessies. Tegen de redacteurs van de *Neue Rheinische Zeitung* werden vanaf oktober juridische maatregelen getroffen, en Marx stond in februari 1849 terecht op beschuldiging van belediging en het aanzetten tot rebellie. De jury in het anti-Pruisische Keulen sprak hem echter vrij. Nu nam de regering haar toevlucht tot andere maatregelen. In mei wees ze Marx als ongewenste vreemdeling het land uit. Op 19 mei verscheen het laatste nummer van de inmiddels zo goed als bankroete krant, met rode inkt gedrukt. De oplage van de krant schommelde in haar beste tijd rond de 5000 exemplaren. Onder de financiële gevolgen van de ondergang van de *Neue Rheinische Zeitung* zouden Marx en zijn familie nog jarenlang gebukt gaan.

Marx week uit naar Parijs. Hij leefde daar onder een schuilnaam, wachtend tot de revolutie weer zou opklaaien. De revolutie kwam niet. Nadat de politie hem had ontdekt, wees de Franse regering het Bretonse departement Morbihan aan als ballingsoord. Zowel vanwege het als ongezond beschouwde klimaat als vanwege de afstand tot Parijs was deze verblijfplaats voor Marx onaanvaardbaar. Alleen Engeland restte nu nog als toevluchtshaven voor de statenloze Marx. In augustus 1849 kwam hij in Londen aan. Zelf dacht hij dat zijn verblijf van korte duur zou zijn. De revolutie zou, de revolutie *moest* opnieuw uitbreken. Maar revoluties van het model van 1789, 1830 en 1848 zouden zich in Europa niet meer voordoen.

Met het *Communistisch Manifest* is de politieke filosofie van Marx afgerond. In de tweede helft van zijn leven parafraseert, nuanceert en detailleert hij de denkbelden die hij in de eerste helft heeft ontwikkeld. Hij doet dat - net als in het Manifest - hoe langer hoe meer in een ander politiek vocabu-

larium dan dat van de filosofie van Hegel. Het project waarmee hij in 1844 begonnen is krijgt zijn definitieve opzet. De denkbeelden van Marx over de onontkoombaarheid van de revolutie worden vertaald in het systeem van de klassieke politieke economie, dan de hoogste en meest gezaghebbende vorm van wetenschappelijk en politiek redeneren over de samenleving.

Het Communistisch Manifest

Het *Communistisch Manifest* - want onder die naam zou het uiteindelijk de geschiedenis ingaan - bestaat uit vier delen.

Het eerste deel opent met de slotsom dat de geschiedenis van alle tot nog toe bekende samenlevingen de geschiedenis is van klassenstrijd. Bij wijze van illustratie volgt een schets van de wereldgeschiedenis, waaruit blijkt dat Marx alle maatschappelijke tegenstellingen die zich in de geschiedenis hebben voorgedaan als conflicten tussen klassen beschouwt. Een dergelijke opvatting zou het begrip 'klasse' elke analytische scherpte ontnemen; het zou dan niets meer betekenen dan 'maatschappelijke groepering'. Deze vergaande generalisering is klaarblijkelijk echter niet ernstig bedoeld en doet in dit geheel vooral dienst om het contrast van de sociale conflicten in het verleden met de huidige situatie aan te geven. Deze laatste kenmerkt zich volgens het *Manifest* namelijk door een ongekende vereenvoudiging van de klassentegenstellingen. Steeds meer nemen deze de vorm aan van een tweedeling tussen de tegenover elkaar staande klassen van bourgeoisie en proletariaat. Andere klassen en groepen worden onweerstaanbaar in een van de beide kampen gedrukt.

De bourgeoisie, ontstaan in de middeleeuwse steden, ontwikkelde zich naarmate handel en produktie zich uitbreidden en een wereldmarkt ontstond, mede dank zij de ontdekking van de Amerika's. Naarmate markten in omvang groeiden, namen ook de behoeften toe. Traditionele produktietechnieken en traditionele vormen van arbeidsorganisatie waren steeds minder in staat aan de groeiende vraag te voldoen. Daarom zag, en ziet, de bourgeoisie zich gedwon-

gen een hoogst revolutionaire rol te spelen. Voortdurend moet ze in de weer zijn om de produktiekrachten te vernieuwen en te verbeteren, maar haar revolutionaire rol is niet beperkt tot de economische sfeer. Ook op sociaal en politiek terrein is het de bourgeoisie die een eind maakt aan verstarring en gezapigheid. Overal heeft ze de schone schijn die over de maatschappelijke verhoudingen werd opgehouden als ‘natuurlijk’ weggescheurd en heeft ze die verhoudingen teruggebracht tot wat ze werkelijk zijn: relaties gebaseerd op eigenbelang en zucht naar gewin. ‘Alles wat van stand is en alles wat staat gaat in rook op, al het heilige wordt ontwijfd en de mensen zijn eindelijk gedwongen hun situatie en hun wederzijdse betrekkingen nuchter onder ogen te zien.’⁵

Maar terwijl de bourgeoisie economisch en politiek triomfeert over de vroegere feodale en aristocratische machthebbers, zet ze te zelfder tijd een proces in gang dat tot haar eigen ondergang moet leiden. Want met de bourgeoisie ontstaat het proletariaat. Naarmate de produktiekrachten, het industriële apparaat groeit, neemt ook het proletariaat in omvang toe, en worden de resten van de vóór-industriële klassen tot deze klasse gedegradeerd. In de ontwikkeling van de produktiekrachten ligt echter eveneens de verdere ontmenselijking van de arbeid besloten. De arbeider verdient steeds minder en wordt steeds meer een verlengstuk van de machine. Anderzijds leidt dit zelfde proces geleidelijk tot solidariteit onder de arbeiders, waardoor conflicten tussen afzonderlijke arbeiders en afzonderlijke ondernemers steeds meer het karakter aannemen van een conflict tussen twee klassen. Steeds heviger vormen neemt dit conflict aan, ten dele als gevolg van de structurele tegenstelling tussen de twee klassen, ten dele ook omdat zich op den duur onbeheersbare spanningen voordoen tussen de organisatie van het produktieve vermogen en de bestaande eigendomsverhoudingen: ‘de burgerlijke verhoudingen zijn te eng geworden om de erdoor voortgebrachte rijkdom te bevatten’.⁶ Zo ontstaan crises als gevolg van overproduktie, die vervolgens door verdere economische expansie verholpen worden. Dit is echter slechts een vlucht voorwaarts.

De vooruitgang van de industrie leidt ertoe dat delen van de bourgeoisie worden afgestoten; terechtgekomen in het proletariaat brengen zij dit kennis en kunde bij. Naarmate het ogenblik van het beslissende conflict nadert, begint de bourgeoisie als klasse steeds verder uiteen te vallen. Een klein deel van de heersende klasse sluit zich bewust aan bij het proletariaat. Dit immers heeft de toekomst, omdat zijn opgang organisch verbonden is met de ontwikkeling van de techniek en de industrie, én omdat het de meerderheid van de bevolking uitmaakt.

In het tweede gedeelte van het *Manifest* schetst Marx de positie van de communisten in verhouding tot het proletariaat. In twee opzichten verschillen communisten van andere proletarische partijen: zij zijn niet nationalistisch, maar internationalistisch georiënteerd en vertegenwoordigen het belang van de gehele arbeidersklasse; daarnaast beschikken zij als enigen over het juiste inzicht in de ontwikkeling van de maatschappij, omdat hun theorie niet de constructie is ‘van een of andere wereldverbeteraar’⁷ maar de uitdrukking van die maatschappelijke ontwikkeling zelf.

De kern van het communisme is de afschaffing van de privé-eigendom. Met een aantal verdachtmakingen en misverstanden rond deze notie rekent Marx kordaat af. Communisten eisen niet de afschaffing van eigendom in het algemeen, maar van de burgerlijke eigendom, die de laatste en meest volledige vorm van uitbuiting van de ene mens door de andere mogelijk maakt. Zo ook verwerpen communisten niet het gezin, maar het burgerlijk huwelijk, dat gebaseerd is op bezitsverhoudingen en in feite neerkomt op officieuze en officiële prostitutie. Het verwijt dat communisten het vaderland willen afschaffen treft al evenmin doel. Arbeiders hebben geen vaderland, maar met de tegenstellingen tussen klassen zullen ook de tegenstellingen tussen de naties verdwijnen. De aanklachten die vanuit religieus, filosofisch en ideologisch gezichtspunt tegen het communisme zijn ingediend, verdienen in de ogen van Marx geen uitvoerige weerlegging. Niets anders immers zijn zij dan de vertaling van stoffelijke belangen. ‘De heersende ideeën van een tijdperk

waren altijd alleen maar de ideeën van de heersende klassen'.⁸ Voor zover in zulke ideeën getamboereerd wordt op 'eeuwige waarheden' als vrijheid, rechtvaardigheid, enzovoorts, maakt het communisme daar korte metten mee, omdat die 'eeuwige waarheden' niets anders zijn dan bijprodukten van een ogenschijnlijk 'natuurlijk' maatschappelijk stelsel. Dat stelsel is echter zelf historisch gegroeid, en niet een eeuwig en onveranderlijk gegeven.

Hierna ontvouwt Marx het politieke programma van de communisten. De eerste stap bestaat eruit dat 'door het bevechten van de democratie het proletariaat verheven wordt tot heersende klasse'.⁹ Vervolgens zal het proletariaat de bourgeoisie stap voor stap alle kapitaal ontnemen, alle instrumenten van de produktie centraliseren in handen van de staat, die dan echter het als heersende klasse georganiseerde proletariaat is. Het doel van deze maatregel is het zo snel mogelijk uitbreiden van de produktiekrachten. Dit kan in de eerste fase alleen maar geschieden met behulp van 'despotische maatregelen' die economisch onhoudbaar lijken, maar waarvan op den duur zal blijken dat ze noodzakelijk zijn om de produktiewijze werkelijk van karakter te doen veranderen.

Als praktische stappen om het zover te laten komen noemt Marx de volgende maatregelen: onteigening van de grond; progressieve belastingheffing; afschaffing van het erfrecht; inbeslagneming van de eigendommen van rebellen en emigranten; centralisatie van de kredietverschaffing door middel van de oprichting van een nationale bank; centralisatie en nationalisering van vervoer en transport; uitbreiding van het aantal staatsondernemingen; arbeidsplicht voor iedereen; samenvoeging van industrie en landbouw ten einde het verschil tussen stad en platteland op te heffen; openbaar en gratis onderwijs; afschaffing van kinderarbeid in de bestaande vorm, en het combineren van onderwijs en arbeid.

Wanneer dank zij de uitvoering van dit programma de verschillen tussen de klassen zijn verdwenen en de produktie bestierd wordt door 'de samenwerkende individuen'¹⁰, dan verliest de staat zijn politieke karakter. Politiek wordt

hier door Marx namelijk gedefinieerd als het georganiseerde geweld van de ene klasse tegen de andere. ‘In plaats van de burgerlijke samenleving met zijn klassen en klassentegenstellingen treedt een samenwerkingsverband waarin de vrije ontwikkeling van een ieder de voorwaarde is voor de vrije ontwikkeling van iedereen’.¹¹

Het derde deel van het *Manifest* is een kritiek op andere socialistische theorieën. Daarvan zijn er volgens Marx drie soorten.

De eerste soort is het *reactionaire socialisme*, dat op zijn beurt weer onderverdeeld is in drie varianten. Het *feodale socialisme* is een vinding van verbitterde aristocraten, die hun haat tegen de bourgeoisie vermommen als het pal staan voor belangen van het proletariaat. Het *christelijk socialisme* is verwant aan het feodale socialisme; het is ‘het wijwater waarmee de paap de ergernis van de aristocraat zegent’.¹² Het *kleinburgerlijk socialisme* vindt z'n sociale basis in de ontwikkeling van de kleine burgerij als een aparte laag tussen bourgeoisie en proletariaat. De theoretici van deze stroming - genoemd wordt de Zwitserse econoom Sismonde de Sismondi - bekritisieren dientengevolge de burgerlijke samenleving niet vanuit proletarisch maar vanuit kleinburgerlijk gezichtspunt. Dit houdt in dat zij weliswaar op scherpzinnige wijze de vinger leggen op het feilen van het kapitalisme, maar de remedie zoeken in een terugkeer naar voor-kapitalistische verhoudingen, dan wel in het tot staan brengen van de onweerstaanbare opmars van de produktiekrachten. De derde variant van het reactionaire socialisme wordt gevormd door het Duitse ‘ware socialisme’, de politieke erfgenaam van het Jong-Hegelianisme. Hier herhaalt Marx kort en bondig de kritiek uit *Die heilige Familie* en *Die deutsche Ideologie*: Duitse filosofen hebben de ideeën van Franse socialisten ontmand door deze tot filosofische fantasterij op te blazen. ‘Ze schreven filosofische onzin achter het Franse origineel. Achter de Franse kritiek op financiële verhoudingen schreven ze bijvoorbeeld “vervreemding van het wezen van de mens”, achter de Franse kritiek op de burgerlijke staat schreven ze “opheffing van het abstract algemene”’.¹³ Net als

bij de andere vormen van socialisme herleidt Marx ook hier de inhoud van de theorie tot de sociale context waarin ze is geformuleerd: het is de achterlijkheid van Duitsland in politiek opzicht die onvermijdelijk resulteert in denkbeelden als die van de ‘ware socialisten’.

De tweede soort socialisme is het *burgerlijke of conservatieve socialisme*. Toonbeeld hiervan is het werk van Proudhon. De kritiek uit *Misère de la philosophie* wordt herhaald: het socialisme van Proudhon wil de samenleving helemaal niet veranderen. Het wil loonsverhogingen en lotsverbetering voor de arbeiders, inperking van de macht van de bourgeoisie, allerlei administratieve en bestuurlijke verbeteringen; maar het wil niet: afschaffing van de burgerlijke produktieverhoudingen, laat staan dat het deze langs revolutionaire weg zou willen nastreven. Het burgerlijk socialisme vindt zijn steun dan ook bij dat deel van de bourgeoisie, dat sociale misstanden wil verhelpen om de burgerlijke samenleving stabiel te maken en beter te laten functioneren.

Het *kritisch-utopisch socialisme* is de derde soort. Het gaat hier om oorspronkelijke theoretici als Saint-Simon, Fourier en Owen, die het ongeluk hadden te leven in een tijdperk waarin de tegenstelling tussen bourgeoisie en proletariaat zich in een nog onderontwikkeld stadium bevond. Dit belette hen tot het inzicht te komen dat het proletariaat een zelfstandige politieke factor zou worden, die mettertijd zijn eigen geschiedenis zou maken. Zo namen zij hun toevlucht tot geïsoleerde experimenten, waarvan ze hoopten dat deze de heersende klasse ten voorbeeld zouden strekken. Want bij gebrek aan beter hadden deze theoretici hun hoop gesteld op de welwillendheid van de bourgeoisie. Naast zulke utopische elementen bevatten hun analyses waardevolle inzichten, en zo dragen ze bij tot de groei van een revolutionair bewustzijn bij het proletariaat. De latere aanhangers van deze denkers klampen zich echter vast aan die utopische elementen en staan daarom frontaal tegenover de steeds rijper wordende arbeidersbeweging.

In het laatste deel van het *Manifest* zet Marx de opstelling van de communisten tegenover andere oppositionele bewe-

gingen uiteen. De algemene teneur is dat ze waar dan ook tactische bondgenootschappen aan zullen gaan, maar daarbij nooit hun uiteindelijk doeleinden uit het oog zullen verliezen. In Duitsland zullen de communisten samenwerken met de bourgeoisie, zodra deze met revolutionair oogmerk optreedt tegen de absolute monarchie. Duitsland is de spil waar de Europese revolutie om draait: als het daar tot de al te lang uitgebleven burgerlijke revolutie komt, dan kan deze niet anders zijn dan het onmiddellijk voorspel tot een proletarische revolutie.

Het *Manifest* eindigt enigszins ronkend, ook als men niet weet dat de partij van de communisten toentertijd in Europa niet meer dan enkele honderden leden en aanhangers telde: ‘De communisten versmaden het hun toeleg en hun mening te verheimelijken. Zij verklaren openlijk dat hun doelen alleen maar bereikt kunnen worden door de gewelddadige omverwerping van de hele nu bestaande maatschappelijke orde. Laten de heersende klassen voor een communistische revolutie sidderen. De proletariërs hebben daarbij niets anders te verliezen dan hun ketenen. Zij hebben een wereld te winnen. *Proletariërs van alle landen, verenigt u!*’¹⁴

Het *Communistisch Manifest* is terecht het beroemdste en bekendste geschrift van Marx geworden. (Marx en Engels worden altijd in één adem als auteur opgevoerd. Zeker is dat Engels een eerste versie in de toentertijd populaire catechismus-vorm heeft vervaardigd; zeker is ook dat de definitieve versie alleen door Marx is geschreven.)

Het *Manifest* toont zijn literaire en retorische talenten op hun best. Als mokerslagen dalen de zinnen op de lezer neer: zó is het, zó moet het zijn. ‘In het Kommunistisch Manifest hamerde Marx met de korte, krachtige, het proletariaat tot vereniging bijeenroepende, slagen van zijn ijzeren bijl op de fabrieksdeur van het kapitalisme de stellingen, waarvan hij weldra in *Das Kapital* en de *Internationale* de grote, elkaar aanvullende nadere bewijzen leverde’, schreef de Nederlandse marxist J. Saks vijftig jaar na de publikatie van het *Manifest*.¹⁵ Men kan het met deze ‘orthodoxe’ waardering eens zijn; ook hier leeft blijkbaar de gedachte dat de thesen

van het *Manifest* een nadere bewijsvoering behoeven.

Het *Manifest* is geen filosofische verhandeling, geen wetenschappelijke verhoog. Het is een politiek pamflet, maar het kan niet alleen daarnaar beoordeeld worden: het is ook de samenvatting van de theorie van de geschiedenis van Marx, van zijn kritiek op andere socialistische doctrines, en van de wijze waarop de overgang van kapitalisme naar socialisme zou moeten verlopen. Bovendien wordt de politiek-pamflettistische zijde van het *Manifest* gedragen door de intellectuele en wetenschappelijke pretenties erachter.

In het *Manifest* heeft Marx definitief afscheid genomen van het vocabularium van de filosofie van Hegel. Voor degenen die - zoals de 'ware socialisten' - nog wel blijven schrijven over 'vervreemding' heeft hij slechts laatlunkende opmerkingen over. Maar hij heeft met het wegdoen van dit politieke vocabularium niet de politieke denkbeelden die hij daarin heeft ontwikkeld overboord gezet. Het politieke vocabularium van het *Manifest* is even eclectisch als de uiteenlopende socialistische doctrines waaruit geput is. Alleen de politieke economie kan Marx in staat stellen de kerngedachten van het *Manifest* 'wetenschappelijk' uit te werken.

Eindnoten:

1. *MEW*, 4, 596.
2. Padover, *o.c.*, 246.
3. Geciteerd naar Padover, *o.c.*, 249.
4. R. Friedenthal, *Karl Marx. Sein Leben und seine Zeit*, München 1981, 362-376.
5. *MEW*, 4, 465.
6. *MEW*, 4, 468.
7. *MEW*, 4, 474.
8. *MEW*, 4, 480.
9. *MEW*, 4, 481.
10. *MEW*, 4, 482.
11. *MEW*, 4, 482.
12. *MEW*, 4, 484.
13. *MEW*, 4, 486.
14. *MEW*, 4, 493.
15. J. Saks, 'Ter herdenking van Karl Marx', in J. Saks, *Socialistische Opstellen*, Rotterdam 1918, 7.

6

Recapitulatie: de politieke theorie van Marx

De fundamentele vraag van de filosofie van Marx is dezelfde als die van Hegel: hoe kan de mens verzoend worden met zijn wezen; hoe het toevallige, aardse, met het absolute? Net als Hegel meent Marx dat de identiteit van wezen en verschijningsvorm uiteindelijk zowel mogelijk als noodzakelijk is, en dat er een dialectisch proces in de wereld bestaat dat die verzoening naderbij brengt. De filosofie is van dat proces zowel de beschrijving als de uitdrukking.

Anders dan bij Hegel is het subject van dit dialectisch proces bij Marx echter niet het absolute, de Geest, maar de mens; en anders dan Hegel ziet Marx dit proces niet als een ontwikkeling waarbij het bewustzijn zich steeds beter bewust wordt van het zijn, maar als een proces waarbij de mens de bronnen van zijn vervreemding leert onderkennen en daardoor kan overwinnen.

Terwijl Hegel de mogelijkheden van de filosofie niet verder ziet gaan dan het achteraf beschrijven en daardoor begrijpelijk maken van dit historisch proces, staat voor Marx centraal de mogelijkheid van de verwerkelijking van de filosofie. Deze mogelijkheid is gegeven, wanneer mensen door middel van de filosofie greep krijgen op hun toekomst, en deze filosofie van de geschiedenis zo opheffen door haar te verwezenlijken.

Net als bij Hegel bestaat bij Marx vervreemding uit vervreemde arbeid, en is arbeid het medium waarin zich de dialectiek in haar fasen van veruiterlijking en opheffing voltrekt. Vervreemde arbeid bestaat eruit dat mensen beheerst worden door de produkten van hun werk, die het karakter van onafhankelijke dingen hebben aangenomen. Onder de-

ze schijn kan een stelsel van produktie en ruil ontstaan, dat ogenschijnlijk gehoorzaamt aan een aantal onveranderlijke wetmatigheden, die het sociale leven reguleren, onafhankelijk van wat mensen zelf denken en willen. Onder dezelfde schijn ontstaan ook de staat, de eigendom en de scheiding tussen het publieke en het private.

Vervreemding en de gevolgen ervan kunnen alleen worden opgeheven, als de mensen leren inzien wat er de oorzaak van is, en deze vervolgens uit de weg ruimen. Dit is in principe mogelijk, omdat mensen - ondanks de illusies, die ze óók produceren - uiteindelijk door feitelijke behoeften in hun doen en denken worden gestuurd.

Communisme is de opheffing van de vervreemding. Het is niets anders dan de afschaffing van de arbeidsdeling en van de gevolgen daarvan: sociale klassen, de scheiding tussen staat en maatschappij, tussen het publieke en het private. Daarna wordt het mogelijk dat de menselijke soort tot uitdrukking komt in ieder individueel menselijk wezen. Daarmee is communisme tegelijkertijd de verwerkelijking van filosofie; wezen en verschijning van de menselijke soort zijn identiek geworden.

Het historisch proces dat uiteindelijk in de totstandkoming van het communisme eindigt, is niet, als bij Hegel, de geleidelijke ontvouwing van de Rede in de wereld, maar heeft een verloop waarbij steeds verder gaande ontmenselijking de noodzakelijke voorwaarden schept voor de uiteindelijke bevrijding. Dit is de centrale structuur van de filosofie van Marx, de basis waarop hij zijn verdere theorieën bouwt.

Dit abstracte schema wordt vervolgens allereerst nader ingevuld met een theorie van de klassenstrijd. Het dialectisch proces doet zich in de historische werkelijkheid voor als toenemende vervreemding. Deze leidt ertoe dat de sociale klasse die van de vervreemding bij uitstek representant is, steeds meer gedegradeerd wordt tot een waar, en zich zo ontwikkelt tot de negatie van de burgerlijke samenleving. Ook de bourgeoisie wordt een ontmenselijkte klasse, maar haar objectieve belang plaatst haar niet, zoals het proletariaat, tegenover de bestaande maatschappij. Juist in zijn

totale ontmenselijking belichaamt het proletariaat het belang van de menselijke soort bij een andere en betere wereld. De vervreemde arbeid schept zo het instrument waarmee zij beëindigd en vernietigd gaat worden. Dit gebeurt doordat het proletariaat zich van de eigen positie bewust wordt, en deze gaat zien in termen van de theorie. Aangezien deze theorie de intellectuele uitdrukking van het dialectisch proces is, valt dit inzicht samen met de verwerkelijking ervan in de praktijk. Dit is de werkelijke betekenis van de beroemde elfde these over Feuerbach: ‘De filosofen hebben tot nu toe alleen maar de wereld verschillend geïnterpreteerd, het gaat er echter om deze te veranderen’.¹

De theorie van de geschiedenis

Na deze filosofie van de geschiedenis in twee onderdelen construeert Marx op een minder hoog niveau van abstractie een volgende laag: de beschrijving van de mechanismen die ervoor zorg dragen dat de samenleving zich ontwikkelt in een richting die uiteindelijk resulteert in de overgang van kapitalisme naar communisme. Zijn theorie van sociale verandering heeft Marx op onnavolgbare wijze samengevat in het voorwoord tot *Zur Kritik der politischen Oekonomie*. Terugblikkend op zijn werk uit de jaren veertig schrijft hij daar: ‘Het algemene resultaat waartoe ik kwam, en dat sindsdien tot leidraad van mijn studies dient, kan in het kort als volgt worden samengevat: In de maatschappelijke produktie van hun leven treden de mensen in bepaalde, noodzakelijke, van hun wil onafhankelijke verhoudingen, produktieverhoudingen die passen bij een bepaalde ontwikkelingsfase van hun materiële produktiekrachten. De totaliteit van deze produktieverhoudingen vormt de economische structuur van de samenleving, de reële basis waarop zich een juridische en politieke bovenbouw verheft, en waarbij bepaalde maatschappelijke bewustzijnsvormen passen. Het sociale, politieke, en geestelijke levensproces in het algemeen is afhankelijk van de produktiewijze van het materiële leven. Het is niet het bewustzijn van de mensen dat hun zijn, maar omge-

keerd, hun maatschappelijk zijn dat hun bewustzijn bepaalt. Op een zeker niveau van ontwikkeling geraken de materiële produktiekrachten in tegenspraak met de bestaande produktieverhoudingen, of, wat alleen maar een juridische uitdrukking voor hetzelfde is, met de eigendomsverhoudingen waarbinnen zij zich tot dan toe bewogen hadden. Deze verhoudingen worden dan boeien in plaats van ontwikkelingsvormen van de produktiekrachten. Een periode van sociale revolutie treedt dan op. Met de verandering in de economische grondslag wentelt de volledige reusachtige bovenbouw zich langzamer of sneller om. Bij de bestudering van zulke omwentelingen moet men altijd onderscheid maken tussen de materiële, natuurwetenschappelijk precies te constateren omwenteling in de economische produktievoorwaarden en de juridische, politieke, religieuze, artistieke of filosofische, in één woord ideologische vormen waarin de mensen zich van dit conflict bewust worden en het uitvechten. Evenmin als men een individu beoordeelt naar wat het van zichzelf denkt, evenmin kan men een dergelijke periode van omwenteling beoordelen naar het dan levende bewustzijn: maar men moet dit bewustzijn verklaren uit de tegenstrijdigheden van het materiële leven, uit het heersende conflict tussen maatschappelijke produktiekrachten en produktieverhoudingen. Een maatschappelijke orde gaat nooit ten onder voor alle produktiekrachten waaraan ze voldoende ruimte biedt, ontwikkeld zijn; en nieuwe, hogere produktieverhoudingen komen nooit tot stand voor de materiële bestaansvoorwaarden ervan zijn uitgebroed in de schoot van de oude samenleving. Daarom stelt de mensheid zich altijd slechts taken die ze kan vervullen, want nauwkeuriger beschouwd zal steeds blijken dat de taak pas opkomt waar de materiële voorwaarden voor de vervulling ervan al bestaan, of op z'n minst in staat van wording zijn. In grote lijnen kunnen Aziatische, antieke, feodale en modern burgerlijke produktiewijzen aangeduid worden als opeenvolgende perioden van de economische maatschappelijke orde. De burgerlijke produktieverhoudingen zijn de laatste antagonistische vorm van het maatschappelijk produktieproces, anta-

gonistisch niet in de zin van individueel antagonisme, maar van een uit de maatschappelijke levensvoorwaarden van individuen voortkomend antagonisme; maar de zich in de schoot van burgerlijke samenleving ontwikkelende produktiekrachten scheppen tegelijkertijd de materiële voorwaarden voor de oplossing van dit antagonisme. Met deze maatschappelijke orde wordt dientengevolge de voorgeschiedenis van de menselijke samenleving afgesloten'.²

In zijn journalistieke en theoretische geschriften maakt Marx steeds weer gebruik van de noties en begrippen uit dit voorwoord. De kern van zijn betoog is duidelijk: de ontwikkeling van de geschiedenis heeft een eigen dynamiek. Op sociaal en politiek niveau manifesteert deze zich bovenal in de klassenstrijd. Maar deze wordt op zijn beurt geregeerd door de ontwikkeling van produktiekrachten en produktieverhoudingen - door de technologie in de breedste betekenis van het woord. Deze opvatting, door Engels - maar nooit door Marx - omschreven als 'de materialistische opvatting van de geschiedenis' of 'het historisch materialisme', wordt door Marx noch voor 1859, noch daarna uitgewerkt, maar wel in allerlei toonaarden geparafraseerd. Centrale begrippen als 'produktiekrachten' en 'produktieverhoudingen' zijn echter nergens in zijn werk helder en ondubbelzinnig gedefinieerd. Dat is een van de redenen waarom de theorie van de geschiedenis van Marx een aantal moeilijke problemen oproept, waarvan de voornaamste verderop in dit hoofdstuk besproken worden. Onafhankelijk van die problemen is een belangrijk vraagstuk bij Marx de wijze waarop zijn filosofie (de eerste twee 'lagen' van zijn denken) en zijn theorie van de geschiedenis zich tot elkaar verhouden. Het is duidelijk dat ze niet los van elkaar staan, en het is even duidelijk dat ze niet naadloos op elkaar aansluiten.

Na deze samenvatting is het mogelijk enkele thema's en aspecten van het werk van Marx tot en met 1848 nader te bespreken.

Utopisch en wetenschappelijk socialisme

In zijn werken zet Marx zich met grote felheid af tegen vrijwel alle andere socialistische theoretici en hun doctrines. Alleen Gracchus Baboeuf waardeert hij zonder reserves; en voor Fourier en Saint-Simon heeft hij tenminste enkele goede woorden over. Niettemin treft men nagenoeg alle inhoudelijke ideeën over socialisme en communisme al aan bij degenen die Marx zo kritiseert, zij het nooit in een zelfde combinatie als bij Marx. Zijn kritiek op zijn voorlopers en concurrenten is, zoals ik heb laten zien, van uiteenlopende aard. Toch is er bij al die verschillen tussen de diverse socialistische doctrines enerzijds, en bij alle overeenkomsten tussen elementen daaruit en de theorieën van Marx anderzijds één absoluut verschil tussen Marx en hen. Zelf beschreef Marx dat verschil als het onderscheid tussen utopisch en wetenschappelijk socialisme. Het is tekenend voor de beeldende kracht van dat onderscheid dat deze termen, en de suggestie die ze in zich meedragen, beklifd is, en dat dit onderscheid tot de standaard-opvatting over de geschiedenis van het socialisme is geworden.

Wat misshaagt Marx aan wat hij het utopisch socialisme noemt? In de eerste en in de laatste plaats dat het hier politieke theorieën betreft die op grond van morele principes een blauwdruk voor een betere samenleving hebben geschetst. Ook waar dergelijke theorieën uitvoerige analyses van de maatschappelijke werkelijkheid bevatten, waarmee het realiteitsgehalte van de blauwdruk in de ogen van de scheppers ervan werd verhoogd, ook dan is een dergelijk project in de ogen van Marx niet meer dan een illusie.

Zulke projecten voerden immers opnieuw de scheiding tussen norm en feit, tussen doel en middel, terwijl het in de ogen van Marx nu juist een van de grote prestaties van de filosofie van Hegel was geweest om dit onderscheid op te heffen. In de tweede plaats erkent Marx geen tijdloze, ahistorische morele principes. De gedachte dat deze wel bestaan acht hij typerend voor de ideologie van de bourgeoisie. Een socialistische doctrine kan op zulke principes, als 'vrijheid' of

‘gelijkheid’, per definitie niet gebaseerd zijn. Maar, in de derde plaats, is de idee van een doctrine, die zomaar door iemand wordt bedacht, een willekeurig en toevallig denkprodukt, volstrekt in strijd met de centrale gedachte van Marx dat de totstandkoming van het communisme besloten ligt in de gang der historie. Daarom is er nog een vierde aspect waartegen hij zich keert in het ‘utopisch socialisme’: de verwezenlijking van het socialisme (of communisme) wordt een toevallige zaak, waarvan de afloop in het ongewisse blijft, aangezien deze afhankelijk wordt gesteld van de morele overtuigingskracht van zo'n doctrine.

Maar wat is dan zijn alternatief, het wetenschappelijk socialisme? Uit het bovenstaande volgt immers dat Marx in feite elke politieke theorie, elke politieke doctrine beschouwt als utopisch. Het doet er daarbij niets toe dat veel van die politieke theorieën zich in sterke mate baseren op de wetenschappelijke inzichten van hun dagen. Uiteindelijk zijn de bezwaren van Marx tegen het ‘utopisch socialisme’ alleen maar begrijpelijk vanuit de context van zijn hegelse filosofie. Daarin leidt immers elk denken dat zich geen onderdeel weet van de realiteit die het tot object neemt, tot illusies. De enige weg die overblijft is een denken dat rechtstreeks uiting geeft aan het historisch proces waarvan het onderdeel is. Dat is zowel de garantie van z'n waarheid, als van z'n onafwendbaarheid. De parallel met Hegel is treffend: in de *Phänomenologie des Geistes* is God aan het woord; in het *Communistisch Manifest* spreekt de Geschiedenis.³ De absolute waarheid waarmee Marx zijn ideologische concurrenten kritiseert, en de rotsvaste zekerheid over zijn eigen gelijk, of juist gezegd in het gelijk van zijn theorie, is niet gebaseerd op zijn wetenschappelijke prestaties (die overigens in 1848 nog geleverd moeten worden), maar op zijn overtuiging dat hij uitdrukking gaf aan hetgeen besloten lag in de geschiedenis. Sprookjes zijn van niemand. Ze vormen de vertaling van collectieve ervaringen. Ze worden opgetekend, niet uitgevonden. De verhouding van Marx tot zijn theorie is te vergelijken met die van de gebroeders Grimm tot de volkssprookjes die ze verzamelden. De term ‘sprookjes van

Grimm' is - nog steeds gezien met de ogen van Marx - even misleidend als de term 'marxisme'. Het grote verschil tussen de Grimms en Marx is echter dat de eersten sprookjes verzamelden door te gaan zoeken onder de bevolking, terwijl Marx meende zijn *sprookje* - dat daarenboven het noodzakelijke politieke bewustzijn van de arbeidersklasse moest uitmaken - te kunnen afleiden uit de premissen van de filosofie van Hegel. Hier wreken zich de erfenis van Hegel, en de traditie van de transformationele methode evenzeer als in de buitensporige kritiek van Marx op het 'utopisch socialisme'. Zijn oeuvre bestaat immers voor meer dan eenderde uit zulke kritiek; en dat is in tegenspraak met de gedachte dat het hier uiteindelijk om niets anders dan tot ineffectiviteit gedoemde denkbeelden gaat.

De superioriteit die Marx zijn theorie toedacht is dus niet gebaseerd op haar wetenschappelijke karakter, maar op zijn hegelse uitgangspunten. Daarmee is de vicieuze cirkel van zijn denken aangeduid: de superioriteit kan niet op een of andere wijze aangetoond of bewezen worden, ze bestaat alleen maar voor degene die in haar gelooft.

Problemen van het 'historisch materialisme'

De absolute zekerheid van Marx over de juistheid van zijn theorie is de zekerheid van de profeet die weet dat de woorden die uit zijn mond komen niet van hem zijn. Die zekerheid is tegelijk de basis van zijn bescheidenheid. In een brief uit 1852 schrijft Marx aan Weydemeyer: 'Wat mij aangaat, de verdienste het bestaan van klassen in de moderne samenleving en de klassenstrijd te hebben ontdekt, komt mij niet toe. Burgerlijke historici hebben de historische ontwikkeling van deze klassenstrijd ver voor ik dat deed beschreven, en burgerlijke economen hebben eveneens ver voor mij de economische anatomie van deze klassenstrijd uiteengezet. Het nieuwe in wat ik deed was (1) te bewijzen dat het *bestaan van klassen* slechts gebonden is aan *specifieke historische fasen in de ontwikkeling van de produktie*; (2) dat de klassenstrijd noodzakelijkerwijs leidt tot de *dictatuur van het proletariaat*; (3) dat

deze dictatuur alleen maar een overgangsfase is naar de *opheffing van alle klassen* en leidt tot de formatie van een *klassenloze samenleving*'.⁴ Er kleven drie opmerkelijke aspecten aan deze samenvatting van eigen intellectuele prestaties.

In de eerste plaats geeft Marx hier precies aan in welk opzicht zijn theorie zich inhoudelijk onderscheidt van de theorieën van het 'utopisch socialisme'. In de tweede plaats is hij er op dat moment blijkbaar van overtuigd dat hij deze centrale stellingen al wetenschappelijk heeft onderbouwd - ver voor zijn grote studie van de politieke economie ook maar bij benadering is geschreven, laat staan is voltooid. Maar waar heeft hij dat dan gedaan? Niet in zijn drie polemieken, tegen Bauer, de 'Duitse ideologen', en Proudhon. De enige tekst die in aanmerking komt is het *Communistisch Manifest* - geen wetenschappelijke verhandeling maar een politiek pamflet. Blijkbaar was Marx niettemin van mening dat hier de *locus classicus* van zijn theorie was te vinden. Dit vermoeden wordt in zekere zin bevestigd door de term 'bewijzen' die Marx hier gebruikt. Alleen in mathematische en logische systemen kan in de strikte zin van *bewijzen* worden gesproken, want alleen daar levert het deductieve redeneren resultaten op die, gegeven de premissen, noodzakelijk waar zijn. Dit is nu precies de wijze waarop Marx te werk gaat in zijn analyse van de samenleving. Op grond van de eigenschappen en kenmerken die hij toekent aan begrippen als 'klasse' en 'produktiewijze' komt hij tot proposities over de resultaten van hun relaties en ontwikkeling. Noch in het *Communistisch Manifest*, noch in zijn eerdere of latere werk doet hij moeite om zijn uitgangspunten te toetsen aan de sociale werkelijkheid. Hij neemt iets aan - omdat het in overeenstemming is met zijn onderliggende hegelse filosofie -, zoals, bijvoorbeeld, de stelling dat de ontwikkeling van de burgerlijke samenleving noodzakelijkerwijs tot een situatie leidt waarin er nog maar twee klassen overblijven, die steeds scherper tegenover elkaar staan. Maar hij voert geen enkel argument aan op grond waarvan dat noodzakelijk zou moeten zijn. Op dezelfde manier wordt de uiteindelijke superioriteit van het proletariaat afgeleid uit (1) het feit dat deze

klasse de overweldigende meerderheid van de bevolking uitmaakt (of uit zal maken); (2) het proletariaat door de ontwikkeling van de industrie zich in een steeds ellendiger positie gaat bevinden. Voor beide stellingen voert Marx opnieuw geen ander bewijsmateriaal aan dan hij er van tevoren in heeft gestopt. Voor hem was dit voldoende, omdat hij uit bleef gaan van zijn hegelse filosofie van de geschiedenis. Maar wordt deze buiten beschouwing gelaten, dan blijft helemaal geen wetenschappelijk ‘bewezen’ - of althans aannemelijk gemaakte - theorie over, maar een aantal min of meer met elkaar samenhangende beweringen, die hun geloofwaardigheid evenzeer moeten ontleenen aan hun permanente herhaling als aan het benadrukken van hun vermeend ‘wetenschappelijk’ karakter. Empirische wetenschap heeft als eerste probleem altijd de vraag of stellingen over de werkelijkheid kloppen met die werkelijkheid. Marx ontnam zich het zicht op dat probleem - als gevolg van de Hegeliaanse context waarbinnen hij bleef - en baseerde de superioriteit van zijn visie op de stelling dat deze een directe manifestatie van werkelijkheid was. Hij levert echter geen enkel argument voor die stelling. Ze is dan ook onmogelijk te argumenteren, tenzij men gelooft in de vooronderstellingen waarop ze stoelt. Dan is de cirkel echter opnieuw gesloten. Dit probleem is nooit beter samengevat dan door een andere rebel tegen Hegel die zich evenmin uit de omarming van zijn leermeester los heeft kunnen maken, Søren Kierkegaard: *Credo ut intelligam* - ik geloof om te kunnen begrijpen.

Op grond van het bovenstaande is het begrijpelijk waarom Marx nooit werkelijk de behoefte heeft gevoeld om zijn theorie van de geschiedenis empirisch te toetsen of anderszins wetenschappelijk te onderbouwen. Hij was van mening dat dit al gebeurd was.

Los van de achterliggende Hegeliaanse context blijft een relaas over, dat er uitziet als een echte wetenschappelijke theorie, en dat ook als zodanig kan worden opgevat. Zowel als gevolg van de resten van die hegelse erfenis als door het schetsmatige van deze theorie van de geschiedenis is de zogenaamde ‘materialistische interpretatie van de geschie-

denis' (zoals gezegd: een term van Engels) van begin af aan behept met raadsels, interpretatiemoeilijkheden, en misverstanden die zo onvermijdelijk zijn, dat ook Marx (of Engels) ze niet zelf uit de wereld hebben kunnen helpen.

Onderscheid zou gemaakt kunnen worden tussen een 'zwakke' overdrachtelijke versie van de theorie, en een 'sterke', zo letterlijk mogelijke.

Bij de 'zwakke' versie staat het polemische element voorop. Hierbij is de theorie van de geschiedenis allereerst een verweer tegen interpretaties van de ontwikkeling van de samenleving die deze louter zien als de uitkomst van de werking van ideeën of als de manifestatie van de Geest. Daartegenover stelt de 'materialistische interpretatie' dat bij deze ontwikkeling in het algemeen de opvattingen van mensen en de vorm van maatschappelijke instituties bovenal beïnvloed worden door het stelsel van de productie, ruil en consumptie. De theorie van Marx is dan een antwoord op een bepaald soort geschiedschrijving, zoals die gedeeltelijk door Hegel en gedeeltelijk door zijn leerlingen werd beoefend. Als theorie verliest ze echter elke scherpte, zodra sociaal-economische factoren overal als belangrijke elementen hun opwachting in de analyse en geschiedschrijving van de samenleving hebben gemaakt - iets wat mede dank zij de invloed van Marx' werk is gebeurd. Van een 'theorie' kan men dan niet meer spreken. Overigens is het ook dan opvallend dat het werk van Marx weliswaar doordeesemd is met dit uitgangspunt, maar zich voor het overgrote deel bezig houdt met de uiteenzetting en bestrijding van *ideeën* en *theorieën*.

De 'sterke' versie gaat er vanuit dat Marx meende wat hij schreef, en er niet alleen op uit was betrekkelijke algemeenheden over de samenleving te debiteren. Deze versie stuit echter op schier onoplosbare problemen. In de eerste plaats lijkt het niet goed mogelijk 'basis' en 'bovenbouw' van elkaar te scheiden op de wijze waarop Marx dat doet. Volgens zijn voorstelling van zaken behoort bijvoorbeeld het recht tot de bovenbouw, en de productieverhoudingen tot de basis. Het is echter onmogelijk deze verhoudingen - tussen arbeider en ondernemer - te beschrijven los van de

juridische noties over eigendom en contract, en de juridische en politieke middelen waarmee dezen beschermd en gehandhaafd worden.

In de tweede plaats leidt een strikte interpretatie van Marx' theorie van de geschiedenis tot een verklaringsschema waarin alle sociale verandering voortkomt uit veranderingen in de technologie. Een dergelijke interpretatie is echter niet te verenigen met het oorspronkelijke idee van Marx over de eenheid van theorie en handelen, het bondgenootschap tussen radicale filosofie en revolutionair proletariaat. In plaats daarvan treedt een technologisch determinisme. Maar dan blijft nog altijd de ontwikkeling van die technologie zelf onverklaard: machines ontwerpen geen nieuwe machines.

In de laatste plaats leidt de 'sterke' versie gemakkelijk tot een even foute als simplistische visie op de sociale werkelijkheid, waarin alle handelingen van mensen 'verklaard' worden uit hun 'materiële' of 'klassebelangen', en waarin elk politiek, artistiek, religieus of wetenschappelijk verschijnsel 'herleid' wordt tot de 'materiële' factoren die eraan ten grondslag zouden liggen. Zulk simplisme is men later vulgair-marxisme gaan noemen, of economisch determinisme; daarbij moet dan wel aangetekend worden dat er in het werk van Marx talloze frases zijn aan te treffen waarop de vulgair-marxist zich met succes kan beroepen.

Revolutie en democratie

De Hegeliaanse achtergrond van de politieke theorie van Marx heeft een eigenaardige invloed gehad op zijn opvattingen over revolutie en over de staat.

Aan de ene kant is deze achtergrond er debet aan dat Marx' notie van de overgang van kapitalisme naar socialisme er een is van een dramatische, gewelddadige omwenteling. Aan de andere kant moet die omwenteling de fase zijn van een organisch, natuurlijk historisch proces. Het is dan ook geen toeval dat Marx bij het uitbeelden van dit verschijnsel steeds zijn toevlucht neemt tot de vergelijking met het baren: ook dat is de geboorte van het kwalitatief nieuwe uit het voor-

gaande op volstrekt natuurlijke, maar niettemin violente wijze. De binding tussen hegelse filosofie van de geschiedenis en de ‘materialistische’ theorie leidt op dezelfde manier onvermijdelijk tot analogieën met organische, biologische processen. Marx was zich daarvan bewust. Hij herkende in Darwins *On the Origin of Species* een projectie van het concurrentieprincipe van de burgerlijke samenleving op het rijk van de natuur, maar was ook zo gegrepen door de intellectuele prestatie van Darwin, en de parallelliteit tussen diens onderneming en de zijne, dat hij in 1880 Darwin verzocht of deze de eer wilde aanvaarden dat het tweede deel van *Das Kapital* aan hem werd opgedragen. Darwin bedankte overigens voor de eer; het tweede deel werd door Marx trouwens ook niet voltooid.⁵

De consequentie van deze opvatting van revolutie was dat Marx zich steeds keerde tegen de dominante revolutionaire traditie van zijn dagen, de jakobijnse. Het schrikbewind van Robespierre veroordeelt Marx, maar niet op morele gronden. De jakobijnse dictatuur is tot mislukken gedoemd, omdat ze alleen maar een politiek karakter heeft, en noch gebaseerd is op een klasse, noch op inzicht in de sociaal-economische verhoudingen. De jakobijnse revolutie is een politieke revolutie, die door politisering van de samenleving de tweedeling tussen staat en maatschappij op wil heffen. Een dergelijke politiek is echter louter gebaseerd op de wil als alles bepalende factor. ‘Het beginsel van de politiek is de *wil*. Hoe eenzijdiger, dat betekent hoe vollediger de *politieke* rede is, des te meer gelooft ze aan de *almacht* van de wil, des te meer is ze blind voor de *natuurlijke* en intellectuele *grenzen* van de wil, des te onbekwamer is ze derhalve om de bron van sociale misstanden te ontdekken’.⁶ Het gebruik van terreur om aan de macht te blijven is het definitieve bewijs dat de revolutie mislukt is. De politiek kan de burgerlijke samenleving pas hervormen, als die samenleving zelf al de elementen bevat die een revolutie van bovenaf in feite overbodig maken.

Deze opvatting klinkt door in alle beoordelingen die Marx geeft aan contemporaine revolutionaire situaties. Steeds waarschuwt hij tegen een voortijdig optreden van het prole-

tariaat als revolutionaire klasse - in 1848 evengoed als in 1871 ten tijde van de Commune. Alleen in de periode 1849-1850 lijkt het erop dat Marx zich tijdelijk tot een andere positie bekeert. (Hierover meer in het volgende hoofdstuk.)

De Hegeliaanse conceptie van revolutie is het contrapunt van Marx ten opzichte van de jakobijnse traditie - iets dat ook tot uiting komt in de al besproken opvatting van Marx over de organisatie van het proletariaat; iets dat hem er toe bracht naar de communistenbond te verwijzen als niet meer dan een ‘propagandaclub’⁷, en wat hem steeds met enorme woede en energie tekeer deed gaan tegen degenen die hem van een samenzweringstheorie van de revolutie betichtten. (Zoals Karl Vogt, aan wie hij een schotschrift van ruim 200 bladzijden wijdde, in 1860, midden in zijn werk aan *Das Kapital*). Nog in 1870 verweert hij zich tegen aantijgingen van deze aard: ‘Het proletariaat heeft geen samenzwering nodig; zijn samenzwering is altijd openbaar’.⁸

Zijn politieke filosofie geeft Marx de zekerheid dat de revolutie moet komen; het maakt in dit opzicht geen verschil dat de opheffing van het bijzondere en het algemene bij Hegel het eindpunt, en bij Marx het begin van de geschiedenis heet. Maar die zelfde filosofie stelt hem niet in staat te voorspellen waar, hoe, en wanneer die revolutie zal uitbreken. De revolutie moet aan een aantal voorwaarden voldoen: de sociaal-economische basis moet aanwezig zijn, en de omwenteling in bezitsverhoudingen moet gepaard gaan met een omwenteling in het bewustzijn die de revolutie mogelijk maakt. Maar Marx is niet in staat deze twee voorwaarden te preciseren. Zijn leven lang zien we hem aan de ene kant om de haverklap voorspellen dat de revolutie nu *moet* uitbreken, en aan de andere kant steeds opnieuw waarschuwen tegen feitelijke revolutiepogingen, die in zijn ogen altijd voortijdig zijn en het karakter van een *putsch* hebben.

De opheffing van de staat

Maar wat is het alternatief dat Marx te bieden heeft? Hierover geven met name zijn vroege geschriften uitsluitsel. De au-

thentieke revolutie moet per definitie bestaan uit de opheffing van de tegenstelling tussen staat en samenleving, tussen het principe van universaliteit, dat echter als een afzonderlijke sfeer georganiseerd is, en de baaierd van deelbelangen. Deze opheffing is de *opheffing* van de staat - in de hegelse betekenis. De staat sterft dus niet af, zoals Engels het later in een klassiek geworden formulering, zegt, maar krijgt een kwalitatief ander karakter. Hoe? Volgens Marx door de invoering van het algemeen kiesrecht.⁹ Algemeen kiesrecht is echter bij hem niet het centrale punt van een radicaal-democratisch programma, maar het instrument voor een fase in het dialectisch proces waarbij zij die altijd in hun doen en laten zijn bepaald door hun materiële levensvoorwaarden, zelf greep op de laatste krijgen: zo lost het algemeen kiesrecht de tegenstelling op tussen staat en maatschappij.

Ruim honderd jaar later, in een tijdvak waarin het algemeen kiesrecht voor de meeste hoogontwikkelde staten al ruim een halve eeuw vanzelfsprekend is, treft de discrepantie tussen de filosofische conceptie van Marx ('opheffing van de staat') en het instrument dat hij zich daartoe dacht ('algemeen kiesrecht') scherper dan mogelijk was in zijn tijd. Los daarvan is het mogelijk die filosofische conceptie te beoordelen op zijn eigen verdiensten.

De gedachte dat staat en maatschappij in elkaar opgaan is een notie die in de westerse politieke filosofie al voorkomt bij Plato, maar die haar explosieve kracht pas ontwikkelt in de periode dat er sprake is van een werkelijk verschil tussen staat en samenleving, dat wil zeggen wanneer het proces van staatsvorming in het westen vanaf de vijftiende eeuw zijn beslag begint te krijgen. In de Romantiek vindt deze klassieke gedachte zijn uitdrukking in het idee van de eenheid van individu en gemeenschap, hetgeen tegelijk de volledige 'ontplooiing' van dat individu betekent. In vrijwel alle romantische ideologieën wordt de verwerkelijking van dit idee gezocht in een idyllisch voorgesteld verleden; Marx echter projecteerde haar in de toekomst.

Filosofisch verwijst de 'opheffing' van de staat, de samenvoeging van staat en maatschappij naar de opheffing van de

vervreemding, en deze op zijn beurt, houdt niets anders in dan de geboorte van de ‘totale’ mens, die niet meer verscheurd wordt door de uiteenlopende sferen waarin hij (of zij, maar daar spreekt Marx niet over) zijn *rol* speelt.

Historisch leidt deze conceptie onherroepelijk tot een politiek regime, dat zich met een beroep op Marx, *boven* staat en maatschappij plaatst en beide aan zich onderwerpt.¹⁰ Het is moeilijk, zo niet onmogelijk, om zich een andere realistische vorm van de verwerkelijking van de ‘opheffing van de staat’ voor te stellen. Wellicht is dat een van de redenen waarom Marx er altijd met recht en reden vanaf heeft gezien om de toekomstige communistische samenleving zelfs maar in houtskool te schetsen. Het was niet aan hem, zo formuleerde hij het ooit ‘recepten te schrijven voor de gaarkeukens van de toekomst’. Misschien is het meest passende commentaar bij de utopie van Marx zijn antwoord aan Gertrud Kugelmann (de echtgenote van zijn bewonderaar dr. Kugelmann), die hem bij zijn bezoek in 1867 toevoegde: ‘Ik kan mij u niet voorstellen in die maatschappij van de toekomst, gezien uw aristocratische gewoonten en smaak’. Marx zei: ‘Ik ook niet. Die tijd zal komen, maar wij moeten dan weg zijn’.¹¹

Eindnoten:

1. *MEW*, 3, 535.
2. *MEW*, 13, 9.
3. L. Kolakowski, ‘Die utopische Anti-Utopie von Marx’, in L. Kolakowski, *Marxismus - Utopie und Anti-Utopie*, Stuttgart 1974, 17.
4. S. Padover (ed.), *The Letters of Karl Marx*, Englewood Cliffs New Jersey 1979, 81.
5. Padover, *Karl Marx*, o.c., 364.
6. *MEW*, 1, 402.
7. *MEW*, 14, 438.
8. *MEW*, 16, 422.
9. Cf. S. Avineri, *The Social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge 1970, 204.
10. L. Kolakowski, ‘The Myth of Human Self-Identity’, in L. Kolakowski en S. Hampshire (eds.), *The Socialist Idea. A Reappraisal*, London 1977, 31.
11. Padover, *Karl Marx*, o.c., 353.

7**Politieke journalistiek**

Zonder middel van bestaan arriveerde Marx in Londen. Zijn vrouw en kinderen volgden enkele maanden later. Londen was toen de grootste stad van Europa, een vrijplaats voor de duizenden die om politieke of economische redenen na de mislukte revoluties van 1848 waren uitgeweken. Met verbazing stelden ze vast dat de politie geen wapens droeg, dat Groot-Brittannië geen censuur kende en ook geen toezicht op politieke ballingen.

Maar Londen was ook de hoofdstad van het vroeg-industriële kapitalisme. Het laissez-faire liberalisme vierde er hoogtij: zelfs de aanleg van een gemeentelijk rioleringsstelsel werd eerst voorgesteld als een onaanvaardbare aantasting van de individuele verantwoordelijkheid. Marx had gedacht dat zijn verblijf in Londen van korte duur zou zijn. Hij zou er blijven tot zijn dood. Tussen 1850 en 1870 schreef hij er zijn belangrijkste theoretische werken. Na de ondergang van de Communistenbond was hij lange tijd niet meer politiek actief. Veel van zijn tijd, vooral tussen 1852 en 1860, ging heen met journalistiek werk, waarmee Marx tenminste enig geld verdiende. Deze journalistieke arbeid vormt een substantieel deel van zijn oeuvre. Ten dele past Marx hier zijn theoretische concepties toe op de politieke en maatschappelijke gebeurtenissen van zijn dagen; ten dele is het repertoire van analytische inzichten dat hij gebruikt breder dan dat van de ‘materialistische opvatting van de geschiedenis’.

De naweeën van 1848

In Londen stort Marx zich op twee projecten: de voortzet-

ting van de Communistenbond, en de uitgave van een nieuw blad, dat opnieuw *Neue Rheinische Zeitung* gaat heten, met als ondertitel *Politisch-ökonomische Revue*. Het plan was dat deze nieuwe *Neue Rheinische Zeitung* in Duitsland zou gaan verschijnen, eerst als maandblad, maar naarmate het succes ervan grotere vormen zou aannemen, uiteindelijk als dagblad. Marx slaagde er echter niet in de benodigde fondsen te verwerven. Slechts vier afleveringen verschenen, onregelmatig; de oplage bedroeg 2500. Marx en Engels namen de inhoud geheel voor hun rekening.

Tot die inhoud behoren twee van hun klassieke politiek-historische studies: *Der deutsche Bauernkrieg* van Engels, en *Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850* van Marx. In beide geschriften gaat het om een analyse van de nederlaag van 1848. Engels bedrijft deze door middel van een studie van de boerenoorlog die aan het begin van de zestiende eeuw in Duitsland woedde, en waarin hij parallellen ziet tussen Luther en de liberale burgerij van 1848, en tussen de vroeg-communistische beweging van de wederdopers en de echte revolutionairen van de negentiende eeuw. Marx schrijft een bijtende interpretatie van de politieke ontwikkeling in Frankrijk, die een jaar later zou culmineren in de proclamatie van het Tweede Keizerrijk door de tot president gekozen Lodewijk Napoleon (daarna Napoleon III). Deze staatsgreep die de eerste moderne dictatuur in Europa tot stand bracht, inspireerde Marx tot een van zijn bekendste en briljantste politieke pamfletten: *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*.

Een directere les uit de gebeurtenissen van 1848 en 1849 trokken Marx en Engels in hun stellingname binnen de nog steeds bestaande Communistenbond. In enkele artikelen en geschriften, met name in een schrijven gericht aan het centrale bestuur van de Communistenbond, uit maart 1850, betoogden zij dat het proletariaat weliswaar in eerste instantie moest samenwerken met de bourgeoisie - zolang het ging om de gezamenlijke strijd tegen feodalisme en absolutisme; maar dat de opstelling van de arbeidersklasse een geheel andere moest worden, zodra de bourgeoisie de politieke

macht had veroverd. Dan zou het proletariaat zich moeten organiseren in zelfstandige politieke organen, naast die van de officiële burgerlijke staat, en vanuit die positie deze laatste ondermijnen. Het middel daartoe zou moeten zijn: het radicaliseren van de hervormingsvoorstellen die de bourgeoisie zelf nog voor haar rekening wilde nemen (bijvoorbeeld: door progressieve, in plaats van proportionele belastingheffing te eisen.) Een dergelijke strategie zou het bewind van de democraten - deze term is voor Marx en Engels nu synoniem met burgerlijk - geleidelijk ondermijnd worden. De leuze van het proletariaat in deze langdurige en moeizame strijd zou moeten zijn: ‘De revolutie in permanentie’.¹

Marx en Engels ontvouwen hier een programma dat nauw aansluit bij de woeste retoriek uit de laatste maanden van de *Neue Rheinische Zeitung*. Het heeft er alles van dat Marx hier de jakobijnse revolutionaire traditie accepteert: revolutie opgevat als een goedgeorganiseerde greep naar de macht door een *voorhoede*-partij. Dit geschrift - en enkele andere uit dezelfde periode - laten zich lezen als een blauwdruk van de tactiek die Lenin en Trotski later zouden gebruiken. Op deze artikelen heeft Lenin zich dan ook uitdrukkelijk beroepen.

Deze merkwaardige episode duurde niet lang. Toen na enkele maanden bleek dat noch sprake was van een herleving van de revolutie, noch van een reorganisatie van de Communistenbond tot een daadwerkelijke politieke organisatie, verlieten Marx en Engels hun ultra-revolutionaire positie, en trokken zich - nadat zich eerst nog een scheuring had voorgedaan - uit de Communistenbond terug. Toen enkele jaren later een aantal vooraanstaande leden van de Communistenbond in Keulen terecht stond, verdedigde Marx - die bij associatie was aangeklaagd - zich met een uitvoerig pamflet, *Enthüllungen über den Kommunisten-Prozess zu Köln*, waarin hij uitvoerig afstand nam van de jakobijnse revolutionaire traditie. Samenzweringen en geheime genootschappen konden de zaak van het proletariaat slechts afbreuk doen. Alleen op basis van de steun van de arbeidersklasse was een sociale revolutie mogelijk. Na de breuk met de Communis-

tenbond had Marx tot de oprichting van de Internationale Arbeiders Associatie geen bemoeienis meer met een politieke organisatie. Onze ‘partij’ waarover hij het in zijn brieven veelvuldig heeft, bestaat alleen uit hemzelf, Engels, en een handjevol aanhangers. Ze is niet de naam van georganiseerd verband van mensen, maar een uitdrukking voor de ideeën van Marx.

Geld en leven

Het mislukken van de *Neue Rheinische Zeitung - Politisch-ökonomische Revue* deed Engels afzien van verdere pogingen een bestaan als journalist op te bouwen. In november 1850 trad hij in dienst van de firma Ermen & Engels, waarvan zijn vader deelgenoot was. In 1852 werd hij bedrijfsleider van de textielfabriek in Manchester, op een jaarsalaris van £100,- en een aandeel in de bedrijfswinst. Engels ontpopte zich als een talentvol ondernemer. Na de dood van zijn vader, in 1864, werd hij medefirmant, en in 1869 was hij vermogend genoeg geworden om zich als rentenier in Londen te vestigen. In zijn eerste jaren als kapitalist kon Engels Marx financieel maar mondjesmaat ondersteunen; niettemin is wel berekend dat hij Marx tot 1869 met gemiddeld £100,- per jaar bijstond. Toen hij naar Londen verhuisde, betaalde Engels alle openstaande schulden van Marx en gaf hem een jaargeld van £350,-. Dit maakte de laatste tot een man in goeden doen.

Vooraf in de jaren vijftig leed de familie Marx bittere armoede. Deze kwam minder voort uit geldgebrek dan uit het onvermogen van Marx en zijn vrouw met geld om te gaan; én uit de noodzaak die Marx voelde om naar buiten toe een stand op te houden die zijn middelen te boven ging. Opeenvolgende grotere en kleinere erfenissen bleken nooit voldoende om de permanente geldzorgen werkelijk te verlichten, evenmin als de genereuze hulp die hem regelmatig werd geboden door zijn Nederlandse familie, met name zijn oom Lion Philips, bankier te Zaltbommel, en beheerder van het vermogen van zijn moeder, die in 1863 stierf. In 1862 was

de nood zo hoog gestegen, dat Marx voor het eerst (en het laatst) in zijn leven probeerde een baan te krijgen. Hij solliciteerde naar de functie van klerk bij de Great Western Railways, maar hij werd afgewezen vanwege zijn onleesbare handschrift. (In een tijdperk dat nog geen typemachine kende, schreef Jenny Marx de teksten van haar man in het net.)

Na jarenlange verhuizingen van de ene ellendige huurflat naar de andere, in Chelsea en Soho, compleet met uitzettingen wegens schuld, stelden enkele kleine erfenissen Marx in staat een herenhuis te huren aan wat toen de rand van Londen was, tussen Hampstead Heath en het British Museum. In 1863 maakten nieuwe erfenissen het mogelijk naar een nog groter huis in dezelfde buurt te verhuizen.

De New York Daily Tribune

In de jaren vijftig had Marx maar één eigen bron van regelmatige inkomsten. Dit was zijn journalistieke werk voor de *New York Daily Tribune*. In juni 1850 verkreeg Marx toestemming om te werken in de studiezaal van de bibliotheek van het British Museum. Met zijn gebruikelijke ijver nam hij zijn studie van de politieke economie weer op. Op 8 januari 1851 stuurde Engels hem vanuit Manchester een pond - zijn eerste gift aan Marx, vergezeld van de aanmoediging om het grote werk nu eindelijk eens af te maken. In april deelde Marx hem mee dat hij dacht over vijf weken zover te zijn, dat hij zijn studie in drie delen op zou kunnen schrijven. De Duitse socialistenleider Ferdinand Lassalle, met wie Marx correspondeerde, sprak in een brief uit van verlangen te branden om dit ‘driedelige monster van de in een socialist veranderde Ricardo en de in een econoom veranderde Hegel’ te lezen.² Ook ditmaal ging het om een schijnzwangerschap. Marx bleef maar doorstuderen en aantekeningen maken. Charles Dana, adjunct-hoofdredacteur van de *New York Daily Tribune*, die Marx in 1848 in Keulen had ontmoet, deed hem in augustus 1851 het aanbod regelmatig aan zijn krant mee te werken. De op dat moment berooide Marx had geen keus, ook al was hij voorlopig nog niet bij machte in het

Engels te schrijven. Opnieuw schoot Engels te hulp: de eerste negentien artikelen van Marx in de *New York Daily Tribune* werden door hem geschreven.

De *New York Daily Tribune* was toentertijd met een oplage van 200.000 de grootste krant van de Verenigde Staten. Het blad stelde een nieuwe standaard van kwaliteit voor de dagbladjournalistiek. Het blad kon dit doen, omdat het zich richtte op het ontwikkelde en verlichte deel van het Amerikaanse publiek, waaronder zich zeer veel emigranten bevonden die om economische of politieke redenen na 1848 uit Europa naar de Nieuwe Wereld waren getrokken.

De *New York Daily Tribune* verschafte Marx het grootste publiek dat hij tijdens zijn leven zou bereiken. Vanaf augustus 1852 schreef hij zijn artikelen zelf, jarenlang twee, later (vanaf 1857) een artikel per week - een belasting die hem geen tijd liet voor het voltooiën van zijn grote project. Toen de Amerikaanse Burgeroorlog uitbrak zegde de krant alle verbintenissen met buitenlandse correspondenten op, behalve die met Marx. Slechts sporadisch werden er echter nog artikelen van hem geplaatst. Het laatste stuk verscheen in maart 1862.

Op zijn minst 321 artikelen van Marx zijn in de *New York Daily Tribune* afgedrukt, maar het zijn er zeker meer geweest. De redactie sprong zeer vrij met zijn stukken om. Bijna een kwart verscheen als niet ondertekend hoofdredactioneel commentaar. Andere stukken werden verknipt en op verschillende plaatsen aan andere artikelen in de krant vastgeplakt. Veel artikelen zijn wel geschreven maar om uiteenlopende redenen niet gepubliceerd. De meeste zijn niet ondertekend.

Daarnaast schreef Marx stukken voor diverse Britse kranten van meestal linkse signatuur, en ook voor meer of minder verwante dagbladen in Duitsland, zoals de *Neue Oder-Zeitung* in Breslau, (waarvan een familielid van Lassalle de eigenaar was). In de literatuur over Marx en zijn oeuvre vormt diens journalistieke werk een nauwelijks systematisch bestudeerd terrein. Toch gaat het hier om een immense productie: in de niet volledige MEW-uitgave van zijn werk

beslaat het journalistieke werk (inzonderheid dat van Engels) acht van de zesentwintig delen, al met al ongeveer een derde van de geschriften van Marx, en een nog veel groter percentage als men alleen kijkt naar het bij zijn leven gepubliceerde werk. Marx schreef de meeste van zijn artikelen voor zijn brood, maar hij was geen broodschrijver. Vanuit zijn crisiscentrum in de leeszaal van het British Museum hield hij tien tot twaalf uur per dag, dag in dag uit, de vinger aan de pols van zijn tijd. Zijn journalistieke artikelen hebben in het algemeen het karakter van een uitvoerige analyse, aangevuld met een politiek commentaar. Hier legt Marx zich toe op de ontleding van de wereld waarin hij leefde, en hier dient men dan ook te zoeken naar de manier waarop hij zijn theoretische inzichten toepaste op de politieke werkelijkheid die zich aan hem voordeed.

Opnieuw blijkt dan dat de theorie van de geschiedenis bij Marx, al dan niet gekoppeld aan zijn onderliggende hegelse filosofie van de geschiedenis, door hem niet moeiteloos toegepast kan worden op die concrete werkelijkheid. Enerzijds is Marx steeds op zoek naar feiten en processen die zijn visie op de geschiedenis illustreren, en daardoor in zijn ogen bevestigen. Zijn model van argumentatie is dat van een advocaat, die een eenmaal ingenomen stelling hoe dan ook tracht te verdedigen; niet dat van een man van wetenschap die zijn uitgangspositie opvat als een vermoeden waarvan de veronderstelde waarheid aangetoond moet worden door de confrontatie met de weerbarstige werkelijkheid.³ Tegelijkertijd blijkt Marx in zijn feitelijke analyses te ontsnappen aan het dwangbuis van zijn eigen theorie; ze zijn rijker, en dus ook genuanceerder en ingewikkelder dan de samenvatting in het voorwoord van *Zur Kritik der politischen Ökonomie* zou doen vermoeden. Naast sociaal-economische en technologische worden ideologische, geologische, geografische en klimatologische factoren en redenen van staatsbelang aangevoerd ter verklaring van politieke processen en gebeurtenissen.

In zijn journalistieke werk lijkt Marx een uitgesproken beoefenaar van wat in het vorige hoofdstuk werd genoemd:

de ‘zwakke’ versie van zijn theorie van maatschappelijke ontwikkeling. Eén opmerkelijk aspect van deze politiek-journalistieke arbeid zijn de steeds weer terugkerende voorspellingen van revoluties die aanstaande zouden zijn - voorspellingen die nooit uitkwamen, zoals Marx het bij zijn analyses van eigentijdse politieke gebeurtenissen vrijwel altijd bij het verkeerde eind heeft gehad, hoe degelijk, grondig en intelligent deze analyses ook zijn. Een korte uiteenzetting van twee betrekkelijk onbekende thema's uit dit politiek-journalistieke werk illustreert enerzijds zowel de spanning tussen de theoretische concepten van Marx en zijn empirische analyses, maar laat anderzijds ook zien welke verbindingen er niettemin tussen die beide niveaus bestaan.

De dialectiek van de vooruitgang

Zijn visie op het Europese kolonialisme ontwikkelde Marx met name in een aantal artikelen over India, de kern van het Britse imperium. Kolonialisme is voor Marx bovenal het invoeren van de burgerlijke produktiewijze in voor-kapitalistische samenlevingen. Vanuit dit gezichtspunt verwelkomde hij de Britse kolonisering van India, hoe immoreel en gewelddadig deze zich ook voltrok. De Britse belastinggaarder en de Britse soldaat, Engelse stoom en Engelse vrijhandel, maakten een eind aan de traditionele produktiewijze, gebaseerd op de dorpsgemeenschap, en bewerkstelligden zo ‘de enige sociale revolutie die Azië ooit kende’.⁴ Hoezeer ook de ondergang van al deze traditionele, vredige en idyllische vormen van sociale organisatie de gevoelsmens tegen de borst moet stuiten, niet vergeten mag worden, volgens Marx, dat die zelfde weerloze gemeenschappen de ruggegraat vormden van het oosterse despotisme, dat zij de menselijke geest beknelden, er het hulpeloze werktuig van bijgeloof van maakten, en deze beroofden van alle grootheid en energie. ‘Wij moeten niet vergeten dat de barbaarse eigenwaan die zich concentreerde op een of ander miserabel stukje land, rustig getuige was van de ondergang van keizerrijken, van het uitoefenen van onuitsprekelijke wreedheden, van

het uitmoorden van de bevolking van grote steden, - zonder deze als iets anders op te vatten dan als natuurrampen, maar zelf de hulpeloze prooi was van de eerste de beste agressor die de moeite nam hem op te merken'.⁵ In deze trant houdt Marx zijn lezers voor dat het voor-kapitalistische India allerm minst een paradijs was bewoond door edele wilden, maar eerder gelijkenis vertoonde met de natuurstaat van Hobbes, waar sprake is van een permanente oorlog van iedereen tegen iedereen. In een redenering die haar verwantschap met concepten als dat van 'de onzichtbare hand' (Adam Smith) en 'de list der rede' (Hegel) niet verloochent, zet Marx vervolgens het progressieve van de Britse kolonisatie uiteen: 'Zeker, alleen door de meest laag bij de grondse belangen werd Engeland ertoe bewogen een sociale revolutie in Indië teweeg te brengen, en de wijze waarop ze haar eigenbelang behartigde was stompzinnig. Maar daar gaat het niet om. Het gaat hierom: kan de mensheid haar lot vervullen zonder een radicale revolutie in de sociale verhoudingen van Azië? Als dat niet het geval is, dan was Engeland, welke misdaden het ook begaan heeft, het onbewuste instrument van de geschiedenis toen het deze revolutie tot stand bracht'.⁶

In een afsluitende beschouwing (evenals de voorgaande uit 1853) benadrukt Marx nog sterker het progressieve karakter van het Britse kolonialisme. Dit vervult een dubbele zending: het moet de oude orde vernietigen en de grondslagen leggen voor een samenleving naar westers model. Juridische en morele kwesties zijn daarbij niet terzake, in een land waarvan de geschiedenis alleen maar de geschiedenis is van de verovering ervan door andere machten. 'De vraag is dus niet of de Engelsen het recht hadden Indië te veroveren, maar of een door de Turken, de Perzen of de Russen veroverd Indië de voorkeur zou verdienen boven het door de Britten veroverde Indië'.⁷ Het moderne Indië had als eerste conditie de door de Britten tot stand gebrachte, en ongekende politieke eenheid, gegarandeerd door het Indische leger, door Engelse onderofficieren gedrield, maar niettemin het *sine qua non* van de Indische emancipatie. Een ander instrument voor vernieuwing dat Marx noemt is de vrije pers -

‘die voor het eerst in Azië ingang heeft gevonden’. Bovenal echter kent hij betekenis toe aan de introductie van spoorwegen. Dit nieuwe communicatiesysteem maakte niet alleen een moderne industrie mogelijk, maar ontbond bovendien het traditionele particularisme van de Indische samenleving en de arbeidsverdeling die daarop was gebaseerd.⁸ Dit houdt niet in dat deze modernisering geen verschrikkelijke offers vraagt van de inheemse bevolking, en evenmin dat de Britse kolonisten zich met recht kunnen beroepen op hun beschavende rol. Beide groepen zijn acteurs in een spel waarvan zij de betekenis zelf niet kunnen zien. ‘Burgerlijke industrie en burgerlijke handel scheppen deze materiële voorwaarden voor een nieuwe wereld op dezelfde wijze als geologische revoluties het aanzien van de aarde hebben geschapen. Pas wanneer een grote sociale revolutie de resultaten van het burgerlijk tijdvak: de wereldmarkt en de moderne produktiekrachten, overmeesterd heeft en deze onder de gemeenschappelijke beheersing van de verst voortgeschreden volkeren heeft gebracht, pas dan zal de menselijke vooruitgang niet langer lijken op die afschuwelijke heidense afgoden, die nectar alleen maar uit de schedels van hun verslagen tegenstanders wilden drinken.’

Marx heeft zijn opvattingen over de relatie tussen de ontwikkelde kapitalistische staten en hun kolonies nooit preciezer beschreven dan in deze artikelen. Drie elementen in zijn analyse zijn opmerkelijk. In de eerste plaats: de grote, zo niet beslissende rol die hij bij de ontwikkeling van Indië toekent aan het spoorwegstelsel. Enerzijds past dit in de technologisch-deterministische versie van zijn theorie van de geschiedenis. Anderzijds is deze nadruk op de expansie van de markt, ook al is deze te danken aan een nieuwe technologie, die van de stoomlocomotief, niet goed in overeenstemming te brengen met de politiek-economische theorie van Marx - een thema dat in het volgend hoofdstuk aan de orde komt. In de tweede plaats illustreert deze analyse hoezeer Marx vast bleefhouden aan Hegeliaanse vooronderstellingen: de geschiedenis voltrekt zich achter de rug van de mensen om. Zij streven doelen na, soms met succes en soms

niet, maar zij hebben geen zicht op het patroon dat de onbedoelde gevolgen van hun handelingen vormen. Dit is niettemin een patroon van maatschappelijke vooruitgang, Marx' gesecculariseerde vertaling van Hegels opvatting van de geschiedenis als de geleidelijke ontplooiing van de Rede in de wereld. In de derde plaats is een consequentie van de voorgaande elementen de afwezigheid van een imperialismetheorie bij Marx. Hij zag in vrijhandel en de uitbreiding van de markt mechanismen die nationaal en cultureel particularisme succesvol doorbraken - de kosten daarvan nam hij op de koop toe - en die de arbeiders tot een uiteindelijk internationaal verzet tegen de bourgeoisie zouden brengen.¹⁰

Het machtsevenwicht in Europa, en Rusland

De publikatie van Marx die de best verkochte bij zijn leven is geworden is het pamflet *Lord Palmerston*; het vond zijn weg naar ruim 16.000 kopers. *Lord Palmerston* verscheen in 1853 en bestond uit een bundeling van eerder in de *People's Paper*, een progressieve krant in Manchester, en in verkorte vorm in de *New York Daily Tribune* gepubliceerde artikelen. Lord Palmerston was toen minister van buitenlandse zaken van het Verenigd Koninkrijk, en hij was dat al tientallen jaren: in 1855 zou hij eerste minister worden en tot zijn dood in 1865 de Britse politiek domineren.

Lord Palmerston is een voorbeeld van Marx op zijn best, als stilist en polemicus. Op uiterst bondige wijze dirigeert hij colonnes informatie langs de kortst mogelijke weg naar het slagveld. Daar worden ze als Napoleontische bataljons *en masse* tegen de vijandelijke linies ingezet, nadat deze eerst stormrijp zijn gemaakt door een barrage van puntige en sarcastische typeringen. Zó schildert Marx Palmerston, die van 1809 tot 1828 minister van defensie was, in 1830 overstapte van de Conservatieven naar de Liberalen, en vervolgens - met enkele onderbrekingen - als minister van buitenlandse zaken diende: 'Het is geen man van groots opgezette plannen, van visionaire ontwerpen; hij streeft geen grote doeleinden na, maar verweekelt zich slechts in moeilijke-

den om er zich met een gunstig effect weer uit te kunnen draaien. Hij heeft complicaties nodig om niet werkeloos te hoeven zijn; en treft hij ze niet aan, dan scheidt hij zelf wel kunstmatige. Hij zwelgt in schijnconflicten, in schijngevechten met schijntegenstanders, in het uitwisselen van diplomatieke nota's, in orders die schepen laten opstomen, tot al dit gedoe zich uiteindelijk oplost in de heftige parlementaire debatten die hem de eendagsroem brengen welke het enige en constante doel van zijn ijver vormt. Internationale conflicten dirigeert hij als een kunstenaar, hij drijft de dingen tot een zekere spits, en dreigen ze dan al te ernstig te worden, dan retireert hij - want zo heeft hij er in ieder geval de dramatische opwindning aan overgehouden die voor hem onontbeerlijk is. In zijn ogen is de gang van de geschiedenis niets anders dan een tijdverdrijf dat uitsluitend is uitgevonden tot vernoegen van de edele burggraaf Palmerston van Palmerston'.¹¹ Na deze introductie volgt een gedetailleerde ontleding van Palmerstons ministeriële loopbaan. Marx confronteert de woorden van Palmerston met zijn daden, of met de afwezigheid daarvan. Hij vergelijkt uitspraken van de minister over de ene kwestie met die over een soortgelijke andere; of met die over een zelfde kwestie enkele weken, maanden of jaren later. Hij laat zijn lezers een Palmerston zien die zich de voorvechter van constitutionele vrijheden op het vasteland van Europa noemt, kampioen van het liberalisme en behartiger van de Britse belangen, naarmate hij in zijn daden een tegenovergestelde politiek volgt: de Russische onderdrukking van de Poolse opstand legde hij al even weinig in de weg als dat hij insisterde op de Britse rechten in Krakow - bij het Weense Congres tot vrije stad onder gemeenschappelijke garantie van Rusland, Pruisen, Oostenrijk, en Groot-Brittannië verklaard - wanneer Rusland ook dat laatste vrije stukje Polen annexeert. Op dezelfde wijze, zo betoogt Marx, heeft Palmerston de Russen niets in de weg gelegd bij hun langzaam maar zeker oprukken naar de Donau-monding en de Bosporus, ook al ging dat gepaard met grote schade voor de Britse handelsbelangen in dat gebied. 'In de Russische woordenschat ontbreekt het woord "eer". Het begrip zelf

geldt daar als een Franse illusie. “Tschtoto takoje honneur? Eto franzusskaja chimère”, luidt een Russisch spreekwoord. De ontdekking van de Russische eer dankt de wereld enkel en alleen aan lord Palmerston, die een volle kwart eeuw op elk kritiek moment instond voor de “eer” van de tsaar’.¹² Aldus Marx, die het in dit pamflet nog bij onuitgesproken suggesties laat, maar in zijn correspondentie herhaaldelijk liet weten dat voor hem niets meer boven alle twijfel verheven was dan dat Lord Palmerston een betaalde Russische agent was.¹³ In deze mening stond Marx niet alleen; ze was in die tijd gemeengoed in radicale kringen.¹⁴ Merkwaardig genoeg was de auctor intellectualis van deze dwanggedachte een volstrekte reactionair, de pro-Turkse publicist David Urquhart. Voor Marx was dat geen bezwaar: ‘Urquhart mocht dan een man met “subjectief-reactionaire” opvattingen zijn, zijn visie op de internationale betrekkingen was “objectief-revolutionair”’.¹⁵

Het pamflet tegen Lord Palmerston maakt in feite deel uit van een lange reeks geschriften waarin Marx zich bezighoudt met de ontwikkeling van de machtsbalans in Europa en de rol die Rusland daarbij speelde. Dit thema is een van de grote, zo niet dé grote constante van zijn politieke geschriften. Zoals een artikel tegen de despotie van de Russische troon tot het verbod op de *Rheinische Zeitung* leidde, zo waren het de artikelen van Marx in de *Neue Rheinische Zeitung* tegen het Pruisische koningshuis, dat hij er onder meer van betichtte in dienst te staan van de tsaar, die uiteindelijk de stoot gaven tot de ondergang van deze krant.

Het begrip ‘Realpolitik’ ontstond na het vervliegen van de revolutionaire illusies van 1848, nog voor Bismarck er de verpersoonlijking van werd. Marx telde zich niet tot de ‘Realpolitiker’¹⁶, maar in zijn politieke analyses rekende hij met dezelfde eenheden als dezen. De centrale eenheid was: het machtsevenwicht. Het post-Napoleontische Europa werd bij het Weense Congres van 1815 tot een zorgvuldig geconstrueerde mobile. Groot-Brittannië, Frankrijk, Oostenrijk-Hongarije, Pruisen en Rusland beheersten het politieke toneel, stonden garant voor de nieuwe machtsbalans,

en hielden elkaar nauwlettend in het oog, want vooral Rusland werd door de andere vier van expansionistische neigingen verdacht. Tegen deze politiek van het machtsevenwicht was Marx, als alle revolutionairen van de negentiende eeuw, scherp gekant. Deze betekende immers tegelijk de onderdrukking van sociale en nationale bewegingen. Maar het hield niet in dat hij de ontwikkeling van de Europese machtsbalans niet met argusogen volgde: de bewegingen op dit niveau hadden een bijzondere betekenis voor de ontplooiingsmogelijkheden van het socialisme. De kern van de zaak was daarbij voor Marx de mate waarin de burgerlijke democratieën, bovenal Groot-Brittannië, in staat waren de politieke, militaire en ideologische druk van Rusland, het hoofdkwartier van de reactie, te weerstaan.

De meest systematische uiteenzetting van Marx over de Europese politiek en Rusland danken wij aan zijn eindeloze werk in het British Museum, waar zijn gewroet in de archieven begin 1856 een aantal documenten uit het begin van de achttiende eeuw aan het licht bracht. Dit leidde tot een reeks artikelen in de *Sheffield Free Press*; de volledige tekst verscheen pas in 1899 als stuiversbrochure onder de titel *Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century*. Dit boek wordt beheerst door twee thema's.

Het eerste thema kwam al naar voren in de bespreking van *Lord Palmerston*. In de documenten over de betrekkingen tussen Groot-Brittannië, Zweden, Denemarken en Rusland vindt Marx de bewijzen dat de in zijn ogen pro-Russische politiek van Palmerston geen uitzondering was, maar de voortzetting van een lange traditie in de Engelse buitenlandse politiek. Al aan het begin van de achttiende eeuw steunde de Britse politiek de Russische expansie rondom de Oostzee. Voor zover die politiek naar buiten toe gerechtvaardigd werd, gebeurde dat in termen van de Britse handelsbelangen die daarmee gediend zouden zijn. Maar een dergelijke materialistische verklaring van de geschiedenis gaat in dit geval in het geheel niet op, zo rekent Marx uitvoerig voor. Scheepvaart op en handel met Rusland gingen er niet op vooruit, toen Groot-Brittannië Rusland boven Zweden verkoos.

Maar waarom volgde de Britse regering dan een politiek die inging tegen de eigen politieke en economische belangen? Hier voert Marx een verklaring aan die niet gemakkelijk in overeenstemming is te brengen met zijn these dat de staat het uitvoerend comité van de heersende klasse is. De Britse buitenlandse politiek stond volgens Marx toentertijd niet in dienst, ook niet in overdrachtelijke zin, van de Britse bourgeoisie, maar ze was het instrument van de kleine fractie van die handelskapitalisten, van wie de belangen dezelfde waren als die van Rusland; een belangengroep die haar organisatorische basis had in de Handelsmaatschappij op Rusland. Marx doet geen poging uit te leggen wat het voor een klassentheorie betekent als klaarblijkelijk een kleine, goed georganiseerde fractie van de heersende klasse in staat is om over een periode van meer dan honderdvijftig jaar een politiek door te zetten die weliswaar haar eigen belang dient, maar ten nadele strekt van de burgerlijke klasse als geheel.

Het tweede thema in de *Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century* is de aard en het karakter van de Russische staat. Net als elke verlichte westerse tijdgenoot schildert Marx Rusland af als semi-barbaars. Maar hij werkt deze typering uit op een gedetailleerde wijze, die parallel loopt met zijn theoretische beschouwingen over voor-kapitalistische maatschappelijke ordes, met name die in een onvoltooide (en pas in 1939 gepubliceerde) voorstudie van *Das Kapital* uit de jaren 1857-1858.¹⁷ Marx neemt daar in feite afstand van de positie die hij inneemt in het voorwoord tot *Zur Kritik der politischen Ökonomie*. Daarin beschrijft hij verschillende produktiewijzen als elkaar opvolgende stadia in de geschiedenis. Hier echter wordt dit evolutionistische schema opgegeven, en wordt met zoveel woorden de mogelijkheid erkend van het naast elkaar bestaan van uiteenlopende produktiewijzen. Dit is vooral van belang, omdat de *oosterse despotie* nu blijkbaar geen historische, maar in de ogen van Marx een nog steeds actuele categorie is.

Rusland wordt namelijk beschreven als een hedendaagse verschijningsvorm van de oosterse despotie. De Russische staat is ontstaan door het afschudden van het Tartaarse juk,

maar als dat de eerste voorwaarde voor de onafhankelijkheid van het hertogdom Moskou is geweest, dan was ‘het afschudden van de Russische vrijheid daarvan de tweede’.¹⁸ ‘Moskou is groot geworden op de erbarmelijke en afschuwelijke school van de Mongoolse slavernij. Zijn kracht verwierf het zich alleen, omdat het virtuoos werd in de bekwaamheden van het slaafse’.¹⁹ Uitvoerig beschrijft Marx hoe de hertogen van Moskou het ene belendende vorstendom door list en geweld aan zich onderwierpen, onder het voorwendsel dat het door vijanden omsingeld was; en hoe, van hertogdom tot keizerrijk geworden, het principe van expansie onder het mom van voorwaartse verdediging de constante in de Russische politiek werd. Een constante die naar zijn mening dan ook geen einde had gevonden met de verovering van Finland, Estland, Letland, Litouwen, Polen, de Oekraïne, Bessarabië, Moldavië en Walachije.

In de jaren zestig zag Marx deze gezichtspunten alleen maar bevestigd door het neerslaan van de Poolse opstand van 1863, een gebeurtenis die aanleiding zou worden tot de oprichting van de Eerste Internationale, want de Poolse onafhankelijkheid was in de negentiende eeuw het symbool bij uitstek van zowel het streven naar nationale onafhankelijkheid als van dat naar emancipatie van de arbeidersklasse.

In zijn politieke en journalistieke geschriften levert Marx aanzienlijke nuanceringen bij zijn theorie van de geschiedenis. Het is echter steeds weer een probleem waar zulke nuances op te vatten zijn als een verfijnde toepassing van zijn theoretische inzichten, en waar ze er zover vanaf staan, dat ze met de laatste niet meer te rijmen zijn. Van die vraag was Marx zich bij tijd en wijle wel degelijk bewust. Zelf was hij er echter op uit zijn empirische analyses voor te stellen als de bevestiging van zijn theorie - hoe dan ook. Op zijn beschouwingen over India schreef hij openhartig aan Engels het volgende commentaar: ‘Het is mogelijk dat ik me blameer. Met een beetje dialectiek is dat natuurlijk altijd weer te redresseren. Ik heb vanzelfsprekend mijn stellingen dan ook zó ingenomen, dat ik in het omgekeerde geval ook gelijk heb’.²⁰

Eindnoten:

1. *MEW*, 7, 254.
2. Rubel en Manale, *o.c.*, 100.
3. F.J. Raddatz, *Karl Marx. Een politieke biografie* (1975), Baarn 1976, 266 e.v.
4. *MEW*, 9, 132.
5. *MEW*, 9, 132/133.
6. *MEW*, 9, 133.
7. *MEW*, 9, 221.
8. *MEW*, 9, 223.
10. A. Walker, *Marx: His Theory and its Context*, Londen 1978, 188.
11. *MEW*, 9, 356/357.
12. *MEW*, 9, 396.
13. Cf. Rubel en Manale, *o.c.*, 116.
14. Cf. A.J.P. Taylor, *Grandeur and Decline*, Harmondsworth 1969, 69-70.
15. Geciteerd bij Rubel en Manale, *o.c.*, 165.
16. Uit een brief aan Ludwig Kugelmann, geciteerd bij Rubel en Manale, *o.c.*, 206.
17. K. Marx, *Grundrisse des Kritik der politischen Ökonomie*, Frankfurt z.j., 375-413.

18. K. Marx, *Die Geschichte der Geheimdiplomatie des 18. Jahrhunderts. Über den asiatischen Ursprung der Russischen Despotie*, Berlin 1977, 86.
19. Idem, 91.
20. Geciteerd bij Friedenthal, *o.c.*, 447.

8

Das Kapital

De ontstaansgeschiedenis van het hoofdwerk van Marx, *Das Kapital*, is lang en ingewikkeld. De eerste plannen voor een grondige studie die de politieke economie van de burgerlijke samenleving op zo'n manier zou uiteenzetten dat ze tegelijkertijd moest worden gelezen als een kritiek op de burgerlijke samenleving én op de categorieën van de politieke economie, smeedt Marx al in 1843. De eerste afspraak met een uitgever om die studie te drukken dateert al van 1845. Steeds weer legt Marx zijn hoofdwerk echter opzij, om zich in polemieken met concurrerende denkers te begeven, om zich aan pamfletten en artikelen te wijden; of daartoe gedwongen door huiselijke of politieke omstandigheden en ziekten. In Londen wordt de pas weer opgevatte studie van de politieke economie onderbroken en vertraagd door zijn journalistieke werk. Niettemin schrijft Marx in 1857 en 1858 een enorm manuscript - het telt bijna 1000 bladzijden in de gedrukte versie - met het oogmerk een samenvatting van zijn economische theorieën te geven 'vóór de zondvloed' (de door Marx voorziene economische crisis en daaropvolgende revolutie) zou losbarsten.¹ Dit manuscript, dat pas in 1939 en 1941 werd gepubliceerd onder de titel *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, is te beschouwen als een voorstudie van *Das Kapital*. Maar het bevat ook een aantal elementen die het een zelfstandige waarde verschaffen. In de eerste plaats geven de *Grundrisse* een opmerkelijke continuïteit in stijl en denken te zien met zijn vroege economisch-filosofische geschriften. Ze zijn daardoor een duidelijk bewijs voor de stelling dat ook in zijn rijpe werk Marx nog steeds geïnspireerd wordt door de vraagstellingen die hij van Hegel over-

nam. In de tweede plaats strekken de *Grundrisse* zich over een veel groter terrein uit dan de drie delen van *Das Kapital*; de *Grundrisse* zijn met andere woorden de meest complete schets van het hele gebied dat Marx zich voornam te bestrijken met zijn studie van de politieke economie. In de derde plaats bevatten de *Grundrisse* een aantal interessante uitwijdingen over onderwerpen waarover Marx elders weinig of niets heeft geschreven; een voorbeeld daarvan is het gedeelte over vóór-kapitalistische maatschappelijke ordes, dat in het vorige hoofdstuk ter sprake kwam.

In 1859 verscheen dan eindelijk voor het eerst iets van de economische theorie van Marx in druk, een resultaat dat werd voorafgegaan door een weer eigen bijzondere lijdensweg: *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft*. In verhouding tot de opzet die Marx dat jaar voor zijn grote studie had gemaakt was dit boek niet meer dan het begin van het begin: ‘Het ging alleen maar om de eerste twee hoofdstukken van het uit drie hoofdstukken bestaande eerste deel van een uit vier delen bestaande eerste band van een uit zes banden bestaand werk’.² De trouwste volgeling van Marx, Wilhelm Liebknecht, barstte na kennis met het lang verwachte boek te hebben gemaakt, in tranen uit. De enige serieuze recensie van *Zur Kritik* werd door Engels geschreven. Deze bleef bovendien incompleet.

De beloofde volgende delen van de reeks bleven uit. Ondanks zijn nieuwe politiek-organisatorische bemoeienissen met de Internationale vanaf 1864, werkte Marx na de mislukking van *Zur Kritik* door aan een nieuwe versie van zijn theorie. Uiteindelijk verscheen in 1867 het eerste deel van *Das Kapital*. De manuscripten voor deel II en deel III waren toen al in de vorm van concepten aanwezig, maar in de laatste vijftien jaar van zijn leven slaagde Marx er niet in deze delen persklaar te maken. Van zijn oorspronkelijke opzet voltooide hij verder een eerste concept van een kritische geschiedenis van economische doctrines, dat na zijn dood zou worden uitgegeven als het ‘vierde deel’ van *Das Kapital*, en dat nu bekend staat als *Theorien über den Mehrwert*. Aan de overige delen van zijn opzet is hij in het geheel niet toegekomen.

Politieke economie

In *Das Kapital* en die niet voltooide delen van zijn hoofdwerk vertaalt Marx zijn vroege kritiek op de ontmenselijkende werking van de burgerlijke produktiewijze in de theorieën van de politieke economie. ‘Politieke economie’ was in de eerste helft van de negentiende eeuw de naam voor de toonaangevende wijze waarop, met name in Groot-Brittannië, de samenleving werd geïnterpreteerd en geanalyseerd. Het terrein van de politieke theorie was dan ook veel groter van oppervlak dan dat van wat tegenwoordig onder economie wordt verstaan; het omvatte ook de gebieden die nu door disciplines als sociologie, politicologie en psychologie worden bestreken. Politieke economie was, kortom, de wetenschap van de maatschappij *par excellence*. Maar het was ook in de concepten van de politieke theorie dat in Groot-Brittannië de grote politieke debatten uit de eerste helft van de negentiende eeuw gevoerd werden: de invoering van de nieuwe Poor Law (de vermindering van de wettelijke armenzorg) in 1834 was evenzeer te danken aan de invloed van de politieke economie als de afschaffing van de protectionistische graanwetten in 1846.

Politieke economie ontstond uit de poging een intellectuele verklaring te geven van de veranderingen die West-Europa, en met name Groot-Brittannië, aan het eind van de achttiende eeuw onderging, en die wel worden samengevat met de term ‘industriële revolutie’.

De grote ontdekking van de eerste politieke economen was dat de samenleving zich ontwikkelt als gevolg van de individuele handelingen van en tussen talloze individuen; dientengevolge is die ontwikkeling ongepland, en ook niet te plannen. Maar ze is niet ongestructureerd. De structuur wordt teweeggebracht door het ruilprincipe dat ten grondslag ligt aan de ontwikkeling van de mensheid, en dat zijn meest rationele uitdrukking vindt in het principe van de markt. Wanneer ieder individu zo rationeel mogelijk via de markt zijn eigen belang nastreeft, dan leidt dat tot de best mogelijke uitkomst voor iedereen. De samenleving is ver-

deeld in een industriële en een agrarische sector. Bezitters van fabrieken en land vormen twee van de drie sociale klassen waaruit de samenleving bestaat; de arbeiders de derde. Aangezien er een chronisch overschot aan arbeiders bestaat, neigen de lonen van de laatsten steeds naar een absoluut minimum. Economische groei is afhankelijk van de vergroting van het kapitaal. Maar naarmate de economie verder groeit, daalt de winstvoet, zodat op de langere duur armoede en stagnatie onafwendbaar zijn. De belangrijkste denkers van wat Marx zelf de 'klassieke politieke economie' noemde - in zijn visie ontstond de politieke economie al in de zeventiende eeuw - Adam Smith (1723-1790), David Ricardo (1772-1823) en Thomas Malthus (1766-1834) gaven uiteenlopende lezingen van het verloop van de economie, maar dezen stemden naar strekking voldoende overeen om Carlyle de politieke economie tot 'de naargeestige wetenschap' te doen dopen.

De grote politieke economen waren geen systematici. Geen van hen liet een geheel en al uitgewerkte doctrine achter. Het waren de tijd- en uiteindelijk zelfs stadgenoten Karl Marx en John Stuart Mill (1806-1873) die de denkbeelden van hun voorgangers verhoudingsgewijs het meest systematisch gestalte gaven, ook al gebeurde dat door Marx bovenal met het oogmerk de vooronderstellingen waarop de klassieke politieke economie volgens hem gebaseerd was, te kritiseren.

Het centrale punt van zijn kritiek was dat de politieke economen de regelmatigheden die zij ontdekten bij hun onderzoekingen naar het functioneren van de markt proclameerden tot onwrikbare natuurwetten, terwijl het volgens Marx ging om 'wetten' die alleen opgingen binnen de context van de burgerlijke samenleving. Deze kritiek formuleerde Marx echter al na zijn eerste kennismaking met de politieke economie in de jaren veertig. In de theorie die hij in *Das Kapital* uiteenzet staan twee andere thema's in het middelpunt. Met behulp van de politieke theorie wil Marx in de eerste plaats aantonen dat de produktiewijze van de burgerlijke samenleving noodzakelijkerwijs de economische, en

daarmee ook morele degradatie ('uitbuiting') van het proletariaat inhoudt. De ontleding van de burgerlijke maatschappij met behulp van de categorieën van de politieke theorie moet vervolgens aan het licht brengen dat het stelsel zichzelf ondermijnt, juist omdat het succesvol opereert. In dit opzicht werkte Marx de sombere prognoses van zijn voorgangers op een eigen manier uit.

Das Kapital opent met het onderscheid tussen gebruikswaarde en ruilwaarde (dat Marx van Ricardo overnam). Waren hebben een dubbelkarakter: enerzijds worden ze geruild omdat ze de uiteindelijke eigenaar in staat stellen een bepaalde behoefte te bevredigen; anderzijds kan een waar ook alleen als ruilmiddel dienst doen. Dat goederen geruild kunnen worden, veronderstelt dat er een gemeenschappelijk element in alle waren (een waar is een goed dat als ruilwaarde dienst doet³) aanwezig is. Dit is de hoeveelheid arbeid die gemiddeld nodig is om het betreffende goed te produceren. Tot zover herhaalt Marx de arbeidswaardeleer, die karakteristiek is voor de politieke economen. Aan deze definitie van de waarde van een goed (de hoeveelheid eraan ten grondslag liggende arbeid) koppelt Marx de stelling dat waren geruild worden naar verhouding tot de in elk afzonderlijke waar opgeslagen arbeid. De waarde van een waar wordt met andere woorden gedefinieerd in termen van ervoor benodigde produktiekracht arbeid. Prijzen komen echter tot stand op basis van vraag en aanbod. Vraag en aanbod zijn categorieën op het niveau van consumptie, dat Marx oppervlakkiger vindt dan dat van de produktie. Hoe verhoudt zich nu de waarde van een goed tot de prijs ervan? Volgens Marx zal de prijs uiteindelijk overeenkomen met de arbeidswaarde. Deze stelling ligt aan de basis aan een van de centrale problemen van zijn economische theorie, het zogenaamde transformatieprobleem: volgens welke regels kunnen de prijzen van goederen in de erin opgeslagen hoeveelheid arbeid omgerekend worden, en omgekeerd? De oplossing die Marx gaf in deel III van *Das Kapital* (dat pas in 1894 verscheen) werd weinig of in het geheel niet overtuigend gevonden, wat een ernstige inbreuk betekende op het wetenschappelijke presti-

ge van zijn werk. Het vraagstuk van de prijsvorming behoort echter tot de strikt economische theorie van Marx, en is in zekere zin alleen maar een uitvloeisel van de politieke theorie in *Das Kapital*: de bewijsvoering van Marx dat arbeiders in een kapitalistisch stelsel noodzakelijkerwijs worden uitgebuit. Voor deze laatste stelling is de arbeidswaardeleer voor Marx namelijk onmisbaar.

Uitgaande van het onderscheid tussen gebruikswaarde en ruilwaarde is het nu voor Marx mogelijk de kern van de burgerlijke produktiewijze te kenschetsen. In plaats van waren aan te schaffen om ze te kunnen gebruiken is het ruilproces in het kapitalisme erop gericht om ruilwaarden tegen andere ruilwaarden in te wisselen, om zo het totaal aan ruilwaarden te vergroten. Waren worden niet meer vanwege hun gebruikswaarde, maar vanwege hun ruilwaarde gekocht en verkocht. Deze grenzeloze opeenstapeling van uiteindelijk in kapitaal neergeslagen produktie staat niet ten dienste van menselijke behoeftebevrediging. Wat vroeger bij Marx ‘vervreemding’ werd genoemd, heet nu *het fetisjkarakter van de waar*. In de waar kan de mens niet meer de maatschappelijke relaties waaronder ze geproduceerd is herkennen. ‘Het is slechts de specifieke maatschappelijke verhouding van de mensen zelf, die zich hier aan hen voordoet als de fantasmagorische vorm van een verhouding tussen dingen. Om hiervoor een analogie te vinden moeten we onze toevlucht nemen tot de schimmige regio van de religieuze wereld. Hier schijnen de produkten van de menselijke geest zelfstandige gestalten te zijn, met een eigen leven; en zowel met elkaar als met de mensen contacten onderhoudend. Zo vergaat het in de wereld van de waar de produkten die door mensenhanden vervaardigd zijn. Dit noem ik het fetisjisme dat de arbeidsprodukten aankleeft zodra ze als waar geproduceerd worden, en dat derhalve onverbrekkelijk met de produktie van waren is verbonden.’⁴

Het kapitalisme is echter niet alleen een stelsel waarin warenfetisjisme tot ontmenselijking leidt, het is ook een produktiewijze die loonarbeiders uitbuit in een objectieve betekenis. Dit althans meent Marx te kunnen bewijzen met

wat hij zelf beschouwde als zijn belangrijkste ‘ontdekking’ op het gebied van de politieke economie: de verklaring van de winst met behulp van de theorie van de meerwaarde.

De uitbuitingstheorie

Volgens de arbeidswaardeleer van de politieke economie is arbeid de enige bron van rijkdom, of preciezer gezegd: de enige factor die toegevoegde waarde tot stand brengt.

De ruil begint met de verkoop van een waar voor geld, waarna dat geld wordt gebruikt om er een andere waar mee te kopen. De kringloop van de consumptie kan dus afgekort worden als $W(aar) - G(eld) - W(aar)$. Het productieproces begint en eindigt echter in een ander punt van de kringloop. Het begint met de aankoop van goederen die vervolgens worden verwerkt tot een waar, welke dan verkocht wordt voor geld: $G - W - G$. Deze formule beeldt de grondslag van het kapitalisme af. Maar het punt waar het in het kapitalisme om gaat is dat de hoeveelheid geld die nodig is om de goederen aan te kopen die gebruikt worden voor de fabricage van het produkt, kleiner is dan de hoeveelheid geld die het kant en klare produkt opbrengt. Als de eerste G precies dezelfde grootte had als de tweede G , dan had het ruilproces geen zin. Bij een eenvoudige wareneconomie, waarin goederen met behulp van geld tegen andere goederen worden geruild, blijven koper en verkoper zitten met precies dezelfde ruilwaarde als waarmee ze het ruilproces ingingen. Maar ze hebben andere gebruikswaarden verkregen, en daar was het hen ook om begonnen. In de burgerlijke produktiewijze, zoals door Marx gedefinieerd, is echter niet behoeftebevrediging door middel van de ruil van gebruikswaarden het centrale motief van het economisch proces, maar de vergroting van de hoeveelheid ruilwaarden, de accumulatie van het kapitaal.

In feite blijkt echter de tweede G groter dan de eerste: er wordt winst gemaakt. Hoe is dit nu mogelijk? Marx wijst verklaringen die de oorzaak van het verschijnsel winst zoeken in het ruilproces van de hand. Zulke verklaringen - bij

voorbeeld dat waren op de markt hogere of lagere prijzen halen afhankelijk van vraag en aanbod - zijn immers niet in overeenstemming met zijn uitgangspunt, de arbeidswaardeleer. Die zelfde arbeidswaardeleer houdt echter in dat er altijd sprake is van de ruil van evenwaardige ruilwaarden. Zo schept Marx een paradox die hij aanstonds zal oplossen, nadat hij eerst ook nog verklaringen van de winst in termen van buiten-economische factoren als institutionele machtsposities van de hand heeft gewezen. Hij sluit niet uit dat waren soms beneden, en soms boven, hun waarde worden verkocht, maar als men alle transacties bij elkaar optelt is de som van de aldus gemaakte winsten nul - het verlies van degenen die hun waren beneden de eigenlijke arbeidswaarde hebben verkocht is immers per definitie gelijk aan de winst van degenen die erin geslaagd zijn ze boven de arbeidswaarde te verkopen. ‘De vorming van meerwaarde en de daaruit volgende verandering van geld in kapitaal kan derhalve noch verklaard worden uit het feit dat verkopers waren boven hun waarde verkopen, noch door het feit dat kopers deze beneden hun waarde kopen.’⁵

De oplossing van het raadsel van de winst begint bij de constatering van Marx dat in een produktiewijze die niet op slavernij berust, niet de arbeid wordt verhandeld, maar de arbeidskracht van arbeiders. Arbeidskracht is echter de enige waar die waarde schept. Het is dus mogelijk dat de gekochte waar arbeidskracht méér waarde schept dan voor deze speciale waar betaald wordt. De consequentie van deze gedachtengang is het onderscheid dat Marx nu invoert tussen constant en variabel kapitaal. Constant kapitaal (c), voluit: het constante deel van het kapitaal, bestaat uit dat deel van het kapitaal, dat tijdens het produktieproces niet van grootte verandert omdat het bestaat uit grondstoffen, werktuigen en machines. Deze immers kunnen geen andere waarde hebben dan de eraan gependeerde arbeidswaarde. Het variabele deel van het kapitaal, afgekort tot variabel kapitaal (v), bestaat uit dat deel van het kapitaal, dat tot stand is gebracht door arbeidskracht. Dit verandert wél van waarde tijdens het produktieproces: ‘Het reproduceert zijn eigen equivalent en

een overschot daarbij op, meerwaarde, dat groter of kleiner kan zijn'.⁶

Kern van de zaak is dat de kapitalist aan arbeiders die hem hun arbeidskracht ter beschikking stellen het equivalent van de ruilwaarde van hun arbeidskracht teruggeeft, terwijl hij zelf beslag legt op de gebruikswaarde van hun arbeid. De ruilwaarde van de arbeidskracht van een arbeider moet per definitie gelijk zijn aan de waarde die het kost om hem in staat te stellen te arbeiden. Marx meent dat deze reproductiekosten van de arbeidskracht kunnen worden voorgesteld als de arbeid die nodig is om een arbeider en zijn gezin in leven te houden. Meer kan de arbeider zich volgens de theorie van de arbeidswaardeleer nooit als loon verwerven. De kapitalist heeft echter de beschikking over de gebruikswaarde van de arbeidskracht; naarmate deze groter is dan de ruilwaarde, neemt de meerwaarde (m) die hij incasseert toe. De maatschappelijke relatie tussen kapitalisten en arbeiders vindt haar uitdrukking in de uitbuitingsgraad m/v . Het variabele kapitaal (v) is in feite het bedrag dat kapitalisten in de vorm van lonen uitbetalen. Deze is, zoals we gezien hebben, gelijk aan de ruilwaarde van de arbeidskracht. Als deze nu bij voorbeeld het equivalent is van vijf arbeidsuren, terwijl de wettelijke arbeidsdag tien uur bedraagt, dan is de meerwaarde (m) gelijk aan tien min vijf uur arbeid. De uitbuitingsgraad is in dit geval dus $5/5 = 100\%$.

Voor de ondernemer is echter niet zozeer de uitbuitingsgraad van belang als wel de winstvoet, door Marx gedefinieerd als de verhouding tussen de meerwaarde en de som van vast en variabel kapitaal, in symbolen $m/c+v$; c/v noemt hij de organische samenstelling van het kapitaal. Van belang is vervolgens het onderscheid dat Marx invoert tussen absolute en relatieve meerwaarde. Absolute meerwaarde neemt toe door de verlenging van de arbeidstijd; ofte wel v blijft constant en dientengevolge nemen c en m toe. Relatieve meerwaarde ontstaat door de daling van de reproductiekosten van de arbeid: c neemt af, en daardoor groeien v en m.

In het schitterende hoofdstuk over de arbeidsdag past Marx deze begrippen toe in een analyse van de geschiedenis

van de Britse arbeidsverhoudingen. Hij schreef dit hoofdstuk overigens tijdens een lichamelijke inzinking, die het hem onmogelijk maakte zich op de verdere uitwerking van zijn theorie te concentreren.⁷ De moraal van de geschiedenis is tweërlei. Enerzijds benadrukt Marx dat er geen sprake van is dat de arbeiders onder de voorwaarden van de kapitalistische produktiewijze door de ondernemers worden bestolen; uitbuiting is een maatschappelijke relatie die, gegeven deze produktiewijze, onontkoombaar is, en amoreel. Men vindt hier een van de uitgangspunten van de hegelse theorie van Marx terug: de ontwikkeling van de maatschappij mag niet toegerekend worden aan de slechte of goede bedoelingen van individuele mensen. Anderzijds is de teneur van dit hoofdstuk deze: de kapitalisten in Groot-Brittannië hebben zich steeds verzet tegen de fabriekswetten waarbij de duur van de arbeidsdag wettelijk geregeld werd. Dit zouden zij doen, omdat zij uit zouden zijn op een maximale meerwaarde en een zo hoog mogelijke uitbuitingsgraad. Maar in een volgend hoofdstuk legt Marx uit dat dit niet het geval kan zijn. Kapitalisten zijn uit op een zo groot mogelijke winstvoet; deze wordt niet noodzakelijkerwijze vergroot door verlenging van de arbeidstijd. Als de kapitalisten werkelijk alleen maar uit zouden zijn op de maximalisatie van de uitbuitingsgraad (m/v), dan is het onbegrijpelijk dat ze er tegelijkertijd naar streven arbeid te vervangen door kapitaal.

Een tweede element van belang in dit hoofdstuk is de these van Marx dat de staat sociale wetgeving, zoals de de wettelijke regeling van de lengte van de arbeidsdag, doorzet tegen de verlangens in van de kapitalisten. Dit verklaart Marx in termen die tegenwoordig vertaald zouden worden in de taal van de speltheorie en van de theorie van collectieve besluitvorming: het belang van de kapitalisten in zijn algemeenheid is gebaat bij een beperking van de arbeidsdag. (Hier trekt Marx zijn eerdere suggestie dat het omgekeerde het geval is dus terug.) Maar geen enkele afzonderlijke ondernemer kan het zich permitteren om zelfstandig en als enige tot zo'n stap over te gaan; daarvoor is optreden van de staat nodig.

De constructie van de meerwaarde op basis van de uit-

gangspunten van de arbeidswaardeleer van de politieke economie beschouwde Marx zelf als zijn grootste en oorspronkelijkste ontdekking.⁸ Het is hem blijkbaar ontgaan dat precies dezelfde gedachte al is aan te treffen in *The Principles of Political Economy* van John Stuart Mill, dat in 1848 verscheen.⁹ Maar Mill verbond een geheel andere conclusie aan zijn verklaring van de winst. Op basis van deze ontdekking bouwt Marx nu verder. Hij lijkt daarbij niet goed voor ogen te hebben wat het karakter van zijn theoretische verfijningen is. Dit is namelijk - geheel in de trant van de klassieke politieke economie - deductief-analytisch, dat wil zeggen dat op basis van een beperkt aantal generalisaties en a-prioristellingen - bijvoorbeeld het uitgangspunt van de arbeidswaardeleer - verder geredeneerd wordt, en allerlei logische implicaties uit de hoofdstellingen worden afgeleid. Marx suggereert echter dat hij doende is empirisch toetsbare regelmatigheden te beschrijven. Zo spreekt hij in *Das Kapital* veelvuldig van 'wetten', alsof het gaat om empirisch toetsbare relaties tussen variabelen, zoals die in de natuurwetenschappen van zijn tijd al bekend waren. Maar bij precieze lezing blijken zulke 'wetten' steeds *noodzakelijkerwijs* 'waar' te zijn - omdat ze logisch volgen uit de door Marx gegeven definities van de in die wetten gebruikte termen. Zo formuleert Marx in het negende hoofdstuk van *Das Kapital* de 'eerste wet van de meerwaarde': 'Het totaal van de geproduceerde meerwaarde is gelijk aan de omvang van het uitgetrokken variabele kapitaal vermenigvuldigd met de uitbuitingsgraad'.¹⁰ Deze 'wet' volgt echter rechtstreeks uit de eerdere definities van variabel kapitaal, meerwaarde, en uitbuitingsgraad. Zij is *per definitie* waar, zoals ook de stelling van Pythagoras *per definitie* waar is.

Het resultaat van een dergelijke manier van redeneren is een vicieuze cirkel: uiteindelijk zijn de conclusies afhankelijk van de premissen waar men van is uitgegaan. Hier en daar lijkt Marx zich bewust van deze situatie: aan het begin van het vierentwintigste hoofdstuk van *Das Kapital*, dat handelt over de oorsprong van het kapitalisme schrijft hij: 'Men heeft gezien hoe geld in kapitaal verandert, hoe door kapitaal

meerwaarde, en uit meerwaarde kapitaal gemaakt wordt. Nochtans vooronderstelt de accumulatie van kapitaal de meerwaarde, vooronderstelt de meerwaarde de kapitalistische produktie, deze echter vooronderstelt de aanwezigheid van aanzienlijke hoeveelheden kapitaal en arbeidskracht in de handen van warenproducenten. Deze hele beweging schijnt zo in een vicieuze cirkel rond te draaien, waar we alleen uitkomen als wij ervan uitgaan dat er een “oorspronkelijke” accumulatie (“eerdere accumulatie” bij Adam Smith) is geweest die vooraf is gegaan aan de kapitalistische accumulatie, een accumulatie die niet het resultaat van de kapitalistische produktiewijze is, maar er het uitgangspunt van’.¹¹

Uiteindelijk is het argument van Marx dat bij de kapitalistische produktiewijze loonarbeiders in *objectieve* zin worden uitgebuit afhankelijk van de houdbaarheid van zijn arbeidswaardeleer. De theorie van Marx blijkt dan op twee manieren te falen. In de eerste plaats verweekelt hij zich in innerlijke tegenstrijdigheden. Eén voor zijn centrale argument niet onbelangrijk voorbeeld. Van de reproductiekosten van arbeid stelt hij dat deze geen vaststaand gegeven zijn, maar in hoogte wisselen naar gelang de maatschappelijke omstandigheden. Hij stelt voorts dat alle arbeid herrekend kan worden tot ongeschoolde arbeid. Hoe komt deze reductie van geschoolde tot ongeschoolde arbeid echter tot stand? Marx: ‘De verschillende proporties, waarin de verschillende soorten arbeid tot eenvoudige arbeid als maateenheid gereduceerd zijn, worden vastgesteld door een maatschappelijk proces dat zich achter de rugen van de producenten voltrekt...’.¹² Maar dit maatschappelijk proces dat zich ‘achter de rugen van de producenten voltrekt’ kan alleen maar de arbeidsmarkt zijn. Arbeid, de standaard die Marx gebruikt als een objectieve maat voor de beschrijving van het economisch proces die niet afhankelijk is van verklaringen in termen van de markt, blijkt uiteindelijk zelf bepaald te worden door de markt.¹³ Deze conclusie leidt tot het tweede en voornaamste bezwaar tegen de arbeidswaardeleer: als de waarde van een goed niet onafhankelijk van de marktprijs van dat goed berekend kan worden, dan is de arbeidswaarde-

leer geen theorie over het economisch proces, maar alleen maar een als wetenschappelijke theorie vermomde willekeurige definitie. ‘De waardetheorie is geen verklaring van de mechanismen van het functioneren van de kapitalistische economie, maar een kritiek op de ontmenselijking van het object en daarmee ook van het subject in een economie waarin “alles te koop is”.’¹⁴ Marx had de arbeidswaardetheorie nodig om zijn al bestaande overtuiging dat alleen loonarbeid waarde schept te funderen. Maar uiteindelijk berust zijn hele constructie op niets anders dan zijn definitie dat dit het geval is.

De noodzakelijke ondergang van de burgerlijke produktiewijze

Met de ‘ontdekking’ van meerwaarde en uitbuitingsgraad had Marx het eerste onderdeel van zijn programma voltooid. Hij had naar eigen inzicht op onaanvechtbare wijze aangetoond dat de uitbuiting van loonarbeiders onder het kapitalisme niet een toevallige gebeurtenis is, afhankelijk van de individuele moraliteit van ondernemers, of van wisselvallige marktprocessen, maar dat ze een onverwrikbaar element is van deze produktiewijze zelf. Daarmee had hij dus ook ‘bewezen’ dat hervormingen *binnen* de burgerlijke produktiewijze nooit bij machte konden zijn een eind te maken aan het uitbuitingsproces. ‘In plaats van het *conservatieve* motto: “*Billijk loon voor een billijk dagwerk*” moet ze (de arbeidersklasse) op haar banier schrijven: “*Weg met het loonsysteem*”,¹⁵ had Marx al in 1865 voorgehouden aan zijn medeleden van de Algemene Raad van de Internationale, in de voordracht *Loon, prijs en winst* die te beschouwen is als een handzame en toegankelijke samenvatting van zijn economische theorie.

Dat de burgerlijke produktiewijze ertoe leidt dat de arbeidersklasse noodzakelijkerwijs wordt uitgebuit betekent echter niet dat deze produktiewijze ook noodzakelijkerwijs ten dode is opgeschreven. Om dit aan te tonen is een geheel andere theorie nodig: de theorie van de dalende winstvoet.

De oorspronkelijkheid van Marx is niet gelegen in zijn

stelling dat de verdere ontwikkeling van het kapitalisme onherroepelijk leidt tot een dalende winstvoet. Deze stelling werd namelijk door alle klassieke politieke economen, van Adam Smith tot en met John Stuart Mill, verdedigd. Zij waren er van overtuigd dat de uitbreiding van de markt de winstmogelijkheden van de ondernemer steeds verder zou verkleinen, en dat de dynamiek van het kapitalisme uiteindelijk paradoxaal genoeg tot een stagnerende samenleving zou leiden. Marx sloot zich aan bij deze gedachtengang, maar hij was van mening dat zijn voorgangers geen toereikende verklaring van dit fenomeen hadden weten te geven, of, zoals hij het op zijn wijze uitdrukte, dat zij er niet in geslaagd waren ‘deze wet te ontdekken’.¹⁶ Hij was van mening dat hij daar met zijn formulering van de wet van de dalende winstvoet wél in was geslaagd, en dat hij met deze wet tegelijkertijd de onvermijdelijkheid van de ineenstorting van het kapitalisme en de noodzakelijkheid van een revolutie die tot een nieuwe produktiewijze zou leiden had gedemonstreerd.

De theorie van de dalende winstvoet ziet er bij Marx in de kern als volgt uit. Ze stelt dat de ontwikkeling van het kapitalisme identiek is met de steeds verder gaande vervanging in het produktieproces van arbeid door kapitaal. Ondernemers zijn erop uit om door de toepassing van nieuwe produktietechnieken arbeiders te vervangen door machines. In de terminologie van Marx verandert zo de organische samenstelling van het kapitaal (c/v): het constante kapitaal (c) neemt toe in verhouding en ten koste van het variabele kapitaal (v). De ondernemer laat zich in zijn politiek leiden door het rendement dat hij maakt, uitgedrukt in de winstvoet: $m/c+v$. Dit is immers de verhouding tussen de winst die hij maakt op zijn produkt en de kosten - arbeidsloon en kapitaalgoederen - nodig om het produkt te vervaardigen.

Marx voert nu de veronderstelling in dat er een grens is aan de mate waarin arbeiders kunnen worden uitgebuit. Weliswaar kan de absolute meerwaarde vergroot worden door de arbeidsdag te verlengen, en de relatieve door de reproductiekosten van de arbeid te verminderen, maar aan beide mogelijkheden komt volgens hem een eind. De uitbuitingsgraad

m/v heeft met andere woorden een limiet. Als de uitbuiting echter haar maximale graad heeft bereikt en de organische samenstelling van het kapitaal verandert verder ten koste van het variabele kapitaal, dan volgt daaruit logischerwijs dat de waarde van $m/c+v$ gaat afnemen. Dit is, in essentie, de wet van de dalende winstvoet. De moraal achter deze wet is duidelijk. Ondernemers proberen elkaar op korte termijn te slim af te zijn door nieuwe produktietechnieken in te voeren. Maar daardoor wordt op den duur levende arbeid, de enige produktiefactor die hen winst verschaft, teruggedrongen ten gunste van het dode kapitaal. Aan het eind van een concurrentieslag is er geen enkele winnaar en is iedereen wat slechter af als bij het begin.

Als de waarde van v minimaal wordt en die van m/v maximaal, dan moet er sprake zijn van een algemene verpaupering van het proletariaat. De theorie van de toenemende verpaupering ('Verelendung') van de arbeidersklasse vloeit dus logisch voort uit de wet van de dalende winstvoet. Het argument van Marx is gecompliceerd en niet zonder innerlijke tegenstrijdigheden, die onder andere aanleiding hebben gegeven tot het onderscheid tussen 'absolute' en 'relatieve' verpaupering. Geen van beide termen komt bij Marx voor. De hoofdlijn van zijn redenering is niettemin dat op lange termijn de lonen tot een zo laag mogelijk niveau worden teruggedrukt. 'Als de arbeiders van lucht konden leven, dan waren ze voor geen prijs te kopen. Hun nietkosten is dus een limiet in mathematische zin, altijd onbereikbaar, hoewel steeds benaderbaar. Het is het duurzame streven van het kapitaal ze op dit nihilistische niveau neer te drukken.'¹⁷ De uitkomst van dit proces is dat de accumulatie van kapitaal in steeds minder handen gepaard gaat met de uitbreiding en verpaupering van het proletariaat. De dalende winstvoet leidt tot crises van overproductie, tot steeds verdergaande onevenwichtigheden in het economisch stelsel. Zulke crises nemen een steeds rampzaliger vorm aan, volgens Marx, en in het voorlaatste hoofdstuk van *Das Kapital* schetst hij de onvermijdelijke afloop: 'De centralisatie van de produktiemiddelen en de vermaatschappelijking van de arbeid berei-

ken een punt waarop zij niet langer verenigbaar zijn met hun kapitalistische omhulling. Deze scheurt in stukken. Het laatste uur van de kapitalistische privé-eigendom slaat. De onteigenaars worden onteigend'.¹⁸ In deze beroemde volzinnen wordt de ineenstorting van het kapitalisme geponereerd, niet aannemelijk gemaakt. 'De kapitalistische produktie brengt met de noodzakelijkheid van een natuurproces haar eigen negatie voort. Dit is de negatie van de negatie. Deze voert niet opnieuw de privé-eigendom in, maar wel de individuele eigendom op basis van de verworvenheid van het kapitalistisch tijdvak...'¹⁹. Dit zijn echter geen conclusies die logisch volgen uit de wet van de dalende winstvoet, (die Marx overigens pas in het derde deel van *Das Kapital* uitwerkt - in feite had hij dit deel al geschreven vóór *Das Kapital I* persklaar werd gemaakt). Deze conclusies zijn opgezet volgens een karakteristieke Hegeliaanse redenering, volgens welke de 'negatie' van het een of ander noodzakelijkerwijs zijn eigen 'negatie' oproept: de 'negatie van de negatie' die de oorspronkelijke tegenstelling (waarvan de 'negatie' onderdeel was) 'opheft'. Alleen op basis van zulke hegelse concepties kan Marx concluderen dat de ineenstorting van de burgerlijke produktiewijze identiek moet zijn met de totstandkoming van een nieuwe en hogere produktiewijze.

Als nu de wet van de dalende winstvoet op zou gaan, dan zou althans voor een deel de stelling van Marx dat het kapitalisme aan eigen innerlijke tegenstrijdigheden te gronde moet gaan, geargumenteed zijn. Maar Marx zelf laat in zijn beschouwingen over de dalende winstvoet, die een heel gecompliceerd karakter hebben, alle ruimte voor twijfels over de vraag of de wet eigenlijk wel opgaat. Als hij de wet heeft uiteengezet, voegt hij daaraan toe dat de werking ervan onderhevig was aan een aantal tendensen die juist in een richting werken tegenovergesteld aan die van de wet van de dalende winstvoet, een proces dat, alweer, in typische hegelse termen beschreven wordt als 'De ontvouwing van de innerlijke tegenstrijdigheden van de wet'²⁰.

De daling van de winstvoet kan namelijk afgeremd of tot stilstand worden gebracht door, onder andere, een groei in

de arbeidsproductiviteit die de toename van het arbeidsloon te boven gaat; de invoering van kapitaal-besparende vernieuwingen in het productieproces; en de uitbreiding van de handel met het buitenland. Marx noemt vijf van zulke ‘innerlijke tegenspraken’ en stelt bovendien dat vier daarvan juist opgewekt worden door de daling van de winstvoet. In feite zou men dus moeten spreken van zes ‘wetten’, waarvan vijf in de ene richting werken, en één in de andere, die van de dalende winstvoet. Geen wonder dat Marx nooit zover is gegaan om zonder voorbehoud te stellen dat de wet van de dalende winstvoet op zich tot de ondergang van het kapitalisme leidt.

Er is echter nog een tweede moeilijkheid met de wet. Het is onmogelijk deze empirisch te toetsen. Dit ligt niet aan het feit dat economische statistieken nu eenmaal niet bijgehouden worden in grootheden die het mogelijk maken de verhouding tussen kapitaal en arbeid en die tussen winst en loon over de tijd te volgen. Met enige moeite is het wel mogelijk zulke tijdreeksen op te stellen. Dan echter blijkt de wet van de dalende winstvoet in het geheel niet op te gaan.²¹ Maar dergelijke berekeningen gaan ervan uit dat Marx het transformatieprobleem heeft opgelost. Want alleen dan mag de organische samenstelling van het kapitaal vertaald worden als de verhouding tussen kapitaal en arbeid gemeten in constante prijzen en mag de uitbuitingsgraad vertaald worden als de verhouding tussen winsten en lonen in het nationaal inkomen.²² Aangezien dit niet het geval is, zijn grootheden als c , v en m niet empirisch meetbaar. Het zijn bovendien grootheden die geen rol spelen in de wijze waarop arbeiders en ondernemers over hun economische activiteiten beslissen. Zij rekenen in winst en loon, niet in meerwaarde en uitbuitingsgraad. Marx was zich daarvan bewust; hij lijkt ervan te zijn uitgegaan dat de theoretische grootheden die hij had ‘ontdekt’ met elkaar verbanden vormden, en processen op gang brachten die zich achter de rugen van de betrokkenen om voltrokken.

Er is, tenslotte, nog een laatste moeilijkheid met de wet van de dalende winstvoet. Naarmate de economische analy-

ses van Marx gecompliceerder worden, naarmate hij in zijn argumentatie meer factoren opneemt, volgt uit zijn betoog niet zozeer de onvermijdelijkheid van de ineenstorting van het kapitalisme, van een revolutionaire breuk; de logica van zijn redenering neigt eerder naar een situatie van permanente stagnatie, mogelijk gevolgd door de geleidelijke overgang naar een andere economische orde.²³

De historiciteit van de politieke economie

De ondertitel van *Das Kapital* luidt *Kritik der politischen Ökonomie*. Het was de opzet van Marx de categorieën en theorieën van de politieke economie niet alleen te gebruiken, maar ook te kritiseren. Al in de filosofisch-economische manuscripten van 1844 probeert hij die dubbele doelstelling te verwezenlijken; het is een thema dat hem nooit heeft losgelaten. De kritiek op de politieke economie in *Das Kapital* heeft voornamelijk tot inhoud dat de economische wetten die door Smith en Ricardo zijn ontdekt, niet, zoals zij meenden, gelden voor alle tijden en alle samenlevingen, maar alleen maar opgaan onder het kapitalisme. In radicaliteit blijft deze kritiek achter bij wat Marx daarover programmatisch in zijn jeugdgeschriften naar voren bracht; bovendien is deze kritiek niet vrij van dubbelzinnigheid. Vanuit de visie die Marx in de oorspronkelijke, hegelse formulering van zijn politieke theorie uitdraagt, zijn de wetten van de politieke economie regelmatigheden die de schijn van natuurwetten hebben, omdat de mensen niet doorzien dat het in werkelijkheid gaat om sociale arrangementen die er ook heel anders uit zouden kunnen zien. De ‘opheffing’ van deze wetten heeft met andere woorden als voorwaarde dat het kunstmatige en veranderbare van economische wetmatigheden wordt ontdekt. De historiciteit van deze wetten kan echter ook in een andere zin worden verstaan. Het gaat dan om niet meer dan de vaststelling dat de regelmatigheden die gelden binnen de burgerlijke produktiewijze, geen universeel karakter hebben. In dat geval is er niet zozeer sprake van fundamentele kritiek op de wetenschapstheorie van de politieke economie,

maar van een nadere uitwerking van de principes waarop deze gebaseerd is. Het lijkt erop dat Marx in *Das Kapital* de laatste opvatting is toegedaan. Hij benadrukt bij voorbeeld dat in elke produktiewijze, waarin een deel van de samenleving beschikt over het monopolie op de produktiemiddelen, meerarbeid verricht wordt; het kapitalisme verschilt daarvan in zoverre, dat het zich bij uitstek toelegt op de produktie en accumulatie van ruilwaarden.²⁴ In elke produktiewijze gaat het om de voortbrenging van meerwaarde; ze verschillen in de wijze waarop het uitbuitingsproces is georganiseerd. Het is op basis van zulke algemeen geldende stellingen dat Marx zijn bijzondere theorie van de burgerlijke produktiewijze ontwikkelde.

Van een werkelijk radicale breuk met de vooronderstellingen van de politieke economie is in feite dan ook geen sprake. Marx begon als criticus van de politieke economie, maar raakte steeds meer verstrikt in de uitgangspunten en concepten van die zelfde politieke economie, en eindigde tenslotte als gevangene van het stelsel dat hij had willen ondermijnen door het te gebruiken.

De receptie van Das Kapital

Met dat al is *Das Kapital* het meesterwerk van Marx. Het is een bij flarden briljante uiteenzetting van de problemen van de politieke economie en van Marx' oplossingen - iets wat pas goed duidelijk wordt, als men het boek legt naast Ricardo's *Principles of Political Economy and Taxation* en John Stuart Mills *Principles of Political Economy*. Naast *Das Kapital* zijn dit monumenten van saaiheid. Niet vergeten mag worden dat Marx weliswaar faalde in zijn eigen doelstellingen, maar dat hij in de drie delen van *Das Kapital* talrijke inspirerende en interessante opmerkingen heeft gemaakt, die vruchtbaar zijn geweest voor verdere theorievorming in de economische wetenschap.²⁵ Het boek is aanklacht, satire en analyse tegelijk, met name in de beschrijvend-historische hoofdstukken die Marx schreef toen ziekte het hem onmogelijk maakte om zich op de eigenlijke theorie te concentreren. Een

gaaf boek is het echter niet. Het is soms wel zeer langdradig - vooral in de eerste hoofdstukken; het gaat gebukt onder opeenstapelingen van citaten die kracht moeten bijzetten aan de beweringen van Marx zelf, terwijl Marx steeds opnieuw zijn redeneringen verpakt in stijlfiguren van Hegeliaanse snit.

Deze gebreken zijn grotendeels door Marx met opzet aangebracht: ze hadden tot doel het boek in de ogen van het Duitse publiek gewichtig en geleerd te doen zijn. ‘Omdat de Duitsers nu eenmaal alleen maar in dikke boeken geloven’²⁶, zo schreef Jenny Marx in een brief, had Marx *Das Kapital* tot zijn definitieve omvang uitgebreid.

Het boek verscheen in Hamburg in een oplage van 1000 exemplaren. Het werd begroet met een oorverdovende stilte. In arren moede schrijft Engels een groot aantal verschillende recensies, waarvan er, vaak door bemiddeling van Marx' vriend Kugelmann (die er zelf ook een schreef), negen werden gepubliceerd, veelal in burgerlijk radicale kranten. Het is opvallend op welke punten Engels - hierbij zorgvuldig door Marx geïnstrueerd - het accent legt. *Das Kapital* wordt bovenal geprezen om het hoge wetenschappelijke niveau - dat Engels in bepaalde recensies scherp afgrenst van de subjectieve politieke meningen die de auteur er in het boek ook op nahoudt. Als meest originele bijdrage wordt vervolgens de ‘ontdekking’ van de meerwaardetheorie naar voren gehaald. Een tweede element dat Engels prijst is de rijkdom aan empirisch materiaal (dat Marx ontleend had aan officiële rapporten van de Britse regering). In de derde plaats maakt Engels een centraal punt van de beschrijving van de strijd om de lengte van de werkdag. Ondernemers zouden deze willen verlengen om zo de meerwaarde die ze binnenhalen te vergroten; hij roemt het als een van de grootste prestaties van Marx dat hij de ware betekenis van de strijd om de werkdag aan het daglicht heeft gebracht.

In het boeiende historische hoofdstuk over de werkdag suggereert, zoals we hebben gezien, Marx inderdaad dat de ondernemers erop uit zijn de werkdag te verlengen ten einde de uitbuiting maximaal te doen zijn. Maar die sugges-

tie neemt hij later terug: als het motief van ondernemers de maximalisatie van meerwaarde zou zijn, dan is het onbegrijpelijk waarom ze ooit arbeid door kapitaal zouden vervangen.²⁷ Dit is een van de duidelijkste aanwijzingen dat zelfs Engels de teneur van *Das Kapital* in eerste instantie voorbijging.

Met *Das Kapital* wilde Marx enerzijds het proletariaat een ‘theoretische bijbel’ - zoals Engels het uitdrukte²⁸ - verschaffen, die anderzijds, door z'n streng wetenschappelijk karakter en zijn associatie met de politieke economie, de bourgeoisie moest overtuigen of op zijn minst de intellectuele wapens uit handen slaan. In de eerste toeleg slaagde hij al evenmin als in de tweede. Dat Marx een intellectuele reus was, wilden de arbeidersleiders die hem kenden graag geloven, maar *Das Kapital* was te moeilijk. ‘Wat ik ervan vind, wat ik ervan vind?’, zei een Engelse vakbondsman aan wie Marx het boek gegeven had, ‘het is alsof ik een olifant cadeau heb gekregen’.

De bourgeoisie liet zich al evenmin iets aan *Das Kapital* gelegen liggen. Los van andere factoren - als elke intellectueel overschatte Marx de macht van het boek - was dit zeker ook een gevolg van het feit dat Marx met zijn boek te laat kwam. Politieke economie was in 1867 niet langer de dominante wetenschappelijke en politieke theorie. Enkele jaren later publiceerden de economische theoretici Menger en Stanley Jevons onafhankelijk van elkaar werken waarin de economische theorie niet langer werd geconstrueerd met behulp van de arbeidswaardeleer. Dit bleek de doodsteek voor de klassieke politieke economie, waarvan Marx in feite de laatste vertegenwoordiger is geweest.

Eindnoten:

1. Brief aan Engels, *MEW*, 29, 225.
2. Arnold Künzli, *Karl Marx. Eine Psychographie*, Wenen, 273.
3. Karl Marx, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Erster Band*, Berlijn 1969 (ook: *MEW*, 23), 55.
4. *Kapital*, 86-87.
5. *Kapital*, 175.
6. *Kapital*, 224.
7. Brief aan Engels, 10 februari 1866, geciteerd in Padover, *The Letters of Karl Marx*, o.c., 204.
8. Brief aan Engels, geciteerd in Ben Fine: *Marx's Capital*, Londen 1977, 9.
9. Cf. L.J. Zimmermann, *Geschiedenis van het economisch denken*, Den Haag 1963, 101-102.
10. *Kapital*, 321-322.
11. *Kapital*, 741.
12. *Kapital*, 59.
13. Cf. Walker, *Marx*, o.c., 137.
14. Kolakowski, *Main Currents of Marxism I*, o.c., 329.
15. *MEW*, 16, 152.
16. Karl Marx, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Dritter Band. Buch III: Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion*, herausgegeben von Friedrich Engels, Berlijn 1969 (ook: *MEW*, 25), 223.
17. *Kapital I*, 626.
18. *Kapital I*, 791.
19. Idem.
20. *Kapital III*, 251-277.

21. Cf. Mark Blaug, *Economic Theory in Retrospect*, Cambridge 1978, 261.
22. Cf. Mark Blaug, *A Methodological Appraisal of Marxian Economics*, Amsterdam 1980, 47.
23. Walker, o.c., 177-179.
24. *Kapital I*, 249-250.
25. Cf., behalve de al genoemde werken van Blaug en Walker, bijvoorbeeld Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, Londen 1967 en Michio Morishima, *Marx's Economics. A Dual Theory of Value and Growth*, Cambridge 1973.
26. Cf. Raddatz, *Karl Marx*, o.c., 270.
27. Blaug, *Economic Theory*, o.c. 283-284.
28. *MEW*, 16, 210.

9**De Internationale en de Commune van Parijs**

Na de breuk met de Communistenbond hield Marx zich jarenlang buiten elke vorm van politieke organisatie. Slechts zijdelings bleef hij betrokken bij het kleurrijke, van intriges en spionnen wemelende emigrantenleven in Londen. De opbouw van een Duitse arbeiderspartij onder leiding van Ferdinand Lassalle bezag hij met wantrouwen, ondanks het feit dat Lassalle zijn vriendschap zocht en hem in veel kwesties als intellectueel leidsman aanvaardde. Met de arbeidersbeweging in Engeland onderhield hij al helemaal schaarse contacten. In Londen bleef hij altijd een vreemdeling. In deze situatie ontstond een ingrijpende verandering, toen in 1864 de International Working Men's Association werd opgericht. In deze organisatie zou Marx zijn grootste politieke rol spelen; door de Internationale werd hij van een onbekende politieke balling tot de boeman van de bourgeoisie, en in het kader van de Internationale schiep hij zijn politieke mythe: over de Commune van Parijs.

De Eerste Internationale

De tweede grote wereldtentoonstelling die in 1862 in Londen werd georganiseerd, bracht een groot aantal Franse arbeiders op basis van een bijzondere afspraak tussen de Britse en Franse regering naar de stad. Vertegenwoordigers van deze speciale gastarbeiders legden contact met Engelse vakbonden, die in de voorafgaande periode tot een zekere ontwikkeling waren gekomen. Ook na de wereldtentoonstelling bleef dit contact in stand. In 1863 bracht de opstand die in Polen tegen het Russische bewind was uitgebroken de

beide partijen tot een gemeenschappelijke stellingname. De hele negentiende eeuw was de *Poolse kwestie* het symbool bij uitstek van nationale en sociale emancipatie. Voor de moedige maar vergeefse pogingen van het Poolse volk om zich te ontworstelen aan de Russische dictatuur liep zowel de liberale burgerij als de arbeidersbeweging warm. In dit opzicht was Marx uitgesprokener dan wie ook. Hij beschouwde Polen als een 'historische natie' die in zekere zin in de internationale politiek de rol was toebedeeld die hij in de sociale kwestie had vergeven aan het proletariaat. Bovendien hoopte hij dat een opstand in Polen tot de wereldoorlog zou leiden die een eind zou maken aan het Russisch despotisme, waarna de proletarische revolutie ruim baan zou krijgen. Van de grote studie die hij zich in deze tijd voornam over de Poolse kwestie te schrijven is uiteindelijk niets terechtgekomen. Maar het neerslaan van de Poolse opstand door de troepen van de tsaar leidde tot intensivering van de contacten tussen Engelse en Franse arbeiders- en vakbondsleiders, contacten die zich uitbreidden tot andere radicale groeperingen. Marx was daar in het geheel niet bij betrokken. Min of meer bij toeval werd hij uitgenodigd aanwezig te zijn - als vertegenwoordiger van de Duitse arbeiders - bij een grote manifestatie die op 28 september 1864 in St. Martins Hall plaatsvond. Alle nationaliteiten en radicale politieke overtuigingen die toentertijd in Londen gevonden konden worden, waren vertegenwoordigd. De bijeenkomst was een succes, maar haar werkelijk gewicht ontleent ze aan de aanvaarding met algemene stemmen van een resolutie die uitsprak dat er een internationale associatie van arbeiders moest worden opgericht met als standplaats Londen. Marx, die de bijeenkomst zwijgend op de tribune had meegemaakt, werd benoemd in het meer dan vijftig leden tellende voorlopige comité dat statuten en een programma voor de nieuwe organisatie moest opstellen. Voor dit doel bleek een dergelijke vergadering te groot. Aan een veel kleiner subcomité werd nu deze taak gedelegeerd. Het vergaderde bij Marx thuis. Toen men bij een debat over de statuten om één uur 's nachts nog steeds delibereerde over het eerste van de veertig ontworpen artike-

len, werd het de Engelse vakbondsleider Cremer teveel. Hij stelde voor de stukken bij dr. Marx te laten en het aan hem over te laten een bruikbaar ontwerp op te stellen. Het zegt wat over de indruk die Marx - op dat ogenblik nog steeds een man die niemand anders dan zichzelf vertegenwoordigde, en van wie het grote werk nog moest verschijnen - op zijn omgeving maakte, dat het voorstel van Cremer zonder protest werd aanvaard.

Marx stortte zich met grote energie op deze taak en stelde binnen een week geheel nieuwe statuten op. Hij voegde daarbij een 'adres aan de arbeidersklasse', dat beroemd is geworden als het *Inaugurele Adres* van de Internationale - zoals de 'International Working Men's Association' de geschiedenis in is gegaan. Beide stukken werden zonder verdere amendering aanvaard.

De enige overeenkomst tussen het *Inaugurele Adres* en het *Communistisch Manifest* is dat in beide gevallen Marx zoveel mogelijk rekening hield met de opvattingen van zijn opdrachtgevers. In het *Inaugurele Adres* komt dit vooral tot uiting in de voorzichtige toon van het document. Marx moest niet alleen rekening houden met de uiterst gevarieerde samenstelling van de Internationale, maar ook met de verre van revolutionaire stemming onder de deelnemers, met name onder de Engelse arbeidersorganisaties en vakbonden, die veruit het sterkst in de nieuwe organisatie vertegenwoordigd waren.

In het eerste deel van het *Adres* betoogt Marx dat de ongekende economische ontwikkeling die Groot-Brittannië sinds 1848 had doorgemaakt, in het geheel niet ten goede is gekomen aan de arbeidersklasse. Des te treffender acht hij dit, waar Engeland in alle opzichten het verst ontwikkelde kapitalistische land van de wereld is. Engeland staat met andere woorden model voor de ontwikkeling van het kapitalisme in z'n algemeenheid. Het grote doel van de Internationale is de emancipatie van de arbeidersklasse. Deze kan slechts het werk zijn van de arbeidersklasse zelf. De strijd daarvoor is geen strijd om eigen voorrechten als klasse, maar om gelijke rechten en plichten voor iedereen en de afschaf-

ving van alle klassenheerschappij. Politieke bewegingen moeten zich bij deze strijd onderschikken aan de economische, want het monopolie van de kapitalisten op de produktiemiddelen is de basis van het kapitalistische stelsel. Vervolgens memoreert Marx de geschiedenis van de arbeidersbeweging na 1848, gekenmerkt als deze is door het langs elkaar opereren van de verschillende nationale bewegingen, waarvan de nederlaag de enige gemeenschappelijke ervaring werd.

Toch zijn er ook hoopgevendende processen in gang gezet. Marx noemt er twee: de totstandkoming in Engeland van een arbeidsdag van tien uur, een principiële overwinning voor de arbeidersklasse; en de opkomst van de coöperatieve beweging. Gebaseerd op de denkbeelden van Robert Owen, tonen produktie-coöperaties feitelijk aan dat het mogelijk is efficiënt en succesvol te produceren zonder dat daarvoor een scheiding tussen kapitaalbezitters en arbeiders nodig is. Uit deze inspirerende ontwikkelingen valt af te lezen dat het door organisatie en mobilisatie van de arbeiders mogelijk is de politieke macht te veroveren die noodzakelijk is om op de ingeslagen weg verder op te rukken.

Het *Adres* besluit met een korte passage over de internationale verhoudingen. Uit de pogingen van de Britse heersende klassen om de opstand van de slavenstaten in Amerika te gaan steunen evengoed als uit de idiote onverschilligheid waarmee de hogere klassen van Europa de Russische sluipmoord op Polen gadesloegen volgt voor de arbeidersklasse de noodzaak om over de grenzen heen te streven naar een internationale politiek die gebaseerd is op recht en moraal.¹

Met de oproep ‘Proletariërs van alle landen, verenigt u’ eindigde het *Adres*. Dat ‘landen’ staat er in plaats van ‘naties’, zoals het voorstel van de Italiaanse revolutionair Mazzini had geluid.²

Het *Adres* bevat vele elementen die vreemd zijn aan de inzichten en opvattingen van Marx, met name die waarin sprake is van morele principes. Marx verontschuldigde zich daarvoor in een brief aan Engels. ‘Het was heel moeilijk het stuk zó op te stellen, dat onze mening in een vorm verscheen

die ze aanvaardbaar maakte voor het huidige standpunt van de arbeidersbeweging... Wat hier nodig is, is *fortiter in re, suaviter in modo*.³ Aan dit devies heeft Marx zich in de acht jaren dat de Internationale bestond, zoveel mogelijk gehouden.

De Internationale was dan ook een in feite onbestaanbare organisatie. Ze verenigde de meest uiteenlopende politieke opvattingen, en ze kon dat alleen maar doen door de eigen stellingnamen een vaag en zo algemeen mogelijk karakter te geven. Niettemin wekten de bewoordingen waarin Marx statuten en *Addres* had gesteld al tegenstand, onder de Franse Proudhonisten.⁴ De oprichting van de Internationale veroorzaakte geen opschudding. Statuten en *Addres* verschenen als een stuiversbrochure in een oplage van 1000; slechts enkele radicale bladen drukten de tekst af.

De Internationale was geen federatie van afzonderlijke partijen en bewegingen of vakbonden. Ze kende alleen individuele leden, die zich aansloten bij nationaal georganiseerde secties. Via Nationale Federale Raden waren deze verbonden met de Algemene Raad, die in Londen zetelde, en die tegelijk dienst deed als Nationale Federale Raad voor Groot-Brittannië. Het hoogste orgaan was het jaarlijkse Congres. Maar Algemene Raad noch Congres konden feitelijk bindende beslissingen opleggen aan de deelnemende secties en afdelingen. Groot werd de Internationale nooit; het aantal leden in de strikte zin van het woord kan op het hoogtepunt van haar bestaan moeilijk meer dan enkele tienduizenden hebben bedragen. Niettemin was ze de eerste arbeidersbeweging die op bovenationale uitgangspunten berustte. Haar aanhang bestond voor het merendeel niet uit echte proletariërs, als mijnwerkers en industrie-arbeiders. Het ging voornamelijk om ambachtslieden in nog niet geïndustrialiseerde bedrijfstakken; onder de leden van de Algemene Raad vindt men meubelmakers, schoenmakers, kleermakers, horlogemakers, boekbinders, plaatsnijders, houtsnijders en een vervaardiger van muziekinstrumenten. De kern van de Algemene Raad werd gevormd door Britse vakbondsleiders en politieke emigranten in Londen. Zij vormden de politieke

basis van Marx, die ook lid werd van de Algemene Raad, maar zich zoveel mogelijk op de achtergrond hield, en officieel slechts secretaris voor Duitsland (en later ook Nederland) was. In deze Raad, die wekelijks bijeenkwam en waarvan de vergaderingen zeer trouw door Marx werden bezocht, wist hij zich door zijn intellect evenzeer als door een voor hem ongebruikelijk diplomatiek optreden, een centrale machtspositie te verschaffen. Het was Marx die in deze acht jaren steeds met voorstellen kwam en die ook steeds bereid en in staat was verklaringen op te stellen, die door de bewoordingen waarin ze werden gesteld ieders instemming vonden en tegelijkertijd uiting gaven aan de opvattingen van Marx. Het doet er daarbij slechts weinig toe dat met name de Britse leden van de Raad voornamelijk geïnteresseerd waren in vakverenigingszaken van direct belang, en, 'bereid waren te stemmen voor elke politieke resolutie, hoe absurd ook; zij beschouwden zulke debatten als niet meer dan spel, dat niet ernstig genomen hoefde te worden'.⁵

Marx beschouwde de Internationale als een machine om zijn eigen doelstellingen te verwezenlijken, maar tegelijkertijd lijken die doelstellingen te zijn aangepast aan een werkelijkheid die zoveel anders was dan die van 1848. Van de twee lijnen die al vanaf de jaren veertig door zijn werk lopen, de lijn van de revolutie die de uitkomst is van een catastrofale breuk met de continuïteit, en de lijn die revolutie juist ziet als een kwalitatieve verandering van het bestaande, daarvan lijkt de laatste nu de overhand te hebben gekregen.

De arbeidersklasse moet zich organiseren en zich binnen de bestaande verhoudingen enerzijds bekwamen in de vaardigheden die ze later nodig zal hebben als ze aan de macht is gekomen; anderzijds moet ze zich toeleggen op het afdwingen van verbeteringen in de eigen levensomstandigheden. De enige weg die daartoe openstaat is de strijd voor algemene wetten, waarvan de naleving wordt afgedwongen door de staat.⁶ Dit hield niet in, zo hield Marx zijn anarchistische tegenstanders in de Internationale voor, dat zo de macht van de staat werd versterkt. Integendeel, juist door zulke wetgeving - de tienurendag gold als model - werd de macht van de

staat getransformeerd in een maatschappelijke richting ten dienste van de arbeidersklasse.⁷ Te dien einde moest de arbeidersklasse zich veranderen 'in een politieke partij geheel verschillend van, en tegenover alle oude partijen die gevormd worden door de bezittende klassen... om zo de overwinning van de sociale revolutie te verzekeren'.⁸

Zulke uitspraken moeten gezien worden in de context van Marx' conceptie van politiek, die hij voor het eerst (en het laatst) uiteenzette in zijn jeugdgeschriften. Politieke acties waren geen middel op zich, en ze konden evenmin op zichzelf tot resultaat leiden, zolang staat en politiek nog geheel los, en dus tegenover, de maatschappij staan. Hervormingen langs de weg van parlementaire wetgeving konden de revolutie niet vervangen, maar zij konden eraan bijdragen de kloof tussen staat en maatschappij kleiner te maken, en daardoor het karakter van staat en politiek zelf te veranderen.

Deze visie die Marx met grote vasthoudendheid bleef verdedigen tegen een groeiende oppositie binnen de Internationale, laat zich echter ook uitleggen als een pleidooi voor een reformistische politieke strategie, aangezien Marx nergens probeert aan te geven aan welke grenzen deze politieke hervormingsarbeid binnen de bestaande produktiewijze is gebonden. Het is dus niet verbazingwekkend dat later Bernstein de uitspraak van Marx over de tienurendag als niet alleen een praktisch succes, maar de overwinning van een beginsel, meegaf als motto aan *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, waarin hij de politieke weg beschreef die de sociaal-democratische partijen en vakbonden in feite zijn gegaan.

Binnen de Internationale stuitten zowel de politieke denkbeelden van Marx als zijn optreden op een groeiend verzet. De eerste oppositie waar hij mee te maken kreeg was niet zozeer tegen hem gericht, maar trachtte in de fase van het ontstaan van de Internationale deze een eigen politieke kleur te geven. Het ging hier om Mazzini en zijn volgelingen, die door Marx echter al bij de opstelling van statuten en *Address* buiten spel werden gezet, en zich vervolgens ver van de Internationale hielden.

De Franse leden van de Internationale waren in overgrote meerderheid aanhangers van Proudhon (die in 1865 overleed). Van begin af aan verzetten zij zich tegen Marx zelf - zij poogden zelfs hem uit de organisatie te verwijderen omdat hij geen arbeider was - en tegen de wijze waarop Marx en de meerderheid van de Algemene Raad het programma van de Internationale uitlegden. De Proudhonisten wezen in principe elke politieke actie af, waartoe zij zelfs stakingen rekenden, en beschouwden de staat niet als een institutie die getransformeerd zou moeten worden, maar als een die men moest negeren. Bovendien waren zij de enige groep in de toenmalige arbeidersbeweging die in het geheel niet warm liep voor de Poolse zaak; zij hadden dan ook niets op met de anti-Russische politiek die Marx ook in de verklaringen van de Algemene Raad uitdroeg.

De Proudhonistische oppositie had nog niet aan betekenis ingeboet, toen Michael Bakoenin zich meldde als lid van de Internationale. Hij vertegenwoordigde een veel fellere vorm van anarchisme dan Proudhon, en zijn aanhang (die voornamelijk uit Zuid-Europa kwam) was ook veel groter. Bakoenin werd van de Internationale lid met hetzelfde oogmerk als Marx: ook hij wilde de organisatie in dienst stellen van zijn eigen politieke visie. Maar Bakoenin kwam te laat: inmiddels had de Internationale een vorm aangenomen die strookte met de opvattingen van Marx, en was diens positie moeilijk aantastbaar. De oppositie van Bakoenin en de zijnen leidde tot een steeds scherper conflict binnen de Internationale, waaraan deze tenslotte ten onder ging.

De Internationale - 'dit Babylon', noemde Marx haar privé - was alleen maar mogelijk, zolang zij zich baseerde op een zo algemeen mogelijke formule, waarop alle erbinnen te vinden stromingen zich konden verenigen. Naarmate de conflicten binnen de organisatie scherper werden, werd deze algemene formule door de meerderheid van de Algemene Raad toegespitst. Maar daardoor werd het conflict zelf weer onherroepelijker, en de status van de Algemene Raad, en dus van Marx, meer omstreden.

De inhoudelijke kanten van dit conflict zijn nauwelijks

minder gecompliceerd dan de buitengewoon ondoorzichtige en onoverzichtelijke vormen waarop ze organisatorisch gestalte kreeg. Een juist zicht wordt verder bemoeilijkt door de karikaturen die Marx, Bakoenin en hun respectieve medestanders van elkaar hebben nagelaten, terwijl deze negentiende-eeuwse tegenstelling later op een absurde manier is geduid vanuit ontwikkelingen in de twintigste eeuw. Het is echter evenzeer onzinnig om in het optreden van Marx en de Algemene Raad een model te zien van het heerschappij-systeem dat Lenin en Stalin zouden vestigen, als om Bakoenins dubbelzinnige kritiek op de dictatoriale macht van de Raad te beschouwen als een profetische kritiek op leninisme en stalinisme.⁹

Dubbelzinnige kritiek. Want terwijl Bakoenin de staat als bron van alle kwaad zag, en in elk principe hiërarchie en organisatie al het embryo herkende van de staatsvorm, moest de afschaffing van de staat bewerkstelligd worden door geheime, streng gedisciplineerde genootschappen van beroepsrevolutionairen. Dat van de vele organisaties die Bakoenin met dit oogmerk oprichtte sommige alleen in zijn vruchtbare verbeelding bestonden en geen enkele maar een schijn van succes had, doet niets af aan deze merkwaardige tegenstrijdigheid. Dergelijke ideeën - en praktijken - waren voor Marx anathema: zij waren een extreme variant van de jakobijnse theorie van revolutie waartegen de politieke theorie van Marx zich vanaf zijn eerste jaren een en andermaal gekeerd had. De nadruk die Bakoenin legde op geweld en vernietiging als scheppende krachten, zijn ontkenning van, om niet te zeggen haat tegen, de rol van theorie en intellectuelen - dat waren elementen die heel goed pasten in deze jakobijnse visie, maar die geheel haaks stonden op de grote lijn in het denken van Marx.

De strijd tussen de beide revolutionaire denkers kreeg steeds meer het karakter van een zichzelf waarmakende voorspelling: Marx begon steeds autocratischer, en Bakoenin steeds conspiratiever te handelen. Op de conferentie van de Internationale in 1871 dreef Marx niet alleen door dat zijn opvattingen werden vastgelegd in resoluties, maar ook dat

deze bindend zouden zijn voor alle secties van de Internationale. De conferentie - die in plaats kwam van het officiële jaarlijkse congres - had noch de bevoegdheid zulke besluiten te nemen, noch beschikte de Algemene Raad over de middelen om de naleving ervan af te dwingen. Het feitelijke einde kwam een jaar later, op het Congres van de Internationale dat in Den Haag werd gehouden. Het was het eerste Congres dat Marx in persoon bijwoonde. Dank zij een mengeling van toeval en manipulatie wist Marx een meerderheid achter zich te krijgen die Bakoenin en zijn aanhangers royeerde. Maar Marx wist dat dit een Pyrrus-overwinning was. De Internationale bleef gespleten; er was geen basis van overeenkomst tussen de Zuideuropese anarchistische groeperingen met hun voorliefde voor directe acties en hun afkeer van openlijke politiek en de opkomende vakbonden en arbeiderspartijen in Noord-Europa. Om de Internationale niet in handen te laten vallen van de anarchisten stelden Marx en Engels - die optrad als secretaris voor Spanje en Italië - voor de zetel van de Algemene Raad over te plaatsen naar New York. Aldus geschiedde. Geheel volgens verwachting stierf de organisatie daar enkele jaren later een zachte dood. Na afloop van het Congres in Den Haag sprak Marx in Amsterdam de plaatselijke sectie van de Internationale toe. De rede die hij daar - voor een tamelijk vijandig publiek hield - bevat de bekende passage waarin Marx zegt: ‘Wij weten dat men de instituties, de zeden en de tradities van de verschillende landen in aanmerking moet nemen, en wij ontkennen niet dat er landen zijn als Amerika, Engeland, en - als ik uw instituties beter kende, zou ik daar wellicht ook Holland bij voegen - waar de arbeiders langs vreedzame weg hun doel kunnen bereiken’.¹⁰

De Commune van Parijs

In feite was de Internationale al daarvoor door een heel andere oorzaak dan het conflict tussen Marx en Bakoenin ten dode opgeschreven: de Commune van Parijs. Toen de Frans-Duitse oorlog in september 1870 uitbrak, hoopten

Marx en Engels op een overwinning voor Pruisen. ‘Het (Duitse) overwicht in het wereldtheater over de Franse arbeidersklasse, is tegelijk het overwicht van *onze* theorie over die van Proudhon.’¹¹ In de verklaringen die Marx uitgaf namens de Algemene Raad werd de Duitse ‘verdedigingsoorlog’ tegen Frankrijk goedgekeurd, en scherp gewaarschuwd voor het sinistere Rusland op de achtergrond. Na de nederlaag van de keizerlijke legers werd de Republiek uitgeroepen, waarna Marx van positie veranderde en nu Pruisen van het voeren van een veroveringsoorlog beschuldigde.

Inmiddels was het gaan gisten in het belegerde Parijs. Twee pogingen tot opstand, ondernomen door aanhangers van de onverbeterlijke Blanqui, mislukten. De republikeinse regering onder Thiers sloot na een voor links negatief uitgevallen plebisciet in Parijs een wapenstilstand met Pruisen, en accepteerde de condities van Bismarck. Een hierna gekozen Nationale Vergadering, die een duidelijk conservatieve meerderheid opleverde (en die in Bordeaux bijeenkwam), nam het vredesverdrag aan, en verscherpte daarmee de traditionele tegenstelling tussen Parijs en de rest van Frankrijk. Want Parijs wilde de oorlog voortzetten. Het geregelde leger bestond voornamelijk uit dienstplichtigen van het platteland; Parijs werd grotendeels verdedigd door lokale militia, de Nationale Garde. Om hun mogelijke overdracht aan de Pruisen te voorkomen, sleepten eenheden van de Nationale Garde het over de stadswallen verdeelde geschut naar Montmartre, waar het overigens werkeloos zou blijven staan tijdens de gebeurtenissen die hierna volgden. Hierop ontstonden schermutselingen met regeringstroepen die Thiers ertoe brachten de regering over te brengen naar Versailles.

Zo ontstond een machtsvacuüm waarop niemand in de stad was voorbereid. Parijs was de hoofdstad van Frankrijk, en het centrum van het land. Maar de prijs daarvoor was dat het onder direct bestuur van de landsregering stond. Vanuit de overgebleven lokale bestuurders kwam nu het initiatief te komen tot de verkiezing van een gemeenteraad, de Commune. Aldus geschiedde, en twee maanden lang regeerde deze

over Parijs. Een eerste poging om tegen Versailles op te rukken faalde smadelijk. De Nationale Garde was geen werkelijke militaire organisatie. Ze telde ongeveer 300.000 man, maar was in feite een opvangcentrum van werklozen, die op deze manier aan een uitkering kwamen. De Garde was per buurt en wijk georganiseerd, en buiten het eigen terrein waren haar eenheden militair waardeloos. Dit bleek toen eind mei 1871 het geregelde leger Parijs binnentrok. De wallen en vestingwerken werden niet eens verdedigd door de troepen van de Commune, maar een week lang werd om elke straat gevochten, tot de communards ten slotte teruggedreven waren naar de begraafplaats Père Lachaise, aan de oostkant van Parijs. Daar werden, aan het eind van wat terecht de geschiedenis is ingegaan als 'de bloedige week' de laatste tegenstanders tegen de muur gezet. Het neerslaan van de Commune nam vormen aan zonder precedent in de geschiedenis van de negentiende eeuw. Tussen de 20.000 en 25.000 Parijzenaars sneuvelden of werden zonder vorm van proces doodgeschoten. Vele duizenden werden gearresteerd, gevangene gezet of gedeporteerd. Niet zozeer de Commune zelf, als de gewelddadige beslechting ervan heeft de sociale en politieke verhoudingen in Frankrijk voor tientallen jaren vergiftigd.¹²

Vanuit Londen volgde Marx de gebeurtenissen in Parijs vol spanning. Vergeefs probeerde hij de Franse leden van de Internationale tot de orde te roepen, want hij vond het onzinnig dat men zich zou gaan verzetten tegen een vrede met Pruisen die onvermijdelijk was. Door de Franse leden van de Internationale werd hem dat niet in dank afgenomen; zelfs werd het gerucht in omloop gebracht dat Marx een agent van Bismarck was. Hij had overigens vrijwel geen mogelijkheden om enige invloed op de Commune uit te oefenen. Van de leden van de Internationale die in de Commune zaten waren de meesten allerminst aanhangers van Marx. Wel nodigde een medestander hem uit naar Parijs te komen - om er zijn studie in de Nationale Bibliotheek voort te zetten!¹³

Pas werkelijk enthousiast voor de Commune werd Marx

nadat ze vernietigd was. Voor de Algemene Raad schreef hij zijn woedendste strijdschrift, *Der Bürgerkrieg in Frankreich*, dat in juni 1871 in Londen verscheen.

In dit geschrift schiep Marx de legende van de Commune als de eerste proletarische revolutie en het model van de samenleving van de toekomst. In die zin is het een van zijn belangrijkste, want meest invloedrijke geschriften geworden. Hij stelde haar voor als een ‘regering van de arbeidersklasse’ - maar dit was ze noch in samenstelling noch naar de politiek die ze volgde. Ook in 1871 was Parijs geen industriestad met een omvangrijk proletariaat; de aanhang van de Commune steunde bovenal op de kleine burgerij en het *artisanat*, de al dan niet zelfstandig werkende ambachtslui. Vijfentwintig van deze laatsten werden in de Commune gekozen, maar de andere vijftenzestig leden waren journalisten, dokters, onderwijzers en advocaten - kortom leden van de bourgeoisie.

Evenmin ‘sloegen (de Communards) de bestaande staat stuk’¹⁴ - die verhuisde naar Versailles. Twee derde van de leden van de Commune was jakobijn, en werd niet geïnspireerd door het idee van een nieuwe socialistische samenleving, maar door die van een herleving van de revolutionaire staat van 1793. Slechts één derde van de leden van de Commune was in een of andere betekenis socialist te noemen, en zij waren ofwel proudhonest, ofwel aanhangers van Blanqui.¹⁵

Het programma dat Marx de Commune toeschreef, bestond niet. Zichzelf te handhaven tegen Versailles was haar eerste en haar laatste doel. Daarnaast werden er talloze resoluties aangenomen, allerlei maatregelen al improviserend genomen, waarvan sommige inderdaad werden uitgevoerd. Vanuit Londen werd Marx opnieuw slachtoffer van de erfenis van de transformationele methode: hij nam aan dat de maatregelen die hij op papier aantrof, ook inderdaad uitgevoerd waren, met het gewenste effect.

De maatregelen die de Commune nam, waren niet antikapitalistisch. Tien bedrijven, die door hun eigenaars verlaten waren, toen de Pruisen het beleg voor Parijs sloegen,

werden door vakbonden gekraakt - met de belofte dat de eigenaars compensatie zouden ontvangen indien ze terugkeerden. Maar deze waren net als hun voorbeeld uit 1848, de *ateliers* van Louis Blanc, geen succes. De Bank van Frankrijk bleef onaangetast; het belastingstelsel werd niet veranderd. Kerk en staat werden gescheiden, maar van de maatregelen die daartoe getroffen werden, kwam in de praktijk weinig terecht. Rechters zouden gekozen worden, maar werden in feite benoemd. Tegen het eind verloor de Commune haar macht ten gunste van een door haar ingesteld Comité van Publieke Veiligheid, geheel naar het voorbeeld van de jakobijnen in de Franse Revolutie. De pers werd gecensureerd, en de politie trad met meer willekeur op dan haar Napoleontische voorganger.¹⁶

Uit dit materiaal scheidt Marx in *Die Bürgerkrieg in Frankreich* zijn idee van de ideale samenleving, van de concrete opheffing van de tegenstelling tussen staat en maatschappij.

De publikatie verwekte overal in Europa opschudding. Ze versterkte het, volstrekt onjuiste, beeld dat al daarvoor in de burgerlijke pers was opgeroepen, namelijk dat de Commune was opgezet en georganiseerd door de Internationale. Tegelijkertijd werd de schijnwerper gericht op de man die nu algemeen gezien werd als de grijze eminentie van deze internationale samenzwering.

Met grote voldoening schrijft Marx daarna in een brief aan Kugelmann: 'Ik heb de eer op dit moment de meest belasterde en meest bedreigde man in Londen te zijn. Dat doet iemand waarlijk goed na een vervelende, twintig jaar durende moerasidylle'.¹⁷ Zijn uiteindelijke oordeel over de Commune verschilt totaal van de mythe die hij erover in het leven riep. Op 22 februari 1881 schreef hij een uitvoerige brief aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, die toen nog een aanhanger van hem was, en bij hem had geïnformeerd wat er gedaan moest worden in het geval van een socialistische overwinning. 'Dat hangt', zo schreef Marx, 'natuurlijk geheel en al af van de historische omstandigheden waarin moet worden opgetreden. Elke vraag daaromtrent is in mist gehuld, en stelt daarom een fantoom als probleem, waarop het enige

antwoord - de *kritiek* op die vraag zelf is. Wij kunnen geen vergelijking oplossen waarvan niet de elementen van haar oplossing in de gegevens besloten zijn... U zult wellicht verwijzen naar de Commune van Parijs; maar afgezien van het feit dat deze niets meer was dan de opstand van een stad onder uitzonderlijke voorwaarden, was de meerderheid van de Commune in het geheel niet socialistisch, en kon dat ook niet zijn.¹⁸

Eindnoten:

1. *MEW*, 16, 5-16.
2. Friedenthal, o.c., 473.
3. Marx aan Engels, 4 november 1964, *MEW*, 31, 16.
4. Cf. Paul Thomas, *Karl Marx and the Anarchists*, Londen 1980, 269-271.
5. Raymond Postgate, *The Workers' International*, Londen 1926, geciteerd bij Thomas, o.c., 265.
6. *Documents of the First International 1864-72*, Moskou 1974, deel 4, 345.
7. David Ferbach (ed.), *The First International and After*, Pelican Marx Library, deel 3, Harmondsworth 1974, 17.
8. *Documents* o.c., 445.
9. Thomas, o.c., 252.
10. *MEW*, 18, 160.
11. Marx aan Engels, 20 juli 1870, *MEW*, 33, 5.
12. Cf. Theodore Zeldin, *France, 1848-1945*, vol 1: *Ambition, Love and Politics*, Oxford 1973, 744-745.
13. Friedenthal, o.c., 573.
14. Karl Marx, *Der Bürgerkrieg in Frankreich*, *MEW*, 17, 319-362.
15. Zeldin, o.c., 739.
16. *Idem*, 740-742; cf. Steward Edward (ed.), *The Communards of Paris 1871*, Ithaca, New York 1973.
17. Marx aan Kugelmann, 18 juni 1871, *MEW*, 33, 238.
18. *MEW*, 35, 160.

10

Laatste jaren en het ontstaan van het orthodoxe marxisme

Zijn werk voor de Internationale nam Marx buitengewoon ernstig. Hij ontbrak vrijwel nooit op de wekelijkse vergaderingen van de Algemene Raad, verrichtte veel werk achter de schermen en ontwierp de ene verklaring na de andere. Al deze werklust ging ten koste van zijn eigenlijke levenstaak, de voltooiing van *Das Kapital* en de delen die daarop hadden moeten volgen. Het Haags Congres was zijn laatste politieke optreden. Zijn resignatie daarna ging gepaard met het onbeduidend verklaren van dit soort politiek. In de al eerder geciteerde brief aan Domela Nieuwenhuis schreef Marx dat nergens de omstandigheden rijp waren voor revolutie, en dat internationale agitatie daarom tijdverspilling was. ‘Ik beschouw derhalve alle arbeiderscongressen, en in het bijzonder congressen van socialisten die niet rechtstreeks afgestemd zijn op de specifieke omstandigheden in deze of gene natie, als nutteloos, ja zelfs als schadelijk. Zij zullen steeds weer worden verspild aan talloze uitgekauwde algemene banaliteiten.’¹

Dit afscheid van de praktische politiek betekende echter niet dat Marx zich nu eindelijk geheel en al wijdde aan de voltooiing van zijn theorieën. Hij nam zich dit wel voor. ‘Nu kan ik weer aan het werk’, moet hij volgens zijn dochter keer op keer opgelucht hebben herhaald, toen hij na zijn optreden in Amsterdam in 1872 afscheid van de Internationale had genomen. Maar zo zou het niet gaan. Marx is nog maar 55 jaar oud, maar afgeleefd, gesloopt door zijn leefwijze en een aaneenschakeling van ziektes en aandoeningen. De laatste tien jaar van zijn leven gaat hij niet meer gebukt onder financiële zorgen, maar zijn chronische kwalen drijven hem

van de ene kuur naar het andere kuuroord, zonder dat zijn gezondheid verbetert. Stilzitten doet hij ook niet. Anderhalf jaar werkt hij aan een revisie ten behoeve van een tweede druk van *Das Kapital*; naar eigen zeggen besteedde hij meer tijd aan de Franse vertaling van dat boek dan aan het schrijven van het origineel. De buitenwereld schrompelt ineen; Marx ontvangt nog zelden bezoekers en trekt zich steeds meer terug in de kring van zijn familie. Voor zijn vrienden houdt hij de schijn op nog steeds bezig te zijn met het grote werk. ‘Toen Engels na de dood van Marx de zorgvuldig voor hem verborgen gehouden kisten, dozen en pakketten openmaakte... stond hij voor een onmogelijke taak, en was hij ontzet over wat hij aantrof. Tegenover Bebel heeft hij zich enigszins merkwaardig verdedigd: “Als ik dát geweten had, dan had ik hem geen dag en geen nacht met rust gelaten”.’²²

Toch vormt de geestelijke en lichamelijke achteruitgang van Marx niet de enige, en zelfs niet de voornaamste verklaring voor het feit dat hij zijn levenswerk niet voltooid heeft. De innerlijke tegenstrijdigheden van zijn project, die zich schijnbaar lieten overwinnen in de taal van pamfletten en polemieken, bleken onoverkomelijke problemen te vormen zodra Marx ze te lijf ging op het niveau van de wetenschappelijke analyse. Naar buiten toe heeft hij nooit iets laten blijken van de onoverbrugbare dilemma's waarop zijn theorieën uiteindelijk strandden. Maar dit zwijgen is welsprekend als men het verbindt met de raadselachtige onvoltooidheid van zijn grootste werk.

Men kan deze algemene verklaring nog toespitsen op één element: het politieke vocabularium van de politieke economie, gecombineerd met de doelstelling van Marx om de noodzakelijke transformatie van de burgerlijke produktiewijze aan te tonen, leidt onherroepelijk tot een organistische theorie, waarin de produktiewijze wordt opgevat naar analogie van een biologisch organisme. Daarop worden vervolgens functionalistische verklaringen toegepast. In deze termen is bijvoorbeeld het eerste deel van *Das Kapital* geïnterpreteerd door de Russische econoom Illarion Ignatjewitsch Kaufmann, waarbij hij de methode van Marx als volgt ka-

rakteriseert: ‘De wetenschappelijke waarde van zulk onderzoek bestaat in het aan het licht brengen van de bijzondere wetten die ontstaan, bestaan, ontwikkeling en dood van een gegeven maatschappelijk organisme en zijn opvolging door een ander, hoger, reguleren. En deze waarde heeft het boek van Marx inderdaad’.³ Met deze karakteristiek stemt Marx in het nawoord bij de tweede druk, in 1873, nadrukkelijk in. Maar zo'n benadering van maatschappelijke verschijnselen is niet te rijmen met het oorspronkelijke uitgangspunt van Marx, waarin de ‘wetten’ van de maatschappij slechts gelden, zolang de mensen hun veranderlijke karakter niet doorzien, en waarin de opheffing ervan mogelijk wordt gemaakt door het revolutionaire handelen van het proletariaat. De ambivalentie van Marx op dit punt valt af te lezen uit zijn visie op Darwin. Voor diens werk had hij de grootste bewondering; al onmiddellijk na het verschijnen van *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (zoals de volledige titel van Darwins hoofdwerk luidt) schreef Marx aan Engels: ‘...dit is het boek dat de natuurhistorische fundering van onze visie geeft...’.⁴ Maar enkele jaren later merkt hij op dat het ‘merkwaardig is hoe Darwin tussen de beesten en planten zijn Engelse samenleving terugvindt, compleet met arbeidsverdeling, concurrentie, ontwikkeling van nieuwe markten, “ontdekkingen” en de malthusiaanse “strijd om het bestaan”. Het is de *bellum omnia contra omnes* van Hobbes, en het doet me denken aan Hegels *Phänomenologie* waarin de burgerlijke samenleving voorgesteld wordt als een “geestelijk dierenrijk”, terwijl bij Darwin het rijk der dieren wordt voorgesteld als de burgerlijke samenleving’.⁵

In deze twee brieffragmenten vindt men de tegengestelde visies in het latere werk van Marx terug. In zijn oorspronkelijke visie is de werkelijkheid altijd *menselijke* werkelijkheid, omdat het de mens is die de natuur schept, en het is vanuit zijn positie als sociaal wezen dat hij ook de natuur waarneemt en interpreteert. De anatomie van de mens is de sleutel tot de anatomie van de aap, niet andersom: omdat hij zich niet bewust is van deze methodische regel, projecteert Darwin de

Engelse samenleving van de negentiende eeuw op het rijk van de natuur.⁶

Een uitwerking van de gedachte dat Darwin ‘het natuurhistorisch fundament’ van de politieke theorie van Marx heeft ontwikkeld, leidt echter onherroepelijk tot een heel ander beeld: dat van een universum, functionerend volgens onveranderlijke natuurwetten die onafhankelijk van de mens bestaan en hoogstens door hem kunnen worden ontdekt; een universum waarvan de menselijke samenleving niet meer is dan een bijzonder onderdeel. Aan zo'n uitwerking heeft Marx zich echter zelf nooit gewaagd. Nog op de drempel is hij teruggedeeind.

Het ontstaan van het orthodoxe marxisme

In de ‘Internationale’ had de Duitse arbeidersbeweging geen rol kunnen spelen, omdat deelname eraan aan Pruisische staatsburgers verboden was. Naast de Algemene Duitse Arbeidersvereniging, de partij van de in 1864 in een duel gestorven Lassalle, richtten Wilhelm Liebknecht en August Bebel, twee aanhangers van Marx, in 1869 een eigen partij op. Na de ondergang van de Internationale was deze partij de enige politieke organisatie waarop Marx invloed uitoefende; of liever gezegd: waarvan de leiding Marx en zijn theorieën als ideologische leidraad aanvaardde. De relatie tussen Marx en de partij van de Eisenachers (in Eisenach was de partij indertijd opgericht) was echter een geheel andere dan die bestaan had tussen Marx en de Communistenbond en Marx en de Internationale. Marx had nu geen werkelijke bemoeienis meer met de formulering van de politiek van de partij, maar vervulde (samen met Engels) de rol van norse grootvader, bij wie de partijleiders regelmatig, maar met beklemd gemoed, op bezoek gingen. In 1875 kwam het tot een fusie tussen de Lassalleanen en de Eisenachers. Op een gemeenschappelijk congres in Gotha werd de SPD (toen nog SAD, Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands, geheten) opgericht, op basis van een nieuw, gemeenschappelijk program. Vanuit Londen schreef Marx een furieus commentaar bij het

concept voor dit *Gothaer Programm*. Hij was van mening dat zijn aanhangers zich ideologisch hadden uitverkocht aan de Lassalleanen en hoopte met zijn kritische notities het congres ertoe te brengen het concept naar zijn smaak aangepast te veranderen. De leiding van de Eisenachers nam kennis van de opmerkingen van Marx - in feite zijn laatste politiek-theoretische interventie - maar publiceerde ze niet.

Het isolement van Marx manifesteerde zich hier in zijn geheel verkeerde inschatting van de onderhandelingen die tot het *Gothaer Programm* leidden. Een aantal van de door Marx fel aangevallen punten in het program waren, anders dan hij dacht, niet van de Lassalleanen afkomstig maar van Wilhelm Liebknecht, zijn trouwste aanhanger door de jaren heen, door Marx privé overigens onveranderlijk aangeduid als ‘het rund Liebknecht’. Meer in het algemeen bleken de meningsverschillen tussen Eisenachers en Lassalleanen in het geheel niet te sporen met de ideeën van Marx daarover.⁷ Deze misvatting van Marx zegt tegelijk wat over de mate waarin al in deze tijd zijn ideeën door zijn aanhangers gedeeld en gevolgd werden.

In deze situatie zou enkele jaren later verandering komen, toen Engels in het wetenschappelijk bijvoegsel van het partijblad van de SAD een lange reeks artikelen begon te schrijven, gericht tegen de toentertijd in socialistische kringen populaire ideeën van de blinde geleerde Eugen Dühring, wie vanwege zijn felle aanvallen op collega's en zijn uitgesproken filosofisch materialisme het recht om aan een universiteit te doceren was ontzegd. Aanvankelijk viel de aanval van Engels slecht binnen de partij; op het partijcongres in 1877 scheelde het niet veel of Engels werd de verdere publicatie van zulke artikelen verboden, omdat ze over de hoofden van de meeste lezers heen zouden gaan. In 1878 verschenen de artikelen gebundeld in boekvorm, onder de titel *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* (in de spreektaal veelal afgekort tot *Anti-Dühring*).

Aan dit boek droeg Marx een hoofdstuk bij met kritiek op Dührings *Kritische Geschichte der Nationalökonomie*. Het laatste produkt van hun samenwerking heeft, net als het eerste,

als thema de nietsontziende kritiek op een ideologische concurrent. Maar was *Die heilige Familie* in hoofdzaak het werk van Marx, bij de *Anti-Dühring* ligt het precies andersom. Sterker nog: het is nog steeds niet ondubbelzinnig duidelijk in welke mate Marx de inhoud van *Anti-Dühring* kende en in welke mate hij deze onderschreef. Eraan meegewerkt heeft hij - afgezien van dat ene hoofdstuk - niet; hij is al niet meer in staat tot grote geestelijke inspanningen. In zijn voorwoord tot de tweede druk (1885) vertelt Engels dat hij het manuscript in zijn geheel aan Marx heeft voorgelezen voor het in druk verscheen, dat zijn uiteenzetting bovenal door Marx was ontwikkeld en dat deze dan ook niet zonder diens voorkennis werd gepubliceerd.⁸ Maar Marx heeft nooit publiekelijk de inhoud van *Anti-Dühring* voor zijn verantwoording genomen of de uiteenzetting van Engels tot de zijne gemaakt. De schaarse uitlatingen die hij over het boek aan derden heeft gedaan, maken niet duidelijk of hij het boek waardeerde als een geslaagde aanval op Dühring, dan wel als een correcte presentatie van zijn politieke theorie. Gedistantieerd heeft hij er zich echter evenmin van, zoals hij ook het zwijgen heeft bewaard over de fragmenten uit zijn *Dialektik der Natur* die Engels hem liet lezen. Daarin formuleerde de laatste nog uitgesprokener dan in *Anti-Dühring* zijn wereldbeschouwing.

En wat deze kwestie zo brisant maakt, is dat de wereldbeschouwing, en de daarvan afgeleide politieke theorie die Engels in *Anti-Dühring* uiteenzet, consequent en systematisch vervat is in een nieuw vocabularium: dat van de natuurwetenschappen zoals die in die tijd beoefend en vooral gepopulariseerd werden. In zekere zin deed Engels hier hetzelfde wat Marx had gepoogd, toen hij zijn theorie trachtte te vertalen in het vocabularium van de politieke economie; want het waren de natuurwetenschappen die, met name onder invloed van de ontdekkingen van Darwin, Pasteur, Virchoff en al die andere pioniers, inmiddels de politieke theorie waren opgevolgd als de hoogst aangeschreven wijze van redeneren over sociale en politieke onderwerpen. Het orthodoxe marxisme dat Engels met *Anti-Dühring* schiep, is

wat dat betreft een equivalent van het sociaal-darwinisme, dat in deze zelfde periode opgang maakte in de Verenigde Staten. Zo schiep Engels uit de theorieën van Marx, met hun onvoltooid karakter en hun door de aard van de zaak vaak ambivalente tendens, uit diens kritiek op het bestaande die nooit ontwikkeld werd tot een leer van het mogelijke, een systematische, alomvattende filosofie van mens en wereld, waarin de deterministische elementen in het werk van Marx tot een op het oog sluitend stelsel werden uitgewerkt. Blijft de relatie van dit in wezen metafysisch systeem tot de ideeën van Marx in biografische zin onopgehelderd, er kan geen twijfel over bestaan dat de wereldbeschouwing die Engels in *Anti-Dühring* en andere geschriften tot uiting brengt, meer gemeen heeft met bijvoorbeeld het positivisme van Auguste Comte dan met de oorspronkelijke visie van Marx. Er kan echter ook geen twijfel over bestaan dat de kordate wijze waarop Engels hier de ambivalenties en de dilemma's in het werk van Marx overwint, geresulteerd heeft in een politieke doctrine, die, in tegenstelling tot de duistere boodschap van Marx, in staat was om vertaald te worden tot eenvoudige leerstellingen, geschikt om begrepen te worden door het publiek waarvoor ze bestemd waren; en die zowel het prestige van wetenschap met zich mee droegen als de belofte van historische onvermijdelijkheid. Deze disciplinerende en vulgariserende van het gedachtengoed van Marx was de noodzakelijke voorwaarde voor de ideologische effectiviteit ervan. In die zin is Engels de uitvinder van het marxisme - een term die toen Marx nog leefde alleen in Rusland werd gebruikt, en die Engels veel later pas met tegenzin moest accepteren - de gedachte dat de theorie van het proletariaat benoemd kon worden met de naam van degene die deze toevallig had ontdekt, is immers geheel vreemd aan de kern van de ideeën van Marx, want ze stelt deze theorie onbewust op één lijn met de doctrines van de utopische socialistische door haar toe te schrijven aan het willekeurige denkwerk van één man. Met Engels, de Paulus van het marxisme, voltrekt zich de definitieve breuk tussen het werk van Marx, dat geenszins een afgerond systeem vormt, en het marxisme als een opeenvol-

ging van stelsels en theorieën die zich uitvegen als de ware erfgenamen van het denken van Marx.

De laatste jaren van zijn leven zijn wel getypeerd als een langzame dood. Dat is overdreven. Ondanks de neergang in zijn geestelijke vermogens, die zich niet zozeer uitte in apathie als in het onvermogen zijn steeds verder in allerlei richtingen uitwaaiende studies terug te brengen tot een theoretisch samenhangende verwerking; ondanks zijn chronische kwalen genoot Marx van zijn nu niet langer financieel belaste bestaan en van zijn familieleven. Des te harder kwam de dood aan van zijn kleinkinderen, Charles Longuet (in 1874), Harry Longuet (in 1882) en Charles Lafargue (in 1873). (Twee andere kinderen van Paul Lafargue en Laura Marx stierven na respectievelijk twee maanden, in 1870, en zes weken, in 1871.) Jenny Marx, net als Marx ver voor haar tijd afgeleefd, stierf in 1881. De genadeklap was de dood van zijn dochter Jenny, in januari 1883.

Marx stierf in zijn studeerkamer omstreeks drie uur 's middags, op 14 maart 1883. Op 17 maart werd hij begraven in Highgate Cemetery. Aan zijn graf vergeleek Engels hem met Darwin: ‘Charles Darwin ontdekte de wetten van de evolutie van de organische natuur van onze planeet. Marx is de ontdekker van de gang en ontwikkeling van de menselijke geschiedenis. (...) Zijn naam zal voortleven door de eeuwen, en zo ook zijn werk’.⁹

Karl Marx en het marxisme

In de slotzin van zijn grafrede heeft Friedrich Engels het gelijk meer aan zijn kant gehad dan in zijn vergelijking van Marx met Darwin. De intellectuele nalatenschap van Marx kan niet onder één noemer gebracht worden. Marx trachtte de politieke theorie die hij in zijn eerste periode in betrekkelijke rudimentaire vorm ontwikkeld had, te vertalen in een ander vocabularium dan dat van de door hem oorspronkelijk gebruikte hegelse filosofie. Maar die onderneming leverde botsingen op tussen de logica van zijn oorspronkelijke verhoog en die van de nieuwe vormen waarin hij dit wilde

vervatten. Dit, gevoegd bij het - mede om deze reden - onvoltooide karakter van zijn belangrijkste werken en ideeën, zorgde ervoor dat Marx geen duidelijk politiek-theoretisch systeem naliet, maar een intellectuele erfenis vol onopgeloste spanningen en tegenstrijdigheden. Dit dubbelzinnige en open karakter van zijn ideeëngoed is de oorzaak van de interesse die zijn werk steeds opnieuw wekt op het niveau van filosofie en wetenschap.

Dan moet echter onderscheid gemaakt worden tussen interpretatie en reconstructie. Bij *interpretatie* gaat het erom zo precies mogelijk aan de hand van teksten en gegevens, ontleend aan de context waarin deze geschreven zijn, te achterhalen welke bedoeling een auteur met een bepaalde tekst heeft gehad, en welke betekenis hij zelf aan die tekst toekende. Het oogmerk bij interpretatie is kortom de historisch-biografische opheldering van teksten. Bij *reconstructie* is de onderzoeker echter op een geheel ander doel gericht: hij wil denkbeelden, ideeën en argumenten die te vinden zijn in de teksten van een (klassiek) auteur reconstrueren tot een nu samenhangende en aan hedendaagse eisen van, bijvoorbeeld, wetenschappelijkheid beantwoordende theorie. Niet de relatie met de oorspronkelijke auteur en de oorspronkelijke context wordt verhelderd, maar de logische structuur die impliciet, en voor de auteur verborgen, aanwezig is in diens denkbeelden; of waarmee zijn denkbeelden in ieder geval niet strijdig zijn. Michio Morishima heeft bijvoorbeeld op basis van een aantal elementen uit de theorie van de politieke economie van Marx - maar met weglating van onder andere de arbeidswaardeleer - een stelsel van politieke economie geconstrueerd, dat de meeste, zo niet alle problemen waar Marx ons voor stelt, oplost.¹⁰ Gerald Cohen publiceerde enkele jaren geleden een briljante reconstructie van de theorie van de geschiedenis bij Marx, waarin de technologisch-deterministische en de functionalistische lijn in het werk van Marx op een verfijnde en intellectueel hoogwaardige manier zijn uitgewerkt.¹¹

De nieuwe theorieën die zo ontstaan zijn gebaseerd op ideeën van Marx. Het zijn echter niet zijn theorieën. In de

literatuur over Marx wordt het onderscheid tussen interpretatie en reconstructie veelvuldig genegeerd, met als gevolg dat de verwarring over wat de kern van zijn denkbeelden vormt grote en soms absurde vormen heeft aangenomen. Aan het wegwissen van het verschil tussen interpretatie en reconstructie liggen echter geen intellectuele factoren ten grondslag, maar politieke. Auteurs die zich om politieke redenen aangetrokken voelen tot Marx is het er steeds om te doen hun reconstructies van zijn werk voor te stellen als de lezing ervan die Marx zelf voor zijn rekening zou willen nemen. Hier wreekt zich de omstandigheid dat Marx óók door grote politieke bewegingen gevierd wordt als stichter en profeet - een omstandigheid die niet geldt voor politieke theoretici als Macchiavelli, Hobbes, Rousseau of Mill, en die bij dezen dan ook niet tot krampachtige pogingen heeft geleid latere reconstructies te presenteren als in wezen interpretaties van wat de oorspronkelijke auteur *eigenlijk* heeft bedoeld.

Het werk van Marx stelt de lezer daarnaast voor problemen van een andere soort. Het onvoltooide karakter ervan maakt dat elke interpretatie vergelijkbaar is met het werk van archeologen die uit een beperkt aantal fossiele fragmenten het complete skelet van een voorwereldlijk monster moeten samenstellen. Naarmate er minder fragmenten zijn, neemt het aantal vrijheidsgraden bij het in elkaar zetten toe; in het geval van Marx wordt het probleem nog verder gecompliceerd, doordat het niet absoluut zeker is of de aanwezige fragmenten bij één en hetzelfde skelet horen, of dat er wellicht sprake is van verschillende skeletten - van een hegeliaanse brontosaurus, een technologisch-deterministische pterodactyl, een politiek-economische mammoet, een biologisch-darwinistische diplodocus, en een neo-rousseauaanse tyrannosaurus. In het laatste geval mag dan niet worden uitgesloten dat het skelet van het ene dier thuishoort in de maag van een ander. Deze ingewikkelde beeldspraak dient ook om duidelijk te maken dat er geen sprake kan zijn van één correcte en authentieke interpretatie van het oeuvre van Marx.¹² Ook voor wie zich wél houdt aan het onder-

scheid tussen interpretatie en reconstructie, blijft een aantal moeilijk en misschien wel onmogelijk op te lossen problemen bestaan.

Het eerste - maar niet het laatste - probleem bij iedere interpretatie van Marx is het gewicht dat men toekent aan de hegeliaanse dimensie in het gehele oeuvre van Marx. De interpretatie die in dit boek is gevolgd baseert zich op de stelling dat de hegelse vraagstelling naar de uiteindelijke verzoening van het absolute met het bestaande het fundament vormt van het werk van Marx in zijn totaliteit, ook al wordt dit fundament moeilijker zichtbaar, naarmate Marx er verder op bouwt. Ik heb gekozen voor deze interpretatie, omdat ik meen dat deze het meest consistent is met het werk van Marx, en met de ideeën die hij erover in brieven en andere stukken naar voren heeft gebracht. Maar, zoals gezegd, deze interpretatie is niet noodzakelijk en onweerlegbaar de enig juiste; op zijn best de historisch minst onhoudbare.

Tot slot

Door het werk van Marx is een groot aantal sociaal-wetenschappelijke, filosofische en politieke thema's en denkbelden terechtgekomen in de politieke en wetenschappelijke debatten van de twintigste eeuw. In zoverre is zijn grote en blijvende invloed een onbetwistbaar gegeven, jenseits von Gut und Böse. Dat dit gebeurd is, moet toegeschreven worden aan het feit dat hij na zijn dood gecanoniseerd is tot de grondlegger van de belangrijkste revolutionaire beweging van de twintigste eeuw, het communisme. Niet door de inhoud van zijn werk, maar door deze omstandigheid is Marx de trechter geworden waardoor zulke uiteenlopende elementen als de analyse in termen van sociale klassen, de opvatting dat de staat een afgeleide is van de maatschappij, en de ideeën van de vroege socialisten tot ons zijn gekomen. Voor een deel is dat de bewuste toelag van Marx geweest: zijn hele leven heeft hij ernaar gestreefd concurrerende visies op het socialisme intellectueel te vernietigen en de voor hem

bruikbare elementen eruit onder eigen vleugels te nemen. In dit opzicht is hij als politiek theoreticus beter geslaagd dan in welke andere rol ook.

Maar de enorme invloed van zijn werk, eerst op de Europese arbeidersbeweging, later op het communisme, was geen voor de hand liggende consequentie van zijn werken, die ook voor de leiders van die bewegingen vreemd en ontoegankelijk bleven. Zij werd pas mogelijk door de noodzakelijke vulgarisatie die Engels op basis van dat werk tot stand bracht. Deze interpretatie van Marx verminkte in veel opzichten zijn werk, maar ze accentueerde twee elementen die vanaf het begin een integrerend onderdeel waren van het project van Marx: heilsleer te zijn, en te zelfder tijd door te gaan voor wetenschap. Deze combinatie was onweerstaanbaar voor een emancipatiebeweging die vooruitgang en wetenschappelijke rationaliteit in de plaats had gesteld van millenaristische dromen, maar die de religieuze zekerheid van de laatste niet kon of wilde missen.

Het werk van Marx voldeed, juist door de evangelisatie ervan door Engels, aan die behoefte; door zijn ondoorgrondelijkheid evengoed als door zijn loutere aanwezigheid. Het vermengde, zoals Kolakowski heeft betoogd, drie hoofdmotieven van het modernisme tot een explosief mengsel.¹³ Marx is in de eerste plaats een romanticus, die met de romantische beweging deelde: de kritiek op het kapitalisme als de oorzaak van het teloorgaan van de natuurlijke banden tussen mensen, de idee van een waarlijk menselijke gemeenschap waar geen spanning meer mogelijk is tussen individu en groep, het aanmerken van de geldeconomie als de hoogste manifestatie van menselijke vervreemding. Maar terwijl de Romantiek de ideale samenleving situeerde in het verleden, projecteerde Marx haar naar de toekomst, en zag haar tot stand gebracht, niet door het opzijschuiven van technologie en kapitalisme, maar juist door hun werking.

Op dit punt gaat het romantische motief bij Marx over in een tweede, het faustische of prometheïsche. Het is het motief van de mens die opstaat tegen zijn lot, die zélf schept in plaats van zich afhankelijk te maken of te weten van goden

en tradities. Het faustische motief is ook dat van de mens die zijn vervulling vindt in het aardse, wat bij Marx een specifieke toespitsing vindt op het sociale als de enige dimensie van de werkelijkheid.

Een derde motief is het rationalisme en determinisme van de Verlichting, de gedachte dat wetenschap de sleutel is zowel tot het begrijpen van de geschiedenis als tot het rationeel inrichten van de maatschappij, waarbij ‘wetenschap’ niet zozeer het proefondervindelijk en systematisch onderzoeken van de werkelijkheid inhoudt, maar staat voor een geloof dat ook de doeleinden van menselijk handelen wetenschappelijk zijn vast te stellen.

Deze drie motieven staan in het oeuvre van Marx in een voortdurende en wisselende spanning tot elkaar. De combinatie ervan leidt niet onherroepelijk en logisch tot het communistische totalitarisme. In zekere zin is het leninisme, de basis van dit totalitarisme, te beschouwen als een fusie tussen de jakobijnse traditie, met zijn nadruk op voluntarisme en op de rol van georganiseerde revolutionaire voorhoedes, en het denken van Marx met zijn grote nadruk op organische ontwikkeling en historische noodzakelijkheid. Niettemin is er in het werk van Marx niets wat zich verzet tegen een totalitaire uitleg van zijn denkbeelden - behalve dan dat hij de totstandkoming van een totalitair regime door middel van een terroristische dictatuur uitdrukkelijk heeft uitgesloten.

De enorme invloed die Marx uitoefent houdt niet het gelijk in van zijn ideeën, maar wel de onontkoombaarheid van de confrontatie ermee. Voor een deel hebben die ideeën hun specifieke lading verloren, omdat ze tot de hoofdstroom van het westerse denken zijn gaan behoren. De opvatting van Marx dat geschiedenis niet geschreven kan worden door alleen maar ideeën te beschrijven en sociale en economische ontwikkelingen te negeren, is bijvoorbeeld allang gemeengoed geworden. Daarmee zijn ze overigens niet altijd juist: zijn beroemdste politieke pamfletten, *Der achtzehnte Brumaire des Louis Napoleons* en *Der Bürgerkrieg in Frankreich*, kloppen beide wat betreft de analyse van de historische gebeurtenissen in het geheel niet.¹⁴ De bril die Marx heeft geslepen

biedt dan ook in veel opzichten een vertekend en misleidend beeld van de werkelijkheid. De fixatie op klassenverhoudingen van een bepaald type bemoeilijkt het zicht op nieuwe klassentegenstellingen en andere dimensies van sociale ongelijkheid. Op dezelfde manier valt te betogen dat het denken van Marx in termen van de ene produktiewijze die de andere opvolgt, van ‘het kapitalisme’ een ahistorische categorie heeft gemaakt, en in linkse bewegingen tot een vruchteloos denken in termen van ‘een breuk met het kapitalisme’ heeft geleid. En terwijl Marx op schitterende wijze laat zien hoe het marktmechanisme tot sociale ongelijkheden leidt, negeert hij de allocatieve functie van de markt, terwijl hij geen enkel institutioneel alternatief voor de markt noemt. Zijn grootste misvatting is echter zijn uitgangspunt dat economische macht en burgerlijke eigendom de basis van politieke macht vormen. Dit stempelt hem evenzeer tot een vooruitgangsoptimist als tot een gevangene van de burgerlijke, Europese negentiende eeuw.

Het politieke succes van Marx - een succes dat hij zelf waarschijnlijk niet zo zou noemen - is tegelijk zijn falen. De combinatie van heilsleer en wetenschappelijke pretenties die dit succes mogelijk maakte, is gebaseerd op de hegeliaanse wortels in het denken van Marx. Die zelfde hegeliaanse erfenis maakte het Marx onmogelijk om zijn politieke theorie te presenteren in termen van morele principes en institutionele middelen, en daardoor toegankelijk te maken voor reflectie en debat. Zo eindigt hij als utopist.

Mark Blaug heeft Marx ‘een meester van misplaatste concreetheid’ genoemd¹⁵: alle kwalen van de maatschappij worden door hem toegeschreven aan ‘de burgerlijke produktiewijze’ en uiteindelijk aan de eigendom. Dat ‘vervreemding’ niet alleen een consequentie kan zijn van eigendomsverhoudingen, maar evengoed van bijvoorbeeld de organisatie van arbeid wordt door Marx genegeerd, zoals hij in zijn concept van vervreemding ook geen onderscheid maakt tussen wat men zou kunnen noemen ‘existentiële’ en ‘sociale’ vervreemding. Aangenomen dat ‘vervreemding’ niet een metafysisch begrip is, maar een verschijnsel dat in de

werkelijkheid bij mensen kan worden aangetroffen, lijkt het mogelijk een deel van die vervreemding toe te schrijven aan de wijze waarop de samenleving, of de organisatie van de produktie geregeld is. In principe lijkt het dan mogelijk door een verandering van organisatie de oorzaken van deze vorm van vervreemding weg te nemen. Maar vervreemding is voor een heel ander deel inherent aan het menselijk bestaan: hoe volmaakt de maatschappij ook is ingericht, mensen zullen ziek worden en dood gaan, angsten kennen en vergeefs liefhebben, zij zijn man of vrouw, verlangend naar wat nog komen kan in hun jeugd, en machteloos terugziend in hun ouderdom. Deze existentiële vorm van vervreemding wordt in de antropologie van Marx geheel genegeerd. De enige keer dat in zijn geschriften de sterfelijkheid van mensen ter sprake komt, gaat Marx snel door: ‘De dood schijnt een harde overwinning van de soort over het specifieke individu, en de eenheid van beide tegen te spreken; maar het specifieke individu is alleen maar een *specifiek soortwezen*, en als zodanig sterfelijk’.¹⁶ Dat is alles.

Als aan de ene kant ‘misplaatste concreetheid’ het voornaamste tekort is van de politieke theorie van Marx, dan is dat aan de andere kant zijn even misplaatste vaagheid over de contouren van de gewenste samenleving. Herhaaldelijk is er in dit boek op gewezen dat Marx - op basis van zijn hegeliaanse vertrekpunt - niet alleen heeft afgezien van het beschrijven van uitgewerkte modellen van zo'n maatschappij, maar daarover steeds heeft geschreven in filosofische termen die volstrekt leeg bleven als het ging over hun feitelijke, maatschappelijke vertaling. Beladen met de werkelijkheid van het eerste driekwart van de twintigste eeuw, een werkelijkheid die de omkering van de verhouding tussen politiek en economie te zien gaf, is het voornaamste bezwaar tegen de politieke economie van Marx dat hij daarin geen conceptie heeft ontwikkeld over de politieke autonomie van het individu. Een dergelijke conceptie zou het namelijk niet kunnen stellen zonder een theorie van individueel eigendom. Frases dat in het socialisme of communisme de verworvenheden van de burgerlijke maatschappij opgeheven

zullen worden en bewaard geven op dat probleem geen antwoord. Oog in oog met de geschiedenis van de laatste honderd jaar blijkt de politieke theorie van Marx, in zijn verschillende versies, bovenal van belang omdat ze even invloedrijk als misleidend is geweest.

Eindnoten:

1. *MEW*, 35, 160.
2. Friedenthal, o.c., 582.
3. *Das Kapital I*, 27.
4. Geciteerd naar de tekst in Padover *The Letters of Karl Marx*, o.c., 139.
5. *Idem*, 157.
6. Cf. Alfred Schmidt, *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*, Frankfurt am Main 1962.
7. Cf. Peter Gay, *The Dilemma of Democratic Socialism. Eduard Bernstein's Challenge to Marx*, New York 1979, 38.
8. *MEW*, 20, 9.
9. *MEW*, 19, 335-337.
10. Michio Morishima, *Marx's Economics: A Dual Theory of Value and Growth*, Cambridge 1973.
11. Gerald A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History. A Defence*, Oxford 1978.
12. Cf. Bart Tromp, 'Marx, marxisme en sociologie', in Bart Tromp, *De samenleving als oplichterij*, Amsterdam 1977, 152-184.
13. Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, I, o.c., 408-416.
14. Wat betreft de *18e Brumaire*: Ted W. Margadant, *French Peasants in Revolt: The Insurrection of 1851*, Princeton 1979.
15. Blaug, *Economic Theory*, o.c., 285.
16. *MEW, Ergänzungsband I*, 539.

Literatuur

De literatuur over Marx is immens, en zelfs voor specialisten nauwelijks meer te overzien. In dit overzicht heb ik mij beperkt tot enkele van de in mijn ogen belangrijkste werken over het leven en het werk van Marx, of aspecten daarvan.

1. De werken van Marx

Tussen 1927 en 1935 verschenen in Moskou, verzorgd door het Marx-Engels-Instituut, dertien delen van wat de eerste volledige uitgave van het werk van Marx en Engels had moeten worden: de zogenaamde *Historisch-kritische Gesamtausgabe*, meestal aangeduid als MEGA (Marx-Engels GesamtAusgabe). Deze uitgave stond onder redactie van David Rjazanov, die in de Grote Terreur verdween, en V. Adoratskij, en werd niet voltooid. De meest complete uitgave op dit moment is de zogenaamde MEW (Marx Engels Werke) die tussen 1956 en 1968 in Berlijn verscheen, en 39 delen telt, naast twee *Ergänzungsbände* (met vroege geschriften) en een tweedelig register. Het belangrijkste werk dat in deze uitgave ontbreekt is de *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, die voor het eerst in 1939 en 1941 in twee banden in Moskou werd uitgegeven. In 1975 is Dietz Verlag in Oost-Berlijn, de uitgever van de MEW, begonnen met de uitgave van het volledige werk van Marx en Engels, die bekend zal worden als MEGA II. Van de meer van honderd voorziene delen zijn er tot nu toe een vijftiental verschenen. Deze uitgave zal zeker niet voor 2000 voltooid zijn. Een zeer rijke en zorgvuldig geannoteerde selectie van brieven van Marx is verzorgd door Saul K. Padover: *The letters of Karl Marx*, Englewood Cliff, New Jersey 1979. Fritz Raddatz bundelde brieven van Marx aan Engels en omgekeerd, *Mohr an General. Marx & Engels in ihren Briefen*, Wenen 1980.

2. Bibliografieën

De meest complete bibliografie van de werken van Marx en Engels is die van Franz Neubauer, *Marx-Engels Bibliographie*, Boppard am Rhein 1979. Daarnaast is zeer waardevol: Maximilien Rubel, *Bibliographie des oeuvres de Karl Marx*, Parijs 1956, en het daarop eveneens in Parijs (1960) verschenen supplement, *Supplément à la bibliographie des oeuvres de Karl Marx*.

3. Biografieën

Een uitgebreide chronologische beschrijving van het leven van Marx biedt het door het Marx-Engels-Instituut in Moskou samengestelde *Karl Marx: Chronik seines Lebens in Einzeldaten*, Moskou 1934. Tussen chronologie en biografie in ligt *Marx Without Myth. A Chronological Study of his Life and Work* van Maximilien Rubel en Margaret Manale. (Oxford 1975). Boeiend is nog altijd de korte biografie van Werner Blumenberg, *Karl Marx in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, Reinbek bei Hamburg 1962.

De klassieke biografie van Marx is die van Franz Mehring: *Karl Marx. Geschichte seines Lebens*, Leipzig 1918. Deze is nu echter totaal verouderd. Dit geldt in veel mindere mate voor Boris Nicolaevsky en Otto Maenchen-Helfen: *Karl Marx: Man and Fighter*, dat voor het eerst in 1936 in Londen verscheen, maar waarvan sinds 1970 een bijgewerkte Franse en sinds 1973 een bijgewerkte Engelse versie (Harmondsworth) bestaat. In deze biografie ligt het accent op de politieke activiteiten van Marx. Arnold Künzli heeft in zijn omvangrijke *Karl Marx. Eine Psychographie*, Wenen 1966, een psychoanalytische interpretatie van Marx en zijn werk gegeven. *Karl Marx. His Life and Thought* (Londen 1973) van David McLellan is de beste algemene biografie over Marx en zijn werk. *Karl Marx: An Intimate Biography* (New York 1978) van Saul Padover overtreft deze waar het gaat om het leven van Marx. Fritz Raddatz schreef *Karl Marx: eine politische Biographie* (Hamburg 1975), waarvan de polemische toon niet ten koste gaat van nauwgezetheid. Naast deze drie moderne biografieën is Richard Friedenthals niet geheel voltooide *Karl Marx. Sein Leben und seine Zeit* (München 1981) ongeëvenaard als het erom gaat Marx te zien in de sociale en intellectuele context waarin hij leefde.

4. Literatuur over Marx en zijn werk

Zonder twijfel is de beste nu beschikbare studie over Marx en het marxisme het driedelige, oorspronkelijk in het Pools geschreven

Geschiedenis van het marxisme van Leszek Kolakowski (Utrecht 1980/1981). Hetzelfde terrein wordt bestreken door het eveneens briljante, maar soms zeer persoonlijke *Marxism. A Historical and Critical Study* van George Lichtheim (Londen 1961). Waardevol is ook *Karl Marx und der Marxismus* van Iring Fetscher (München 1967).

De meest recente grote studie over de verhouding tussen Marx en Hegel is John Plamenatz, *Karl Marx's Philosophy of Man* (Oxford 1975). Daarnaast is buitengewoon interessant Lucio Coletti, *Il Marxismo e Hegel* (Bari 1969), waarvan het tweede deel in het Engels verscheen als *Marxism and Hegel* (Londen 1973). Van belang is nog steeds *Philosophy and Myth in Karl Marx* van Robert C. Tucker (Londen 1972).

De orthodox-marxistische visie op de economische theorie van Marx is te vinden in het klassieke boek van Paul Sweezy, *The Theory of Capitalist Development* (New York 1942). Uit hetzelfde jaar dateert het nog steeds interessante *An Essay on Marxian Economics* van Joan Robinson (Londen). Een originele studie over de verhouding tussen de economische en sociaal-politieke denkbeelden van Marx biedt *Marx: his Theory and its Context* (Londen 1978) van Angus Walker. Veruit de beste uiteenzetting van de politieke economie van Marx is te vinden in het desbetreffende hoofdstuk van Mark Blaug, *Economic Theory in Retrospective* (Cambridge 1978).

Daarnaast is Blaug's *A Methodological Appraisal of Marxian Economics* (Amsterdam 1980) een even beknopte als toegankelijke verhandeling over de economisch-theoretische en methodologische problemen van de politieke economie van Marx.

Het standaardwerk over de totstandkoming van *Das Kapital* is Roman Rosdolsky, *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital'* (Frankfurt am Main 1968). Daarnaast moet genoemd worden *La formation de la pensée économique de Karl Marx de 1843 jusqu'à la rédaction du 'Capital'* (Parijs 1967) van Ernest Mandel.

De belangrijkste studies over de politieke ideeën van Karl Marx: Shlomo Avineri, *The Social and Political Thought of Karl Marx* (Cambridge 1968), Richard N. Hunt, *The political Ideas of Marx and Engels*, vol. I, *Marxism and Totalitarian Democracy, 1818-1850*, (Pittsburgh 1974) en, toegespitst op één thema, *Karl Marx and the Anarchists*, van Paul Thomas (Londen 1980).

Eugene Kamenka beschrijft de relatie tussen de denkbeelden van Marx en de ethiek in zijn *The Ethical Foundations of Marxism* (Londen

1962), terwijl een eerste, maar zeker niet bevredigende studie over de relatie tussen Marx en Engels is Norman Levine, *The Tragic Deception: Marx contra Engels* (Santa Barbara, California 1975).

5. Nederlandse vertalingen

Van een aantal van de meer bekende werken van Marx zijn Nederlandse vertalingen beschikbaar. Veel van zijn pamfletten verschenen bij de uitgeverij Pegasus. *Das Kapital*, in de vertaling van I. Lipschits, is uitgegeven door De Haan in Haarlem (1966). Het eerste deel van *Der deutsche Ideologie* verscheen, vertaald door H. Boekraad en H. Hoeks, in 1972 bij de Socialistische Uitgeverij Nijmegen. De door Padover geselecteerde uitgave van brieven van Marx verscheen in 1981 bij De Haan in Haarlem.

De vertaling van de Marx-biografie van Mehring werd in de jaren zeventig opnieuw uitgebracht door de SUN, evenals de monografie van Blumenberg. Bij Van Gennep verscheen in 1975 de vertaling van McLellans biografie, en bij Het Wereldvenster in Baarn in 1976 die van Raddatz. De eerste editie van de studie van Tucker werd vertaald in de Aula-reeks (Utrecht 1966).

Register van namen

- Adoratskij, V. 162
 Althusser, L. 169
 Aquino, Th. van 14
 Aristoteles 13, 14, 28, 30
 Auerbach, B. 170
 Augustinus 14
 Avineri, S. 164, 172
- Baboeuf, G. 83
 Bakoenin, M.A. 35, 56, 138, 139, 140
 Balibar, E. 169
 Banning, W. 8, 169
 Bauer, B. 23, 24, 33, 39, 40, 52, 53, 54, 55, 56, 86, 171
 Bebel, A. 147, 149
 Bernstein, E. 58, 137, 175
 Bismarck, O. von 106, 141
 Bladel, L. van 8, 169
 Blanc, L. 64, 67, 144
 Blanqui, L. 64, 141, 143
 Blaug, M. 159, 164, 173, 174, 175
 Blumenberg, W. 163, 165, 169
 Boekraad, H. 165
 Bonaparte, zie Napoleon
 Bonaparte, Louis, zie Napoleon III
 Brattinga, T. 171
- Cabet, E. 33
 Caesar, C.J. 12
 Carlyle, Th. 52, 113
 Cavaignac, L.E. 69
 Cervantes, M. de 21
 Cohen, G.A. 154, 175
 Coletti, L. 164
 Comte, A. 152
 Considérant, V. 33
 Cremer, W.R. 133
- Dana, Ch.A. 98
 Darwin, Ch. 90, 148, 149, 151, 153
 Democritus 30
 Demuth, Frederick 62
 Demuth, Helene 59, 62
 Domela Nieuwenhuis, F. 144, 146
 Dühring, E. 150, 151, 152

Edward, S. 174

Engels, F. 8, 16, 35, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 68,
76, 82, 88, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 109, 111, 129, 130, 134, 140, 141, 147,
148, 149, 150, 151, 152, 153, 157, 162, 163, 164, 169, 170, 171, 173, 174

Epicurus 30, 31

Euripides 23

- Fernbach, D. 174
 Fetscher, I. 163
 Feuerbach, L. 15, 36, 37, 39, 49, 50, 56, 57, 80, 170, 171
 Fichte, J.G. 26
 Fine, B. 173
 Fourier, F- M- Ch. 33, 75, 83
 Frederik Willem IV 34
 Friedenthal, R. 163, 171, 173, 174, 175
- Gans, E. 23
 Gay, P. 175
 Goethe, J.W. von 21
 Gottheil, F.M. 169
 Grimm, gebrs. 84, 85
 Gruen, K. 56, 58, 65
 Guizot, F. 55
- Halevi, Meyer (Mordechai), zie Marx-Levy
 Hampshire, S. 172
 Hegel, G.W.F. 13, 15, 16, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 49, 50, 70, 77, 78, 79, 83, 84, 85, 87, 88, 91, 98, 102, 104, 110, 148, 163, 164, 170
 Heine, H. 25
 Herwegh, G. 35
 Hess, M. 25, 56, 170
 Hobbes, Th. 14, 102, 148, 155
 Hoeks, H. 165
 Holbach, P.H. 25
 Humboldt, W. von 22
 Hunt, R.N. 164
- Jesaja 23
- Kadt, J. de 8, 169
 Kamenka, E. 164
 Kant, I. 24, 26, 170
 Karlinsky, S. 169
 Kaufmann, I.I. 147
 Kautsky, K. 169
 Kierkegaard, S. 87
 Kolakowski, L. 157, 163, 169, 170, 172, 173, 175
 Kugelmann, G. 93
 Kugelmann, L. 93, 129, 144, 173, 174
 Künzli, A. 163, 173
 Kwant, R.C. 8, 169
- Lafargue, Charles 153

Lafargue, Paul 153
Lasalle, F. 98, 99, 131, 149
Leibniz, G.W. 20
Lenin, W.I. 12, 96, 139, 169
Leske, H. 62, 63
Lessing, G.E. 21, 25
Levine, N. 164
Lichtheim, G. 163
Liebknecht, W. 111, 149, 150
Lipschits, I. 164
Locke, J. 14, 15, 20
Longuet, Charles 153
Longuet, Harry 153
Löwenthal, R. 53
Luther, M. 95

Macchiavelli, N. 14, 155
Maenchen-Helfen, O. 163
Malthus, Th. 113
Manale, M. 163, 170, 171, 172, 173
Mandel, E. 164
Margadant, T.W. 175
Marx, Edgar 62
Marx, Eleanor 62
Marx, Emilie 20

Marx, Franziska 62
 Marx, Guido 62
 Marx, Heinrich 19, 20, 22, 24, 170
 Marx, Hermann 20
 Marx, Jenny (geb. Von Westphalen), zie Westphalen, Jenny von
 Marx, Jenny 62, 153
 Marx, Laura 62, 153
 Marx, Luise 20
 Marx, Sophie 20

Marx-Levy 19
 Mazzini, G. 134, 137
 McLellan, D. 163, 165, 169
 Mehring, F. 163, 165
 Menger, K. 130
 Mill, James 36
 Mill, J.S. 113, 120, 123, 128, 155
 Monz, H. 169
 Morishima, M. 154, 174, 175

Nabokov, V. 13, 169
 Napoleon (Bonaparte) 69
 Napoleon III 69, 95, 158
 Napoleon, Louis (Lodewijk), zie Napoleon III
 Neubauer, F. 162
 Newton, I. 20
 Nicolaas I 34
 Nicolaevsky, B. 163

Owen, R. 75, 134

Padover, S.K. 162, 163, 165, 169, 171, 172, 173, 175
 Palmerston, H.J. Temple, Lord 104, 105
 Pasteur, L. 151
 Paulus 59, 152
 Philips, L. 97
 Plamenatz, J. 163
 Plato 13, 92
 Plutarchus 31
 Postgate, R. 174
 Praag, H. van 8, 169
 Presborek, H., zie Presburg, H.
 Presburg, H. 19, 20
 Proudhon, P. 33, 63, 64, 65, 75, 86, 138, 141
 Pythagoras 120
 Raddatz, F.J. 162, 163, 165, 169, 171, 172, 174
 Ricardo, D. 36, 98, 113, 114, 127, 128

Rjazanov, D. 162
Robespierre, M. 90
Robinson, J. 164, 174
Rosdolsky, R. 164
Rousseau, J.-J. 14, 15, 25, 155
Rubel, M. 162, 163, 170, 171, 172, 173
Ruge, A. 34, 35, 36, 40, 170

Saint-Simon, H.C. de 75, 83
Saks, J. 76, 172
Savigny, F. von 23, 29
Say, J.-B. 36
Schelling, F.W. 25, 26
Schleiermacher, F. 26
Schmidt, A. 175
Shakespeare, W. 21, 46
Sieyès, E.J. 42
Sismondi, J.C. 74
Smith, A. 14, 36, 102, 113, 121, 123, 127
Stalin, J.V. 139
Stanley Jevons, W. 130
Stirner, M. 56
Sulla, L.C. 12

Sweezy, P. 164

Taylor, A.J.P. 172

Thiers, L.A. 141

Thomas, P. 164, 174

Tromp, B. 175

Trotsky, L. 96

Tucker, R.C. 164, 165, 170

Urquhart, D. 106

Virchoff, R. 151

Vogt, K. 91

Voltaire, F.M. 25

Walker, A. 172, 173, 174

Weber, M. 42

Weitling, W. 65

Westphalen, Edgar von 21

Westphalen, Jenny von 21, 23, 35, 59, 98, 129, 153, 170

Westphalen, Ludwig von 21

Weydemeyer, J. 55, 58, 85

Wilson, E. 13, 169

Wolff, S. de 8, 169

Wytttenbach, J. 21

Zeldin, Th. 174

Zimmerman, L.J. 173

Verantwoording

Karl Marx werd geschreven van december tot maart 1983. Ik ben Rod Aya, Willemien Brattinga, Greetje Tromp en Errit Petersma erkentelijk voor hun op- en aanmerkingen bij de tekst van dit boek. In *Karl Marx* heb ik onder andere gebruik gemaakt van resultaten van een werkcollege over *Das Kapital*, dat ik gaf aan de TH Eindhoven, en van de volgende bijdragen: 'Marxistische sociologie', in L. Rademaker en H. Bergman (red.), *Sociologische stromingen*, Utrecht 1977, 219-244, 'Marx contra Engels', in Bart Tromp, *Het falen der nieuwlichters*, Amsterdam 1981, 14-35, en 'Karl Marx beschouwde de Russen als semi-barbaren en oosterse despoten', *Vrij Nederland*, 25 december 1982.

Over de auteur

Bart Tromp (Sneek 1944) studeerde politieke en theoretische sociologie aan de Rijksuniversiteit te Groningen, waar hij in 1971 cum laude zijn doctoraal examen aflegde. Hij was werkzaam aan de Technische Hogeschool Eindhoven, en doceert tegenwoordig politieke wetenschappen en politieke theorie aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Van zijn hand verschenen de boeken *De samenleving als oplichterij* (Amsterdam 1977) en *Het falen der nieuwlichters* (Amsterdam 1981).